

Розірване К О Л О

ПОВІСТЬ

ПЕТРО КОЛИБАЙ

ПЕТРО КОЛИБАЙ

Розірване Коло

ПОВІСТЬ

ЛОНДОН

ЛІДС

1958

Published by S. B. M. S.
104 Upper Walthamstow Road,
London, E. 17.

З друкарні Української Видавничої Спілки в Лондоні

Printed by Ukrainian Publishers Ltd.,
237 Liverpool Rd., London, N. 1.

ПЕРЕДМОВА

»Хто хоче бути щасливим, той мусить бути чистим«.

Лінія моєї життєвої дороги кілька років тому зіткнулася з життям двох молодих українців з Буковини. Їхнє світле поводження незвичайно вразило мене смиренням і чистотою, які так рідко зустрічаються в наш неспокійний час, і почуття глибокої поваги виникло в моєму серці до цих молодих людей. Познайомившись з ними ближче, я узнав, що в минулому, під час війни і в перших роках еміграції, їхнє життя було зовсім відмінним від теперішнього і далеко не ідеальним. І брак доброго виховання, і несприятливі воєнні обставини загамували в них шляхетні прагнення й зформували популярний »плебейський« світогляд: бери від життя все, що можеш. І вони, побуджені природнім нахилом людини, безоглядно занурилися в гулянки й пияцтво, помилково рахуючи штучне збудження й ненормальне піднесення настрою правдивою радістю й щастям. Час від часу в сердечну порожнечу безцільного життя вривався докоряючий голос ще живого сумління, і тоді в змученому серці появлялося нестримне бажання знайти правду і, прийнявши її, відпочити в ній. Після довгих чесних роздумувань і спостережень, супроводжуваних тяжкою внутрішньою боротьбою, щире шукання Ідеалу увітчалось успіхом і привело молодих людей, кожного зокрема, до нового, правдиво радісного, чистого життя. Докладніше вивчивши їхній життєвий шлях, повний страждань і незвичайних пригод, я відчув, що їхні

переживання можуть бути не тільки захоплююче цікавими, але й дуже корисними для Читача. В наслідок цього і появилася повість »Розірване Коло«. Вона вповні базована на фактах, переданих мені вище згаданими українцями, і головні її персонажі і тепер ще проживають в Англії. За їхнім бажанням всі прізвища були змінені, але назви країн і міст, де відбувалися описані події, залишені без змін.

Я сподіваюся, що ця скромна праця, безтенденційна і безстороння, принесе задоволення внутрішнім запитам Шановного Читача і хоч в деякій мірі збагатить його практичним освітленням суті життя.

Автор.

I

Зупинившись на схилі гори після обходу недовгої фронтової лінії і обвівши поглядом засніжену місцевість, підполковник Волошин, змучений безсонницею і постійним внутрішнім напруженням, звернувся до капітана Когтева:

— Я думаю, що нам скоріше треба відступити до монастиря. Кращого місця для оборони нам не знайти. Маючи дуже мало людей, ми не можемо розтягуватися на довгій позиції. Коли ж ми сконцентруємо наші сили в монастирі, тоді ми легко зможемо відбити атаки ворога, що, як вам відомо, численністю вдсятеро перевищує нас.

Когтев, повернувши голову назад, вперше подивився на величного монастиря і на хвилину заглибився в роздумування. Монастир, розташований на підвищенні широкого плоскогір'я, насправді виглядав як неприступна фортеця. З південно-західньої сторони, недалеко від позицій Руського Білого Корпусу, біля нього тягнувся глибокий рів, що міг бути надійним захистом південних підступів. Зі сходу монастир був забезпечений від нападу природньою стіною гірського масиву. Від монастирської вежі до підніжок масиву спускалися широкі кам'яні сходи, що виходили на трактову дорогу. За дорогою розстиалося велике село Вуча Гора. Колись мирне і спокійне, тепер воно, нащетинившись партизанськими кулеметами і гвинтівками, вповні оправдувало свою романтичну назву, — Вовча Гора. Його краса, яка навіть і в зимовий час залишалася невідразною, тепер була спотворена видом руїн збомбардованих і спалених будинків. Трактова дорога була завалена зіпсутими

автами, возами, гарматними колісницями, інженерним і артилерійським обозом, якого немало було і за високою монастирською загородою, збудованою з кам'яних брил, що захищала підхід до монастиря з північного боку. Стіни самої монастирської будови, спорудженої з масивного каменю, товщиною були півтора метри і могли бути надійним укриттям не тільки від кулеметного, але й від легкого артилерійського обстрілу. Здалеку Вуче-Горський монастир виглядав як середньо-вічний замок, — мальовничий і грізний. Найбільший в Боснії, свою заслужену славу він розповсюджував на всю Югославію і був добре відомий і за межами її.

— Я згоден з вашою думкою, пане підполковнику, — відповів капітан. — Але, з іншого боку, я боюсь, що, відтягнувши наші сили в монастир, ми наражуємося на небезпеку повного оточення. Теперішня наша позиція дозволяє нам контролювати обхід з західного боку, і з допомогою артилерії ми ще зможемо на деякий час уникнути ворожої петлі. В разі ж нашого відступу ворог матиме змогу її легко зав'язати.

— Що ж тоді ви пропонуєте, капітане?

— Я думаю, що нам треба ще триматися. Солдати наші в доброму боевому стані і можуть дати ворогові рішучу відсіч.

Трохи подумавши, підполковник відповів:

— Я погоджуюся з вами, капітане. Ми ще залишимося на позиціях. Відступити, в кожному разі, ніколи не буде пізно. Але я думаю, що ви, капітане, мусите тепер вже, користуючись послабленням обстрілу, перевести ваш артилерійський взвод до монастиря і зайняти вигідну позицію. Поставте одну тяжку артилерійську точку на сході біля монастирської вежі, близько від залізної брами головного входу. Інша тяжка точка мусить бути біля воріт з південно-західного боку. Звідси, як дозволять запаси аmunіції, ви мусите регулярно

обстрілювати лівий фланг партизансько-советських військ. На північно-західній і північно-східній брамах поставте по одній легкій гарматі.

— Добре, пане підполковнику. Ваш наказ буде виконано.

— Я дуже радий, Когтев, — зовсім відкинувши військову формальність звернення, яка і так на фронті рідко дотримувалася, з теплою ноткою в голосі промовив підполковник, — що я міг з вами порадитися відносно майбутніх дій. Наше положення дуже тяжке, якщо не безвихідне, і я відчуваю, що тягар відповідальності занадто тяжкий для мене і більший від моїх сил. Тому мені є великим полегшенням частково покласти його і на ваші плечі. Хоч я ніколи не був релігійним чоловіком, але тепер мушу признати, що тільки Бог може допомогти нам в теперішній ситуації. До речі, говорячи про Бога, я пригадав, що недавно приїхав з полку священик, який відправить похоронне богослуження забитим останніми днями. Тому я мушу спішити на похорон, а ви, будьте ласка, негайно приступіть до виконання мого наказу.

Піднісши руки до чола, офіцери розійшлись. Волошин, більш пригнічений і змучений, направився до монастиря, в якому знаходився штаб батальйону, а Когтев, відважний досвідчений боець, потираючи на морозі змерзлі руки, бадьорою ходючі до своїх артилеристів.

Зайняті вирішенням проблеми життя і смерті, «бути чи не бути», ні офіцери ні солдати в цей критичний час не мали можливості і настрою спостерігати чудову природу, що оточувала їх. А вона дійсно була гідна кісті найздібнішого художника. Ввесь простір довкола був покритий ніжним білим килимом. Навпроти монастиря, на півдні, після пологого спаду, який далі утворював вузьку долину, підіймався кривий гребінь стрім-

кої гори. В багатьох, більш пологих місцях, вона була покрита деревами мішаного лісу, який утворював чарівний візерунок на тлі снігу. Далеко на сході, за селом Вуча Гора, виднілась вершина іншої гори, від якої, не дивлячись на суворий вигляд, нібито віяло віковичним спокоєм. Під горою протікала вузька бурхлива річка; в багатьох місцях стрімка вода розбивалася об невеликі пороги і утворювала білу піну, але її швидкий потік не був загрозливим і скоріше нагадував мирне журчання весняного струмка. Здавалося, все в природі було гармонійним і взаємно доповнюючим. Тільки в людському житті не було гармонії й спокою.

Капітан Когтев, несвідомо ігноруючи врочисто-чарівний краєвид, прибув на місце розташування своєї батареї.

— Унтер-офіцер Бутенко! — звернувся він до молодого, невисокого, але міцно збудованого українця.

— Слухаю, пане капітане!

— Наказую вам негайно знятися з позиції і якомога непомітно перейти до монастиря. Там ви мусите зайняти позицію на південно-східньому розі, під вежею проти залізної брами.

— Слухаю, пане капітане!

Через декілька хвилин, привівши з-під укриття коней, перший відділ артилерійського взводу під командою унтер-офіцера Бутенка Андрія, якого всі солдати ласкаво називали Андрюшою, обережно посувався до монастиря. Тяжка гармата глибоко врізалася в неуїжджений сніг і вимагала від коней крайньої напруги для її пересування. Коні часто провалювалися в сніг і падали від непосильного тягару. Нарешті, хоч і з труднощами, досягли західного мосту, збудованого через рів, і тут відчували під ногами твердий ґрунт. Пересування стало легшим і веселішим. Проїхавши браму і в'їжджа-

ючи в монастирський двір, Андрій раптом зауважив високу фігуру стрункого офіцера, поверх шинелі одягненого в широку чорну накидку, і про себе подумав: »А це що за птах тут появився?..« Високий чоловік, в супроводженні декількох солдат, наблизився, і на його шиї Андрій побачив великого металевого хреста. »О, то це батюшка!..« — з повагою проговорив до себе Андрій і, ще не дійшовши до священика, побожно зняв шапку. За ним поздіймали шапки й інші солдати його відділу.

— Здравія бажаєм, пан-отче! — Нестройно, але шанобливо привіталися.

— Миром вітаю вас, братія!.. — відповів священик і, зупинившись, запитав: — Ви що, не були тепер на похоронах?

— Ні, отче, — за всіх відповів Андрій. — Ми тільки тепер знялися з фронтової позиції.

— У мене тепер немає багато часу, браття, — промовив священик. — Але я бажаю сказати і вам кілька слів, з якими я звертався до присутніх на похоронному Богослуженні. Тяжкі жертви, які ви понесли в останніх боях, вказують на вашу готовість до кінця боротися за правду. Можливо, на вас чекають ще більші труднощі і ще тяжчі переживання в близькому майбутньому. Але ви не падайте духом. Надійтесь на Бога. З вами правда і Бог з вами. Боріться сміло за нашу православну віру і за наш многострадальний народ! Бог допоможе вам!..

Десь далеко за монастирем пролунав вибух важкого снаряду. Священик тривожно озирнувся і вже з поспіхом витягнув з кишені кілька маленьких книжечок.

— Я знаю, браття, що тепер вам не до читання. Але я певний, що вам було б корисно придбати цінну релігійну книжечку, яка багато говорить про Бога. Я маю тільки декілька екземплярів. Можливо, ви, пане унтер-офіцер, бажали б мати одну? — звернувся він до Андрія.

— О, з великою радістю! — відповів Андрій, і не-
підробне зацікавлення засвітилося в його очах.
Приймаючи книжечку, він наївно запитав: — Ска-
жіть мені, отче, будьте ласка, чи це свята книга?

— Безсумнівно. Там же записане Боже слово...

Андрій невільно притиснув книжечку до грудей
і з запалом сказав:

— Я дуже поважаю Бога, і це вперше в моєму
житті одержав Його слово. Дуже, дуже вам дякую.

Священик роздав ще кілька книжечок і потім
на прощання промовив:

— Господь Бог хай охороняє вас, братія! Ангел
Хранитель хай буде біля кожного з вас! Благосло-
влення Господа нашого Ісуса Христа хай буде по-
стійно з вами!..

Три рази перехрестивши всіх присутніх, свяще-
ник, а за ним і дяк, направився до штабу. Звідти
вони поспішно від'їхали в глибинний тил ще віль-
ним північним шляхом.

Солдати ж були незвичайно зрушені короткою
промовою священика. Декому він був знайомий,
і багато знали про його слабість до «живітельной
вларі», але про це тепер ніхто не згадував. Майже
кожен раптом побачив свою безпомічність і відчув
свою потребу в Бозі. У багатьох на очах були
сльози. Розм'якшені серця у декого тривожно за-
нили, ніби віщуючи страшну трагедію. А Андрій,
наказавши своєму відділові їхати до вежі, не
втерпів і тут же, чомусь хвилюючись, почав роз-
глядати дивну книжечку. «Євангелія від Святого
Апостола Івана», — прочитав він на обкладинці.
Далі перегорнув першу сторінку і знову прочитав:
»Голова I. 1. Впочатку було Слово, і Слово Те в
Бога було, і Бог було Слово...« Нічого не міг
зрозуміти. Ще кілька разів прочитав перший вірш,
але він не став яснішим. »Якісь загадкові слова...
— подумав Андрій. — Хто ж може їх пояснити?...
Впочатку... було Слово... І Бог було Слово... Не

розумію... Як же це Слово було Богом?.. І про який початок тут говориться?..»

Раптом з західного боку розлючено закашляв кулемет і перервав Андрієві думи. За ним загупали рівномірні артилерійські постріли. Снаряди розривалися за монастирем, утворюючи грибоподібні стовпи змішаного снігу, диму і землі. Ворожа артилерія почала нову канонаду. »Б'ють по передовій«, — зауважив Андрій і, заховавши книжечку в бокову кишеню, швидко побіг до вежі. Але перед очима все ще стояли загадкові слова: »Впочатку було Слово... І Слово було Бог...«

II

Ранкове величне сонце, вирвавшись з-за Вуче-Гори, несподівано кинуло в широкий монастирський двір, витоптаний солдатськими і кінськими ногами, великий сніп яскравого проміння і залило його сліпучим світлом. Похмурий монастир вмить перемінився. Чорно-сірі кам'яні стіни ніби побілішали і вже не гнітили своєю масивністю. Чистий сніг на дахові останнього, третього поверху, білим простиралом покривав монастир і, відбиваючи сонячні промені, надавав його видові мирне зафарблення. Артилерійські коні, прив'язані під навісом внутрішнього двору, спокійно спали на постеленій їм соломі. Тільки рідкі стогони поранених, що долітали на подвір'я з третього поверху, в цей зимовий ранок нагадували про події, які так не відповідали мальовничості монастирського краєвиду.

— Слава Богові! — позіхнувши, проговорив Андрій, що знаходився разом з іншими солдатами свого відділу біля гармати, уставленої під вежею. — Ще одну ніч прожили. Але що для нас готує цей новий день?

— Не турбуйся, Андрюша, — відповів постовий

Степан, підбадьорений нічною тишою і спокійним ранком, — якось-то ми вийдемо з положення. Ба-чиш, після вчорашньої канонади партизани всю ніч мовчали. Певно, у них не вистачає амуніції...

— Цього я не думаю, — заперечив Андрій. — Немало советських частин прийшло на підмогу партизанам, і вони напевно мають добре забезпечення боеприпасами. Я боюсь, що ця тиша не віщує нічого доброго. Це — тиша перед бурею...

Ніби в підтвердження цих слів раптом залунав гучний артилерійський залп. Снаряди впали на північному заході монастиря, ззаду позицій правого флангу батальйону. Від могутнього вибуху стряслася земля. В багатьох місцях в небо стрімко піднялися високі гриби і, досягнувши найвищої точки, широкою хмарою повільно опускалися донизу. Стривожені коні в дворі полохливо зірвалися на ноги і, злякано хропучи, забилися на ланцюгових прив'язях. За першим залпом роздався другий, третій... Не було сумніву: ворог готувався до нових рішучих акцій.

Три години тривала артилерійська підготовка. Здавалося, що від правого крила нічого не залишилося. Але коли партизанські війська піднялися в атаку, їх зустрів ураганний вогонь оборонців. Наступаючі були змушені зупинитись і відійти на вихідні позиції. Та не надовго. Через деякий час вони знову кинулися в бій, і знову були відбиті солдатами батальйону.

По обіді на ворожому лівому крилі раптом появився якийсь рух. Артилерійський обстріл став ще шаленішим і неугавнішим. Під його прикриттям партизани почали обхід монастиря з західного боку. Гармата третього відділу, установлена біля західних воріт, невпинно випльовувала снаряди на лівий фланг партизанських позицій, але при гуркоті ворожої канонади її постріли були подібні до слабого писку безпомічного щеняти.

В штабі батальйону, сидячи біля широкого столу, на якому була розстелена карта Вуче-Гори і околиць, стурбований підполковник Волошин поспішно обговорював ситуацію з щойно викликаним капітаном Когтевим.

— Через три-чотири години ми будемо в повному оточенні, — схвилювано промовив він. — У нас не вистачає сил, щоб зайняти довгу оборону з західньо-північного боку. Іншого виходу нема: нам треба відкликати піхотну й інженерну роти, що утримують позицію, і скупчити всю силу в монастирі.

— Я повністю підтримую ваше рішення, пане підполковнику, — спокійним голосом відповів капітан Когтев. — Ми мусимо відступити й приготуватися до облоги. Декілька днів ми ще протримаємося, а там, можливо, й підмога наспіне. А коли і не буде підмоги, то й тоді ми дешево свого життя не віддамо. Хто вміє боротися, той зможе й померти.

— О, коли б вони скоріше послали нам на поміч хоч два-три батальйони!..

— Пане підполковнику! — з тривогою раптом звернувся солдат Сидоров, що за іншим столом біля телефону постійно приймав відомості з передової лінії. — Тут хтось в телефон щось незв'язне плете...

Волошин схопив трубку і приклав її до уха. В ній чистою російською мовою звучав гучний басистий голос: »Пропонуємо вам негайно здатися! Вам нічого не загрожує. Ви ж наші брати-слав'яни. Переходьте до нас, і ми разом будемо добивати німецьких фашистів!..«

Підполковник з серцем кинув трубку на стіл.

— Наша спостережна точка захоплена ворогом! — роздратовано і трохи розгублено проговорив до Когтева. А потім крикнув до телефоніста: — Сидоров! Наказую тобі тепер же пробратися на пе-

редову й передати наказ поручникові Захарову: негайно відступити в монастир!

— Так точно, пане підполковнику! — виструнчившись, промовив Сидоров і вибіг з приміщення штабу.

* * *

Вечоріло. Залишивши оборону на схилі гори, дві роти батальйону під прикриттям кулеметного взводу входили на подвір'я монастиря. Втомлені, брудні, бородаті лиця солдат виглядали суворо й гнівно. В очах деяких молодих бійців інколи просвічувалась стривоженість і соромливий страх. Тяжке бойове хрещення занадто рано наступило в їхньому житті. Але і перед лицем смерти молодеча гордовитість допомагала їм ховати свій страх, і вони намагалися виглядати бадьорими й хоробрими. У деяких солдат на головах були білі перев'язки. Тяжке поранених вели під руки або несли на носилках: їх всіх помістили на другому і третьому поверсі, які були під захистом великого червоного хреста. Останніми до монастирського двору ввійшли кулеметники. Капітан Когтев, не гаючи часу, розмістив їх в кімнатах другого поверху, не зайнятих під госпіталь, — захищати підступи до монастиря.

Коли останні бійці з передової лінії зайшли до монастиря, залізні брами на всіх кінцях були міцно замкнуті й закріплені товстими колодами. Гармати прямою наводкою грізно дивилися на ворота, щоб невідразним вогнем зустріти ворога на випадок прориву.

Спостерігаючи відступ, Андрієве молоде серце наповнилося тривогою й очікуванням чогось страшного і пекельного. Сталеве кільце довкола монастиря замикалося, і було ясно, що скоро для багатьох монастир буде холодною домовиною. Андрій бадьорився перед іншими, але серце його билось як спійманий птах і до болю стискалося від гамо-

ваного страху. Смерть наближалася. Огидна, холодна, невмолима... Кінець близько... Страшний чорний кінець... Тиша, яка настала після відступу, не потішала Андрія. Він їй вже не вірив. Вона була поганим віщуном і робила очікування кінця нестерпнішим і тривожнішим.

Присівши на великий камінь, що для кращого захисту від осколків був присунутий до броневого щита, Андрій заглибився в сумні думи. В уяві раптом з'явилися зелені гори рідної любної Буковини. Як на долоні, побачив своє село, в якому кожне дерево було знайомим і близьким, заглянув думкою в свій двір, де навіть маленька ямка в лівому куткові не була забута, пригадав стареньку ніжну маму, що з тугою в серці доживала останні роки в самотності, без любих синів, і трохи не скрикнув від нестримного почуття жадоби жити. «О, що робити? Як спастись? Невже ж кінець?..» Раптом рука потяглася до внутрішньої кишені: там була Божа книжечка. Витягнув її і в темряві притиснув до серця. Вона була єдиним середником, який ніби зв'язував його з Всемогутнім Богом. Стримуючи сльози, Андрій підняв очі догори і гаряче, поспішно, ніби боячись, щоб хто не перешкодив, зашепотів: »Боже!.. Боже!.. О, я так хочу жити!.. Спаси мене!.. Помилуй, Господи!.. Рано ж мені ще... помирати... Врятуй!.. Ти можеш... Я знаю, Тобі все можливо... Ти ж Бог... Благаю ж — спаси!.. Не дай загинути!.. Я... обіцяю Тобі... як живий буду... Обіцяю всі дні... все життя... Тобі служити!.. Врятуй же, Боже!.. Врятуй!..»

III

Ніч проходила спокійно. Зробивши зміну нічної варті біля гармати, Андрій зайшов для відпочинку до великої нетопленої кімнати, що знаходилася недалеко від брами й де розташувалася частина

солдат артилерійського взводу. Накрившись військовими покривалами, змучені артилеристи спали міцним, але й тривожним сном. Від правої стіни, де солдати, тісно притулившись один до одного, насолоджувались рідким відпочинком, роздавалося рівномірне солодке хропіння. Потім хтось вві сні закричав »куди?.. куди?..« і знову впав в забуття блаженної нірвани. В темряві знайшовши своє місце в кінці ряду, Андрій поклав шинелю під голову й ліг, задоволено розправляючи втомлені члени на твердій підлозі. Щоб скоріше зігрітися, з головою накрився покривалами й знову почав снувати нерівну нитку хаотичних думок. Щосили намагався втекти від страшної дійсності, від монастиря, від оточення, від гармати, всім своїм серцем шукав потішення в безтурботному дитинстві, в принадних, хвилюючих згадках про минуле життя в рідному краю, але смертельна небезпека, відчуття якої і на хвилину не покидало його серця, час від часу немилосердно знищувала приємну уяву і знову кидала Андрія в безвихідність теперішнього положення. Та скоро і думати було тяжко. Втомлені повіки насунулися на очі, і Андрій занурився в глибокий, давно бажаний сон.

На світанку обстріл відновився. Декілька протитанкових снарядів ударили в монастирську стіну з зовнішнього боку кімнати, де спали артилеристи, але могутній мур від цього тільки злегка здригнувся.

Юрій, молодий безусий земляк Андрія, перший пробудився і жартівливо закричав:

— Побудка! Вставайте на сніданок! Партизани почали роздавати гарячі блинці!..

Майже всі солдати проснулися. Деякі встали й почали метушитися, а інші, не бажаючи розлучатися з теплом, позіхаючи сиділи на своїх імпровізованих ліжках і прислухалися до рівномірних, неспішних пострілів з ворожого боку. Вибухи

в більшості випадків були глухими, віддаленими і не здавалися загрозливими.

— А воно правдиво не було б зле щось тепер поснідати, — марно шукаючи чогось в продуктовому мішкові, промовив Григорій Іванюк, ще один хоробрий буковинець з числа артилеристів. — Хлопці! Хто б мене почаствував хоч кусочком хліба? Я цілу ніч нічого не їв. Голодний, як вовк. Ну, хто не скупий?..

Майже всі солдати були »скупі«, бо рідко в кого залишилися які харчі. На горі, на другому поверсі, в незайнятих кімнатах знаходилося багато зібраних монахами продуктів, але туди тепер було небезпечно підійматися: в верхні частини монастирської будови було найбільше гарматних попадань. В ночі поранених перенесли в великі підземні льохи, і тільки декілька мовчазних кулеметних точок було устатковано нагорі для захисту на випадок наступу.

— Іди до мене, Грицю, — озвався з свого місця Андрій. — Я маю небагато сухарів і можу й тобі уділити.

— О, дай тобі, Боже, здоров'я! — радісно викрикнув Григорій. — Та ж ми тепер цілий бенкет влаштуємо! Я зараз побіжу до сап'юрів і принесу від них чаю. А що може бути кращого від чаю й сухарів?..

— Мамалига! — з підкресленою серйозністю відповів один солдат, і всі вибухли реготом. Дивно було б посторонньому бачити цих приречених людей в веселому настрої.

Григорій, теж засміявшись, схопив три казанки й вибіг з кімнати. Раптом на подвір'ї щось моталося, і потім залунав тріскучий вибух великої міни, від якого земля застогнала й затремтіли стіни. Почулося надривне дике їржання декількох коней і несамовитий нелюдський крик Григорія. Андрій, Юрій і ще кілька солдат про-

жогом вискочили на подвір'я. Їхнім очам відкрилася жахлива картина. Тяжко поранені коні з розпоротими животами, з яких підіймалася пара, і з поламаними ногами в тяжких муках конали під навісом. Видаючи хрипучі звуки, вони час від часу підіймали голови і, ніби благаючи полегшення, докірливо дивилися навколо. Потім безсилі голови різко падали на землю, і все тіло пронизувалося смертельною судорогою. Стіни під навісом були подовбані осколками і забризкані кінською кров'ю. На середині подвір'я, недалеко від ями, утвореної вибухом міни, схопившись за живіт, скорчений від болю лежав блідий Григорій. З правого боку від нього на білизні снігу різко виділялася велика червона пляма крові. Григорій стиснув зуби, щоб не кричати, але нерідко нестримний стогін виривався з його грудей, і по його лицю текли непрохані юначі сльози. Непотрібні порожні казанки сирітливо лежали оддалі.

Андрій і Юрій перші підбігли до Григорія і, боячись наступного пострілу, з допомогою інших солдат поспішно підняли його й занесли до кімнати. Страшний біль пронизав Григорія, і він втратив притомність.

Через декілька хвилин знизу прийшов санітар і перев'язав Григорієві тяжко поранену ногу, а також голову й маленьку рану на животі. Під кінець перев'язки Григорій відкрив очі й жалісно застогнав.

— Нічого, Грицю, — ласкаво потішав його санітар. — Тобі скоро покращає. Ми от візьмемо тебе до госпіталю, і там ти матимеш добрий догляд.

— О, ні, Володимире, — слабим голосом почав прохати Григорій. — Залиш мене тут, з моїми друзями... Мені здається... там, вниз... ще гірше...

Юрій, а за ним і інші солдати почали прохати

санітара залишити Григорія з ними, і той погодився. Коли він вийшов, Григорій з вдячністю подивився на друзів і тихо промовив:

— Дуже дякую... братці... Мені з вами... краще... Але я вже... все рівно... не житиму... Пропав я, братці!.. О, Боже!.. Боже!..

Григорій невтішно заплакав. У деяких солдат також появилися сльози на очах. Веселий настрій у всіх зник. Атмосфера стала тяжкою і пригнічуючою.

Від цього випадку почуття голоду на деякий час у всіх притупилося. Але через декілька годин, коли тихий стогін став ніби чимсь звичайним і нормальним, воно пробудилося з новою силою. Особливо дошкульним голод був для молодих. Накінець, дев'ятнадцятирічний Юрій не витримав.

— Хлопці! — звернувся він до товаришів. — Я йду нагору на полювання. Хто піде зі мною?

— Підемо разом, — вставши, спокійним упевненим голосом відгукнувся бородатий козак Найдьонов і почав застібати гудзики на шинелі.

— Я теж піду, — виявив бажання і молодий Василь. — Самому страшно, а гуртом і помирати веселіше.

Відважна трійка обережно вийшла на подвір'я. Повітря було наповнене звуками артилерійських пострілів, але більшість снарядів розривалося біля західних мурів монастиря. Підійшовши до проїзду, який закінчувався залізною брамою і в якому тепер стояла гармата першого відділу, солдати повернули наліво й кам'яними сходами почали підійматися на другий поверх. В широкому коридорі було все спокійно. Тільки інколи в ньому луною розлягався відголосок віддалених вибухів.

В коридорі на недалекій відстані одна від одної виднілися двері до монастирських кімнат-келій. Солдати поспішно заскочили до першої з них і були здивовані її простотою. На стінах не було жодних прикрас. Високо під стелею виднілося

невелике вікно, через яке проникало немало світла до келії, але не досить, щоб зробити її веселою. Біля бокової стіни стояла грубої роботи кована скриня, застелена посередині вузьким бархатним накриттям. На ньому стояла золота фігурка розп'яття.

Побачивши розп'яття, солдати невміло перехрестилися й підійшли до скрині. В цей час невеликий снаряд вдарив в стіну, і вся кімната здригнулася від сильного удару. Злякані юнаки кинулися тікати, але Найдьонов заспокоююче промовив:

— Не бійтеся, хлопці. За цими мурами нам ніщо не страшне.

Трохи зніяковівши, молоді солдати знову підійшли до скрині.

— Але ж ця келія більше подібна до тюремної камери або до могили!.. — ніби виправдуючись, сказав Юрій. — Невже ж це в такому місці Бог краще вислуховує молитви?..

— Тепер не час для релігійної філософії, — відповів Найдьонов. — Ти, Юра, краще підійми накриття й розп'яття, і ми почнемо досліджувати скарб, захований в скрині.

Тяжке віко скрині було підняте, і всі солдати разом заглянули всередину. Скриня була наповнена золотими фігурками, іконами, монетами, годинниками. . .

— Та це ж правдиво скарб! — захоплено вигукнув Василь. — Всі речі золоті! Яке багатство!..

— Сміття! — презирливо й переконливо промовив Найдьонов. — Кому воно тепер потрібне? Чи ж це золото чогось варте, як ми стоїмо на порозі смерті? Від неї ніхто не відкупиться. Не багатство нам потрібне, хлопці, а життя. Сьогодні кусок хліба багато цінніший, як та повна скриня непотрібного скарбу. Не будемо гаяти часу, — підемо далі, бо тут для нас нема поживи.

За Найдьоновим з келії вийшли і Юрій з Василем. Василь таки встиг схопити золотий ланцюжок, що лежав зверху, і скоро заховав його до кишені, а Юрій був такий же байдужий до золота, як і Найдьонов. Правдиво, яку ціну може мати золото перед лицем смерти? . .

Друга келія, до якої зайшли голодні шукачі щастя, була подібна до першої. Навіть і масивна скриня виглядала так, як і в першій кімнаті. Без надії на вдачу Найдьонов відкрив скриню, сподіваючись побачити в ній «золоте сміття», але потім скрикнув від задоволення:

— Оце правдивий скарб! Дивіться, хлопці, яке багатство! Сушений хліб, цигарки, шкварки, копчене м'ясо! . . Святі отці-хорвати мають козачий смак. . . Підходьте ближче, хлопці, і набирайте всього скільки зможете. Нам треба і для інших друзів принести «боеприпасів» . .

Побачивши так багато продуктів, Юрій на мить розгубився. А потім швидко зняв з себе шинелю, застібнув на ній гудзики, зав'язав рукава й отвір для шиї і почав наповнювати цей мішок всім тим багатством, якого подостатком знайшлося в великій скрині. Василь робив те саме. Практичний Найдьонов мав з собою рюкзак і через кілька хвилин доверху наповнив його незвичайними коштовностями: сухарями, сушеним м'ясом, тютюном і іншими поживними речами.

Раптом новий снаряд вдарив в стіну й захитав всю келію. Через декілька секунд ще один розірвався біля вікна, і в кімнату разом з їдким димом посипалося розщеплене каміння, куски поламаної рами, бите скло. . .

Сполохані солдати вмить вискочили з келії й стрімголов побігли по сходах донизу. Найдьонов і Василь все ж встигли захопити свої «трофеї», а бідний Юрій залишив біля скрині свою шинелю й повернувся з порожніми руками. Разом з дру-

зями забіг він до кімнати і, тяжко дихаючи від швидкого бігу, сів на соломі недалеко від Андрія. Його завжди веселе біляве лице стало засмученим і не по роках суворим.

— Що, невдача, Юрку? — співчутливо запитав Андрій.

— Так, — відповів Юрій. — Не тільки нічого не приніс, але й шинелю свою втратив.

— Ну, ти не сумуй занадто, друже, — потішив Андрій. — Шинелю ми якось дістанемо, а сухарів я ще трохи маю: нам на двох вистачить до вечора. А потім і пфєрфлєгунг одержимо. Так що не журись, Юрцю!..

Але не втрата шинелі й продуктів засмутила Юрія. Він знав, що Найдьонов його також не залише голодним. Там, в келії, біля скрині, наповненої золотом, він раптом одержав велику життєву науку: коли смерть дивиться в очі, тоді всі речі збезцінюються. Золото, за яке люди один одному псують життя й нерідко відбирають його, тут, в облозі, нічого не варте. Юрій привик бачити, що все в світі оцінювалося матеріальним цензом, багатством, іншими словами, золотом, але от тепер він був свідком повного безсилля всемогутнього коштовного металу. Коли й золото, — свідомо чи несвідомо ціль життя більшості людей, — нічого не варте перед смертю, то чи ж може бути яка вартість в самому житті? Для чого жити, коли рано чи пізно треба помирати?

Юрій, не дивлячись на свою молодість, добре розумів ситуацію і був вповні свідомий, що його життя тепер висить на волосинці. Що ж буде, як вона обірветься? Від цієї думки на Юрія повіяло могильним холодом. Хоч життя і здавалося безцільним і безвартісним, але й помирати до жаху не хотілося. »Що таке смерть? — запитав він себе. — Небуття? Чи вічність?« Чим би вона не була, Юрій не був до неї готовим. Серце раптом заго-

рілося бажанням зрозуміти ціль свого існування, дослідити причину й наслідки смерті і досягти того, що мусить бути сильнішим від неї. Юрій враз якось відчув, що смерть не може бути кінцем, що є Хтось сильніший від її могутніх паралізуючих обіймів. Хто ж Він? Бог! Він існує вічно, а значить існує і вічне життя для тих, кого Він створив. Юрій відчув, що йому не збагнути й не вирішити своїм обмеженим розумом цих безмежних питань. Але так хотілося відхилити завісу невідомого! Так хотілося тепер зрозуміти, куди він іде! Бо хто знає, що буде завтра? Багато не вірять в вічне життя. Легко сказати, — нічого нема! Ну, а що як є? Я мушу знати це, я мушу бути певним!

Поклавши руки на коліна, а голову на руки, Юрій намагався проникнути думкою в чорне невідоме майбутнього. Що може бути за завісою смерті?

IV

В штабі батальйону, за наказом підполковника Волошина, зібралися старшини й підстаршини для спільної наради.

— Наше положення, панове, більше, як критичне, — збентежено подивившись на всіх присутніх, безнадійним голосом промовив підполковник. — На підмогу ми вже не можемо розраховувати. Про нас забули. Ми вже нікому не потрібні. Повне винищення батальйону неминуче. За день-два наш опір буде зламаний... Ми приречені на смерть... Я просто не знаю, що робити, як вийти з цього жахливого тупика. І тому я скликав вас всіх, панове, щоб порадитися відносно наступних акцій...

— Нам нічого іншого не залишається, підпол-

ковнику, як пробиватися через ворожі лави, — сказав капітан Когтев. — Хоч у нас і мало надії на повний успіх, але ми все рівно нічим не ризикуємо. Коли ж нам прийшов час помирати, то краще померти в бою, ніж покійно, як овечка, очікувати останньої хвилини.

— Добра пропозиція! — майже одноразово викрикнули Захаров і Андрій. — Раз нам нема куди відступати, тоді мусимо йти вперед.

— Так, так, — почувися й інші голоси. — Ми мусимо прориватися!

— Я бачу, панове, що ви всі згодні з пропозицією капітана Когтева, — без особливого ентузіазму промовив підполковник. — Добре, я теж згоджуюсь. Тепер нам треба вирішити, де найкраще зробити цей прорив. На мою думку, ми повинні виходити через північну браму. Зрозуміло, вночі. Користуючись темрявою, ми непомітно зможемо вийти на цвинтар, а звідти несподівано вдаримо на праве вороже крило, що займає позицію з півночі. Численність і озброєння ворога значно переважає наші сили, але може нам якось пощастить. . .

— Мусить пощастити! — впевнено сказав Когтев. — Що ж стосується плану, накресленого вами, пане підполковнику, то я вповні з ним згоден. Кращого місця, як північна брама, нам не знайти для прориву. . .

Раптом до слуху зібраних в штабі долетів загрозливий гуркіт авіаційного мотору. Підполковник, а за ним і інші, поспішно вийшли на подвір'я. В сірій блакиті зимового неба виднівся силует літака з зловіщою червоною зіркою на крилах. Кружляючи над монастирем, він скинув декілька запальних бомб і без поспіху відлетів на південь. Через кілька секунд в передвечірньому присмеркові монастир запалав яскравим осліплюючим заревом. Вогненні язики люто рвалися в небо й одягали монастир в оздобу жаху й страждань.

Ввесь монастир, і до цього добре видний ворогові, тепер стояв перед противником як на долоні, оголений і відкритий для хижого нападу. Ворожа артилерія негайно скористалася нагодою й заплювала невпинним огнем на відкриту ціль. Посилюючи ілюмінацію, з північного боку біля цвинтаря запалав великий сарай і освітив дорогу, на яку старшини плянували прорив.

Один снаряд розірвався на дахові монастирської будови над штабним приміщенням, і куски каміння й черепиці та осколки дощем впали на подвір'я. Підполковник Волошин раптом скрикнув і схопився за щоку.

— Що з вами, підполковнику? — стривожено й співчутливо запитав Когтев.

Зблідлий і трохи зляканий, Волошин тільки показав рукою на лице й направився до відкритих дверей. Когтев взяв його під руку й допоміг йому зайти до штабу. Інші старшини теж поспішно зайшли до приміщення. В польовій аптечці знайшовся йод і бинти, і через декілька хвилин спритний капітан Когтев зробив вмілу перев'язку підполковникові.

— Рана не страшна, — заспокійливо зауважив він. — Невеликий осколок пробив щоку. Це скоро заживе.

— Але ж біль нестерпний!.. — ніби шукаючи співчуття, приглушеним голосом сказав Волошин. Він був незвичайно блідий, а щока розпухла й зовсім змінила риси обличчя.

— Коли б на цьому скінчилися страждання, то це було б дуже добре, — відповів капітан Когтев. — Зрозуміло, ми співчуваємо вам, пане підполковнику, але все ж нам треба продовжити нараду відносно прориву. Сьогоднішня ніч — остання можливість розірвати вороже коло. Завтра в монастирі чи в його руїнах буде господарювати ворог. Цієї ночі вирішиться наша доля. Ви, певно, за-

уважили, панове, що сарай біля цвинтаря з північного боку незгасно палає і, певно, горітиме цілу ніч. Тому на північ нам дорога закрыта. У нас є ще один напрямок: прориватися з брами під вежею на схід. Від цього наші шанси на успіх ще більше поменшуються, але іншого виходу ми не маємо. Безсумнівно, багато з нас поляже в бою, але немало й врятується. Що ви про це думаєте, пане підполковнику?

— Я думаю... Я думаю... — Волошин раптом сильно захвилювався й потім, скривившись від болю, майже істерично закричав: — Я думаю, що це все непотрібна м'ясорубка! Ми не маємо найменшої надії на рятунок. Навіщо ж ми будемо губити людей? Можливо, їх ще помилують?... Я думаю, що ми можемо зробити тільки одне розумне рішення: здатися в полон!..

— Що?!.. Що?!.. — нестримно запалавши крайнім обуренням, викрикнув капітан Когтев. — В полон!? До червоних звірів?! Ви ще вірите в їхню милість після того, як бачили знівечені тіла захоплених ними наших людей? Сором! Ганьба, підполковнику!

— Як ви смієте, капітане! — запротестував Волошин.

— Мовчати! — люто крикнув Когтев і вихопив з кобури пістоля. — Підполковнику! Якщо ти ще одно слово скажеш про полон, то заб'ю на місці як... як... собаку!.. Це ж зрада!.. Боягузство!.. На підставі твоєї малодухости в такий відповідальний час команду над батальйоном беру на себе... Сидоров! Залишайся біля пораненого підполковника й подай йому поміч у всьому. Якщо обстріл посилиться, для більшої безпеки зійдіть в перший лях монастиря.. Панове старшини! Ми підемо на прорив сьогодні вночі, о пів до дванадцятої. Розділимося на три групи. За першою піде друга, потім третя. Хто не бажає пробиватися з нами,

може залишатися тут. Докладніші відомості подам вам пізніше. Тепер же поспішіть на свої місця. В час пожежі ви особливо потрібні серед бійців. Прошу вас потурбуватися про поранених і врятувати тих, яких ще можливо...

Віддавши салют капітанові, старшини й підстаршини розійшлися. Перед виходом Когтев ще раз звернувся до Волошина.

— Я надіюся, пане підполковнику, ви не будете вести кампанію проти моїх акцій і ні слова нікому не скажете про полон. Бо в такому разі жалю не буде. Та я не вірю, що ви зрадник. Просто поранення викликало вашу слабодухість...

— Робіть, що хочете, капітане, — байдуже відповів Волошин. — Мені все рівно...

»Козирнувши« за звичаєм, Когтев вибіг з приміщення штабу.

* * *

Коли Андрій повернувся до свого відділу, він не міг узнати ні місця, ні людей. Кімната була наповнена пораненими. В повітрі чулися крики, стогони й запах горілого. Вгорі палав огонь, якого ніхто не гасив. Під навісом на подвір'ї ще уцілілі коні жалібно їржали й злякано рвалися на прив'язях. »Пекло!« — пронеслося в Андрієвій голові, і його серце тривожно зжалось при виді страждань.

— Друзі! Хвилинку уваги! — голосно звернувся Андрій до всіх. — Сьогодні вночі ми будемо розривати вороже коло. По причині поранення підполковника Волошина капітан Когтев став тимчасово командиром батальйону. Він вірить, що наш прорив буде успішним. Але ніхто не змушений прориватися. Хто не бажає ризикувати життям, може залишатися в монастирі. Та ви всі добре знаєте, що у червоних милости немає. Тому всі підіймемося в атаку на ворога й вирвемося з його огненних обіймів!..

— Так, так! Добре рішення! Іншого виходу немає! — почувлися голоси.

— Та що ж ми зробимо проти огненної зливи? — не згоджувалися деякі солдати. Але таких було небагато. Більшість була готова померти, але не здатися. Один старичок час від часу прикладав гвинтівку до підборіддя й заявляв, що краще пустити кулю в голову, чим попасти в руки жорстокого ворога. Проте, два малодушні солдати поспішно зібрали свої пожитки й направлялися до льоуху, надіючись в ньому пересидіти лихо.

— Капітан! Капітан! — раптом почулося від дверей.

— Струнко! — скомандував хтось біля входу, але капітан, що щойно зайшов до кімнати, махнув рукою, показуючи цим, що він тепер не думає про формальності.

— Братці! — тепло й сердечно звернувся він до всіх. Галас в кімнаті стих. Навіть і поранені стогнали тихіше, бажаючи вловити хоч одне потішливе слово й для себе. — Певно, вам вже повідомлено, що цієї ночі ми будемо прориватися через ворожу лінію. Виконання цієї акції вимагає максимального напруження всіх фізичних і моральних сил, вимагає героїчної хоробрости й мужности. До цього часу ви показали гідну похвали стійкість. І я вірю, що Бог нам і тепер допоможе. Ми напевно вийдемо з цього положення. В моєму боевому досвіді бували й гірші ситуації. Не падайте духом, друзі. Всім серцем і всією душею прагніть перемоги, і ви її здобудете. . . Тепер же бажаю вам ще нагадати: прорив почнеться о пів до дванадцятої вночі, тобто через чотири години. Всі бійці розділяться на три групи. Унтер-офіцер Бутенко! Половина вашого відділу разом з вами й інші солдати з другого взводу інженерної роти утворюють першу групу. Командиром групи буде фельдфебель Гаманов. Об одинадцятій годині ви всі мусите бути біля гармати

під вежею. Друга група, до якої входить третій відділ артилерійського взводу і третій взвод інженерної роти в той же час розташується за першою групою. Командуватиме нею поручник Захаров. Всі інші входять до третьої групи, яка займе місце за другою. Командиром групи призначений фельдфебель Білевський. Все зрозуміло, друзі?

— Зрозуміло, пане капітане! — відповіли всі дружно. — І на смерть підемо за вами!..

— Між іншим, я маю передати вам ще одну річ. Два монахи, що разом з нами перебувають в осаді, запропонували мені розділити між вами велику суму грошей і золото, яке знаходиться в монастирі. Що ви на це скажете?

— Не потрібні вони нам, пане капітане, — за всіх відповів Найдьонов. — Нам треба життя, а не гроші. Хай вони згорять в цьому пеклі. Через них же й б'ються люди. Від них багато нещастя.

— Я так і думав, братці, що ви не захочете того непотрібного паперу й металу. Для нас тепер час дорожчий від золота. Використовуйте його для підготовки до важкої акції.

Капітан Когтев вийшов, щоб і в інших кімнатах приготувати солдат до прориву. Його бадьорість передавалася й іншим, і всі з нстерпінням чекали наближення пів дванадцятої години. Тяжко ж ранені прийшли в розпач.

— Браття, застреліть мене!.. — прохав молодий ефрейтор. в якого обидві ноги були прострілені вище колін.

— Не залишайте мене, друзі!.. — благав безусий юнак з забинтованою головою. — Невже ж я мушу тут гинути?.. Невже ж ви віддасте мене на муки?.. Я ж і так вже багато перестраждав!.. А жити ж хочеться!..

Григорій Іванюк, заливаючись сльозами, схопив Юрія за руку й умоляв його:

— Юрку! Братику! Визволи мене!.. Ти здоро-

вий, ти зможеш і мене підтримати... Не лишай мене тут... Бо ж пропаду я... Хіба ж тобі не шкода мене?..

Найдьонов же стояв над іншим, тяжко пораненим бородатим солдатом, який з благанням простягав до нього руки:

— Добий мене, Сеня!.. Бо ж мучитимуть кровопивці... З любови забий!.. Гріха не матимеш... Бог... Бог простить... Бо це добре діло... Ти ж мене цим від гіршого спасаєш... Ну, Сеня... Пустив мене кулю!.. Тільки одну... Секунда, — і нема!

— Брат! — з сльозами відмовлявся Найдьонов. — Не можу. Рука не підіймається... Попрохай когось іншого...

Андрієве серце розривалося на частини. Він вийшов на подвір'я і став в затіненому місяцем місці. Монастир все ще горів, і полум'яні язики навіювали ще більший страх і тривогу. В своєму затінку повернувшись до стіни, щоб хто випадково не побачив, Андрій дав волю гірким сльозам, що вже не могли втриматися в розбурханій схвилюваній душі. Почуття страшної самотності й приреченості запанувало Андрієм, і він довго не міг заспокоїтись. А потім пригадав про Божу книжечку й вийняв її з кишені. Побожно поцілував. Раптом загорівся нестримним бажанням щось прочитати в ній. Відкрив на першій сторінці і, відхилившись до пожежного світла, прочитав: »... Бог було Слово... Усе через Нього повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без Нього...«

»Ніщо не повстало без Нього...« — луною пронеслося в голові. Що це означає? Бог все створив і Він всім керує? Тож тоді і в цьому монастирі Він є Господарем?.. »Боже! Подивися на це страшне місце!.. — вирвалася молитва. — Зглянься на мене! Ти ж можеш врятувати, бо Ти Всемогутній... Без Тебе ніщо не повстало... Господи!.. Я не хочу вмирати!.. Я ж ще й Тебе і правди не пізнав!..

Спаси мене, щоб я служив Тобі!.. Збережи мене сьогодні в час прориву!..»

Довго ще Андрій словами і без слів розмовляв з Господом. Після молитви внутрішня буря вщухла. На серці стало спокійно й тихо, хоч десь в куточку в ньому залишилося незламне ниюче почуття тривоги. Андрій подивився на годинника, — пів одинадцятої, — і направився до кімнати. Біля входу зустрівся з групою людей, очоленою капітаном Когтевим.

— Це ви, Бутенко? — впізнав він Андрія.

— Так точно, пане капітане!

— Готові до прориву?

— Так, пане капітане. Трохи страшно, але надіюся на Бога.

— Добре робите, Бутенко. Тільки Бог і може нам допомогти.

Капітан першим зайшов до кімнати. За ним ввійшли й інші. Між ними Андрій побачив і забинтованого підполковника Волошина з вістовим Сидоровим.

— Ну, як, братці? — весело звернувся Когтєв до солдат. — Не піддамось?

— Ні, ні! — відповіло кілька голосів. — Ніколи!

— Я гордий за вас, друзі. І я радий, що якраз з вами мені приходить виходити з цього скрутного положення. Не сумніваюсь, що ми проб'ємось. Але хочу вам всім нагадати: надійтесь не на мене, а на Бога. В труднощах ми всі відчуваємо гостріше свою безпомічність і потребу в підтримці Згори. І якщо ми вирвемося з цього кола, то тільки тому, що Бог милосердний... А тепер декілька слів відносно прориву. Через п'ятнадцять хвилин ми всі займемо вихідне положення недалеко від брами. Фельдфебель Гаманов! Ваша перша група заляже біля гармати. Друга група розташується з лівого боку від брами, на подвір'ї під навісом. Третя — з правого боку. Я і поранений підполковник Воло-

шин разом з першою групою будемо в авангарді... На подвір'ї будьте обережні, братці: партизани підійшли під саму браму. Певно, по цій причині притих ворожий артилерійський обстріл. Деяким з партизан інколи удається кинути гранату через верх брами. Тому всі вже тепер одягнуть сталеві шоломи й не будьте занадто відкритими. За двадцять хвилин перед проривом з другого поверху з тяжких кулеметів будуть обстріляні східньо-південні підступи до монастиря. Потім, коли відкриється брама, гармата прямою наводкою вистрілить двічі, і перша група підніметься на прорив. Почекавши кілька хвилин, друга піде за першою, потім третя... А тепер, мої братці, час діяти. По черзі будемо виходити на подвір'я. Кожна група нехай займає своє місце.

Всі почали виходити. Поранені знову заголосили.

— Братці!.. Та на кого ж ви нас лишаєте?.. Не віддавайте на муки!.. Краще застреліть!..

Не маючи сили виконати страшне прохання, солдати спішили вийти з кімнати, щоб не чути надричних голосів бідних страдальців і, можливо, майбутніх мучеників. Легко поранені, інколи шкутильгаючи, теж виходили й приєднувалися до рішучих штурмовиків. Григорій Іванюк, напружуючи останні сили, теж піднявся, але йти не міг. Тоді йому прийшла в голову ідея:

— Братики! Та ж у нас ще є декілька коней. Посадіть нас на них!.. Можливо, виїдемо...

Всім було ясно, що виїхати на коні під зливним огнем було неможливо. Але прохання Григорія виконали. Його й інших поранених по три посадили на коней, зв'язавши ноги під кінським животом, і почали очікувати останньої команди.

Нагорі, з другого поверху, кілька кулеметів неугавно випускали кулі черга за чергою вниз, на широкі сходи, що вели від монастиря до дороги, і на дорогу, яка тяглася через село Вуча Гора.

Двадцять після одинадцятої. Всі були на місцях. Андрій з першою групою розмістився недалеко від гармати. Юрій попав в другу групу. Разом з іншим приятелем він ліг біля захололого трупа коня і очима вп'явся в велику залізну браму, яка до цього часу для всіх була надійним щитом. Серце тривожно тріпотіло в грудях, а думки-молитви без кінця неслися до Бога: »Поможи, Господи!.. Врятуй!.. Помилуй!..«

— Хто добровільно бажає відчинити браму? — залунав голос капітана.

Декілька секунд була мовчанка. Потім, здивувавши всіх, невеликий солдат Решетяк рвучко піднявся й викрикнув:

— Я бажаю, пане капітане!..

— Добре, браток. Відкривай браму тепер же, але будь обережний.

Решетяк сміливо підбіг до брами й почав розкручувати дріт. Потім повідтягав набік великі колоди і, напружившись, потягнув за величезні ворота. Сильно скрипнули завіси, і перед всіма відкрилася чорна нічна паща великого отвору. Решетяк побіг назад на своє місце, а за секунду біля відчиненої брами вже розірвалися дві гранати, кинуті партизанами. Це послужило сигналом для ураганного обстрілу. Повітря раптом закрутилося й заревіло в хаосі нерівномірних пострілів.

— Гармата! — пронеслася команда капітана Когтева, що безстрашно вибіг наперед. — Огонь!

Роздався ревучий заглушливий постріл. Потім другий. І зараз же за ним почувся гучний бас капітана:

— Перша група!.. За мною!.. Вперед!..

Якось невидима сила підхопила Андрія, і він з усієї сили рвонувся за Когтевим. Кулею пробіг через браму, вибіг на сходи й підняв ногу, щоб бігти вниз, але раптом щось з величезною силою вдарило його в груди. В очах потемніло, і потім все занурилося в непроглядну темряву.

Притиснувшись до забитого коня, як до найкращого друга, і до болю в руках стискаючи гвинтівку, Юрій тривожно очікував команди свого командира. Злякане серце з незвичайною силою й швидкістю стукало в грудях, а очі з розширеними зрачками вп'ялилися в полум'яну діру брами. Не дивлячись на канонаду, на пекельний гуркіт, Юрій ніби чув сердечні удари. Від хвилювання й крайнього напруження йому бракувало повітря. Дихання було нерівномірно прискореним, і серцю було тісно в грудній клітці. Воно одчайдушно рвалося на волю, як і все ество Юрія прагнуло вирватися в принадний простір і залишити позаду це незносне страхіття. Юрієві здавалося, що він вже довго не витримає. Він задихався в цій жахливій атмосфері. Огидна чорна смерть стала поруч нього, і він ніби відчув на собі її холодний паралізуючий дотик. Як ніколи раніше, Юрія охопила нестримна жадоба життя, яке кожної хвилини могло його залишити. Прагнучи жити, Юрій зовсім не уявляв, чого він бажав. Його фантазія не малювала йому окремих кадрів з минулого, з мальовничих краєвидів Буковини, з різних випадків і пригод, які можна було б назвати життям. Йому просто хотілося бути, зберегти існування, якого він не розумів і якому не міг дати ні вартости ні означення.

Напружені очі Юрія були приковані до брами, де лежало кілька трупів і пораних солдат першої групи. Він бачив, як вони підіймалися по команді капітана й як потім впали, скошені кулями й гранатними осколками. Хоч більшість із них лежали лицем до землі, при світлі полум'я Юрій багатьох міг пізнати. З правої сторони біля брами, незручно впавши на правий бік і накривши своїм тілом гвинтівку, лежав забитий Сердюк. Юрієві було видно частину його лиця з широко відкритим, застиглим лівим оком. Тяжким непо-

рушним поглядом воно дивилося в протилежну стіну монастиря, і від всієї неживої фігури Сердюка віяло пронизливим холодом. Юрій не міг довго на нього дивитися й відвів очі на інші тіла. Деякі поранені нестримно кричали, благаючи про поміч, але даремно: ні вухом ні серцем ніхто не міг їх почути, — кожен був захоплений думкою про свій власний рятунок. »... Андрія біля брами не видно... Певно, вирвався...« — як електричний струм пробігла думка і знову зникла в хмарах гарячкових незв'язаних думок про самозбереження. Підігнані почуттям смертельної небезпеки, вони, думки, розпачливо кидалися у всі сторони, але нігде не знаходили потішення. Залишалася тільки одна надія, — на Бога.

»Господи милосердний!.. — невперше застогнав молодий Юрій до Всевишнього. — Не допусти моєї загибелі!.. Мені так страшно йти... в чорноту смерті... Я не хочу вмирати!.. Мені хочеться жити!.. О, врятуй, Боже любий!.. Я буду Тобі служити!.. Буду молитися... Свічок багато поставлю в церкві... Як вийду на волю... обіцяю... збудую великого хреста... щоб люди пам'ятали про Тебе... Прости, Господи... Певно, хреста замало... Ну, то я ще й капличку збудую... Я б і монахом став... але боюсь... не витримаю...«

— Друга група! — як грім, залунала команда Захарова й ніби тисячами голок пронизала все тіло Юрія. — На волю!.. Вперед!..

З блискавичною швидкістю Юрій підхопився і, трохи зігнувшись, побіг до брами. Перестрибнувши через тіла забитих, досягнув сходів і майже скотився по них на шосейну дорогу. Тут раптом все занурилося в густу завісу диму, випущену першою групою для прикриття прориву. Юрій на мить розгубився. »Десь тут мусить бути польова дорога на Вучу Гору...« — подумав про себе й, не повертаючи направо, направився на другий бік тракту. Спішаючи, в темряві не зауважив наближення об-

риву й полетів вниз. На нього впали ще два солдати, що бігли за ним, і один з них насторожено крикнув:

— Юрку, це ти?!.

— Так, Петре...

Юрій ще хотів запитати про дорогу на Вучу Гору, але Петро Кушнір, спритно підхопившись, вже зник в хмарі диму, бажаючи якнайскоріше віддалитись від страхітливого монастиря. Кулі, як бджоли, літали над головами, також і гранати поблизу розривалися час від часу, і відчуття небезпеки, не зважаючи на розірване коло, було ще таким же сильним, як і в монастирі.

Ставши на ноги, Юрій біля себе побачив невізразний людський силует, який нагадав йому невелику, але кремезну фігуру Решетяка.

— Це ти, Миколо? — запитав.

— Я, Юрцю. Добре, що спіткав тебе. Разом ми зможемо пробиватися далі. Тут недалеко є село, тільки я трохи збився з дороги. Певно, наша група вже підходить до нього. Але ми їх доженемо. Вперед, Юрцю!

Юрій не міг впізнати Миколи. В ньому несподівано знайшлася незвичайна і невластива йому енергія й ініціативність. Провалюючись в глибокий сніг, він упевнено посувався вперед, і за кілька хвилин досягнув польової дороги, що вела до села. Юрій не відставав від нього.

— Бачиш хату, Юрку?

— Так, бачу...

— Це Вуча Гора. Будь тепер обережним. Тут багато вовків-партизан.

При вході в село Микола й Юрій догнали останніх бійців своєї групи. Зауваживши їхнє наближення, один з них різко повернувся в їхньому напрямкові й, наставивши гвинтівку, крикнув:

— Стій! Хто там?!

— Свої, свої, братику, — відповів Микола. — Трохи відстали в час прориву...

З п'ятого від краю двору, з даху стодоли, раптом залився вогненним кашлем ворожий «Максим». Бійці поспішно залягли, а Юрій невдоволено шепнув Миколі:

— Проклятий братка, — він нас тут надовго може затримати.

Але кулемет довго не стріляв. Один з солдат авангарду кинув на дах гранату, і стодола за мить запалала великим полум'ям. Кулемет замовк. Але рушничні постріли вилітали майже з кожної хати. Стріляючи з автоматів і кидаючи гранати направо й наліво, солдати пробивалися далі на схід. Немало з них полягло в селі, але й село заплатило за свою засідку велику ціну: половина будівель в ньому палала в бурхливій пожежі.

Накінець, непривітливe село було позаду. Багато солдат другої групи загинуло в дорозі, але більша частина врятувалися.

За селом, біля підніжжя гори, протікав бурхливий струмок, який не замерзав навіть і в зимовий час. Його бурхливе мирне журчання здавалося просто неймовірним в цій ненормальній ситуації. Чимсь ніжним, ліричним, спокійним повіяло від нього на Юрія, і він на мить залюбувався ним. На білому тлі снігу струмок здавався чорною гадюкою, але в ньому нічого не було хижого чи загрозливого. Ясне місячне світло всьому краєвидові надавало ще більш лагідних, мальовничих рис, і око насолоджувалося його вчистотою красою. Пошкодувавши, що не має можливості довше затриматися на цьому чудовому місці, Юрій перестрибнув струмок і разом з іншими солдатами почав підійматися на гору.

Несподівано спереду знявся якийсь галас. До слуха Юрія долетіли окремі вигуки:

— Здорово, молодці! . .

— Браво, братці! . . З волею пздоровляємо!

Юрій наблизився до гурту солдат. Деякі з них щось радісно викрикували, тиснули руки, обіймалися, навіть цілувалися.

— Ура!.. Слава!.. Коло розірване!..

Це була перша група. З мішанини голосів залунав густий, владний і ніби рідний бас капітана Когтева:

— З перемогою, герої!.. Богу дякувати, ми — на волі!.. А тепер — привал!.. Десять хвилин відпочинку!..

Розділившись на окремі гуртки, солдати розташувалися на схилі пригорку й зайнялися спогадами свіжих незвичайних переживань. Розповідаючи про свої власні подвиги, майже всі бійці висловлювали своє захоплення хоробрістю капітана Когтева і підполковника Волошина. Останній, ніби бажаючи відкупити свою малодухість в штабі, безстрашно йшов в самий вирій огню і чудом виходив неушкодженим. Серед солдат було немало й поранених: їм наспіх робили перев'язки. В деяких бійців пробудилося гостре почуття голоду, і вони тепер спішили сухим хлібом »заморити червяка«.

Юрій їсти не хотів. Говорити також не мав бажання. Йому хотілося побути насамоті з думками, і він, користуючись наповненим рюкзаком, як стільцем, сів осторонь від гомінливих солдат. Його очам відкрився жакхливий вид палаючого монастиря. Яке це щастя, що те страшне місце тепер далеко! Відчуття власної безпеки й дорогоцінної вимріяної свободи раптом залило серце Юрія морем радості й щастя. Радісні сльози невольно покоїлися по щоках, а мокрі очі піднеслися до неба.

»Господи!.. Дякую Тобі за вибавлення!.. Дякую за охорону!.. Дякую за збереження життя!.. Слава Тобі, слава Тобі, Боже ласкавий і милосливий!..«

Помолившись, Юрій поглядом прив'язався до монастиря, що утопав в огні. До його слуха ще долітали глухі звуки рідких гарматних і кулеметних пострілів, які тепер вже не викликали страху

й тремтіння. Але в монастирі ще залишилося багато друзів. Згадка про них відібрала радість і кинула серце Юрія в болоче почуття жалю й смутку. Що сталося з тими, що залишилися там? Що сталося з пораненим Григорієм? Як удався прорив третьої групи? Де тепер фельдфебель Білевський?..

Раптом серце Юрія пронизала докірлива думка: »Як же це я раніше не подумав про Андрія?.. Де ж він тепер?..« Чомусь затривожившись, Юрій підхопився й скоро відшукав фельдфебеля Гаманова:

— Борисе! Скажи мені, будь ласка, де знаходиться Андрій Бутенко?

— Андрій?.. Не знаю... Ще не мав можливості зробити перекличку... Його я не бачив з часу прориву...

Юрій ще більше захвилювався й почав ходити від групи до групи, шукаючи свого друга й односельчанина. Але не знайшов. Андрія серед бійців не було. Де ж він? Де Андрій?..

VI

Монастир палав. Задимлені високі стіни, не зламані ні пожежою ні артилерійським шквалом, гордо підносилися над селом Вуча Гора і над околишніми горбами, а вогненні великі язики, що вилітали з вікон і від даху, настирливо рвалися ще вище, в чорний простір, в небо, ніби вимагаючи від Всевисьнього прийняти їх як заупокійну свічку.

Під монастирем, біля великих сходів, на білому снігові лежало розпластане тіло Андрія. Права рука була відкинута в сторону, а ліва, притиснувшись до грудей, і після падіння не розлучалася із зброєю. На блідому лиці, яке не подавало знаку

життя, застиг суворий вигляд рішучої наполегливості й завзяття.

Раптом з посинілих уст Андрія вирвався тихий стогін:

— О!.. О!.. Ой!..

Рука інстинктивно потяглася до грудей. Очі розкрилися, і погляд впав в темну глибочінь зоряного неба. А в пробуджений слух ввірвався шалений клекіт невтихаючої канонади.

Андрій гарячково схопився і трохи не впав назад від нестерпного колючого болю в грудях.

— Де я?.. Що зі мною?..

Глянувши на монастир, Андрій вмить все пригадав. Перед очима блискавично пробігла картина прориву. Він вибіг на сходи, сповнений нестримним бажанням волі й життя, але страшний удар в груди кинув його в забуття непритомності. Андрій наспіх обмацав себе рукою і з задоволенням відзначив, що рани не було. »Певно, камінь від розриву гармати вдарив мене під груди«, — подумав, все ще відчуваючи в грудях тупий біль.

»Богу дякувати, — живий!.. А як же інші?.. Чи прорвалися?.. Чи далеко відійшли?.. Цікаво, як довго я тут лежав?.. Що ж мені тепер робити?«

Андрій скоро з'орієнтувався і, пригадавши план прориву й відступу, впевнено направився на село Вуча Гора. Спрага життя й морозне повітря відновили в ньому молодечу силу. Не згинаючись, Андрій в повний зріст побіг до дороги. Хоч довкола все ще лунали звуки пострілів, він міг чути, як сухий сніг майже весело поскрипував під ногами.

Добігши до шосе, Андрій трохи не спотикнувся об тіло молодого артилериста.

— О, та це ж Степан Романов!.. Можливо, ще живий?.. Стьопа, Стьопа, що з тобою?..

Андрій схопив Степана за руку, але зараз же й випустив: вона, як і все тіло його, була тяжка і холодна. »Збитий«, — зрозумів Андрій і, зітхнув-

ши, побіг направо по дорозі. Через кілька хвилин повернув наліво, в напрямку села, якого не треба було довго відшукувати: яскравий вогонь від пожежі міг тепер служити кожному дороговказним маяком.

В селі все кипіло. Звідусіль лунали постріли. Тяжко було зрозуміти, хто на кого стріляє. Підігнаний бажанням скоріше віддалитися від місця облоги, Андрій і тут не використав свого вміння передвигатися »по-пластунськи«. Тримавши автомат наготові, за кілька хвилин він перебіг через небезпечне село й зупинився біля гірського струмка. Нова сумна картина знову вразила Андріїв погляд і серце. В рові лежали три трупи солдат, скорчені й жалюгідні. Про їхню сумну долю Андрій не мав часу подумати. Побачивши за ровом сліди в снігу, що вели до лісу, він без вагання крокував по них. Через деякий час з боків сніжної стежки він почав знаходити непотрібні »трофеї«: кинуті рюкзаки, гвинтівки, кулемети... Також по слідах в кількох місцях тяглися червоні нитки згуслої крові. Напевно втікачі мали з собою не одного пораненого.

Обійшовши гору, Андрій вийшов на рівніше місце, і при світлі місяця вдалині побачив високу людську фігуру. »Певно, хтось із наших«, — подумав він і прискорив ходу. Наблизившись, зразу ж впізнав фельдфебеля Білевського. Обидві руки його, як неживі, висіли з боків, а поли розхрістаной шинелі замітали сліди його незрозумілого блукання. Замість посуватися вперед, Білевський ходив з сторони в сторону й щось невпинно бурмотів під ніс.

— Саша! — підбіг до нього Андрій. — Ти поранений?.. Бідний!.. Ну, нічого... Я допоможу тобі... Підемо разом!..

— Відійди геть, негіднику! — раптом прорвався люттю й брудними словами поранений і навіть підняв ногу, щоб ударити Андрія.

»Не витримав, бідняга... Збожеволів... — зрозумів Андрій. — Шкода, але тут я нічого не можу зробити...«

— На все добре, Саша! — крикнув він і, обійшовши приятеля, знову закрокував по слідах.

Добре одягнений і обвішаний амуніцією, Андрій дуже зігрівся від швидкого ходіння. Не зважаючи на зиму, по лиці його, супроводжувані випарами, текли струмки поту. Страшно захотілося пити. Набрав жменю снігу й з жадністю запхав до рота. Потім другу, третю... Спрага вщухла. Освіжений холодним снігом, Андрій ще скоріше побіг навздогін за передніми штурмовиками.

Незадовго перед ним показалися три особи. Йшли повільно, обнявшись, при чому середній солдат цупко тримався за своїх провідників і сильно шкутильгав.

— Гей, друзі!.. Чи свої?.. — ще здалеку викрикнув Андрій.

— Так, вояче! А ти хто?.. — відповів середній.

— Не впізнав ще, Козлику? Це я, Андрій Бутенко. Через слабу контузію на півгодини втратив притомність і тому відстав...

Трійка зупинилася й повернулася назустріч Андрієві. Два солдати підтримували унтер-офіцера Козловського, якого Андрій легко впізнав по голосі. Всі виглядали змученими і до краю втомленими.

— А ми думали, що вже нікого з живих за нами немає, — промовив один солдат. — Дуже добре, що і ти, друже, врятувався. Але ти не затримуйся з нами, — йди далі. Бачиш, Козловський поранений в ліву ногу, і ми не можемо скоро пересуватися.

— То і я з вами йтиму. Кого з вас підмінити?

Андрій зайшов з правого боку і, змінивши втомленого солдата, підставив свої дужі плечі під руку Козловського.

— Дякую, браток, — сказав той розчулено, стримуючи сльози. — Ніколи не забуду вам, братці, цієї рятівничої помочі...

— Я радий, Козлику, що хоч трохи можу бути тобі в пригоді. Ти знаєш, я й сам не розумію, звідки в мене сили взялися. У мене таке відчуття, що ніби гору міг би понести. Дяка Богові за все... А тобі теж скоро покращає. Ось доберемось до своїх і горе забудемо...

Сказавши це, Андрій глянув довкола себе. Перед ним розкинулися гористі сніжні поля. Місячне світло тисячами іскорок відбивалося в кристалах снігу, а зорі ще більше підсилювали своїми ніжними миготіннями красу чарівної зимової ночі. Заспокійлива тиша охоплювала і сніжні простори, і чотирьох людей, що в такий невідповідний час йшли в невідоме. Гуркіт, канонада, огонь, небезпека, — все це залишилося позаду. Очі й вуха і особливо серце насолоджувалося блаженством спокою. Андрій якось раптово відчув себе вільним, врятованим, і його думки з подякою понеслися до Бога.

»Господи! Я знаю, це Ти мене врятував!.. Це Твоя милість зберегла мене від смерті... Тобі одному я завдячую спасіння... Допоможи ж тепер мені виконати мою обіцянку жити для Тебе!..«

Раптом у Андрія появилось нестримне бажання говорити про Бога, і він, несподівано і для себе, звернувся до Козловського:

— Слухай, Козлику, ти коли-небудь читав Євангелію?

— Євангелію?.. — заскочений несподіваним питанням, здивовано перепитав Козловський. — Ні, не читав. Навіть і не бачив... А ти чому питаєш?

— Бачиш, ще в монастирі священник дав мені книжечку, яка називається »Євангелія від святого Івана«. Я ще не мав нагоди її прочитати, але в мене таке відчуття, ніби я маю щось незвичайно дорогоцінне й важливе. Я встиг прочитати всього тільки кілька слів, але нічого не міг зрозуміти. Там щось пишеться про Слово і про Бога... Я

подумав, можливо, ти знаєш більше про Євангелію, тому й запитав...

— Ні, не знаю, Андрюша. Але в Бога вірю... Особливо тепер... В монастирі я навіть пробував молитися... Ніколи цього раніше не робив... А присутність Божу я відчув ще раніше, під час одного артилерійського обстрілу, з якого не мав надії вийти живим. Тоді і Юрій Підлісний був зі мною. Там ми обіцяли після вибавлення в першу чергу піти в церкву й подякувати Богові, але так цього й не зробили... Тепер же, як буду на волі, постараюся більше узнати про Бога...

— Ви нічого не бачите, друзі? — перебив їхню розмову солдат. — Мені здається, ми доганяємо наших.

Андрій подивився наперед. Приблизно за сто метрів від них виднівся лісок, а біля нього дві людські постаті. Пройшовши біля сорока кроків, вони почули оклик:

— Стій! Хто йде?!

— Свої, корпусовці... — відповів Андрій.

Один з вартових вибіг їм назустріч.

— Підходьте ближче, братики. Тепер якраз відпочинок і перекличка... Здається, я почув твій голос, Андрюша? То ти живий!.. А тут тебе шукають! Особливо Юрій... Вже подумали, що ти загинув...

Андрія залили хвилі радості й розчулення. Ввійшовши в лісок, він побачив багато солдат, розташованих під деревами близько один біля одного. Від центру було чути спокійний голос Гаманова:

— Маслов!?

— Я!..

— Фролов!?

— Я!..

— Сердюк!?

Мовчанка. Потім з другого кінця почувся голос Юрія:

— Забитий!..

Андрій зручно посадив Козловського і потім підійшов ближче до центру.

— Іванюк!?

Мовчанка.

— Решетяк!?

— Я!..

— Білевський!?

Відгуку не було. Гаманов хотів вичитувати слідуюче прізвище, але Андрій викрикнув:

— Білевський збожеволів! Він поранений в обидві руки, але моєї допомоги не захотів прийняти...

Голос Андрія зробив незвичайне враження. Його ім'я вже викликалося раніше, і всі вирішили, що він загинув.

— Бутенко! — радісно привітав його капітан. — Звідки це ви?.. Чи не з того світу?..

— Андрійку!.. — підскочив ошасливлений Юрій і з розмаху вліпив Андрієві міцного поцілунка. — Ти живий!.. О, як я радий!.. Слава Богу!..

Андрій нічого нікому не міг відповісти. Горло його паралізували спазми радісного плачу, а щоки блищали від непрошених гарячих сліз...

VII

Срібний різдвяний місяць щедрими жменями кидав ніжне світло на гірські хребти Босенського плоскогір'я. Морозний сніг яскравими кристалами світився довкола і разом з місяцем перетворював темряву в світлу білу ніч. В затіненому лісі було темніше, але й туди проникали усміхнені місячні промені. Чисте повітря й заспокійлива тиша, що наповнювала гірські простори, як цілющий бальзам виліковувала змучені серця солдат від тривоги й непевності. Повільно, але бадьоро крокуючи гірським лісом вони притишено розмовляли, і в їхніх голосах нерідко чулися веселі радісні нотки.

Андрій не відчував втоми. Коли б не почуття братнього обов'язку перед пораненим Козловським, він побіг би наперед і став би в авангарді свого побитого, але не переможеного батальйону. Разом з Юрієм, з обох боків підтримуючи Козловського, він повільно спускався з пологої гори, густо вкритої лісом. Настрій у всіх був піднесений: рятунок здавався майже закінченою справою. Перейшовши хвилин з десять по схилі гори, друзі зауважили, що лісова темрява порідшала. Ще кілька хвилин ходи, і перед ними відкрилася широка долина, залита місячним сяйвом. З другого боку, під протилежною горою, на синювато-білому обрії чорною змією звивалася гірська ріка Босна. Недалеко від її берегу неясними силуетами вже маячили чорні фігури перших бійців, серед яких, Андрій знав, був і капітан Когтев.

— Певно, нам прийдеться переходити через Босну, — з гамованою тривогою сказав Юрій. — Брр... Одна думка про це пронизує мене холодом. Мороз же тріскаючий...

— Я думаю, — підбадьорююче відповів Андрій, — тут десь мусить бути неглибокий брід. Тоді ми легко перейдемо на другий берег.

Біля берега вже зібралася велика група солдат. Коли трійка підійшла ближче, до їхніх ух долетів трохи заклопотаний голос капітана:

— Броду в цьому місці немає. Далі, через сім-вісім кілометрів в східному напрямкові, ріка круто повертає наліво, утворюючи коліно, і в верхній течії тягнеться паралельною лінією до цього місця. Коли б ми пішли до коліна, ми обійшли б ріку. Але далеко на схід ми йти не можемо: там все заняте партизанами.

Андрій, Юрій і Козловський стояли біля самого берега. Не зважаючи на пекучий мороз, навіть і біля берегів майже не було льоду: стрімка течія не дозволяла морозові скувати непокірну ріку.

Ріка не була широкою, і потік її був нестримно бурхливим. Замість мирного дзюрчання, вода люто клекотіла, загрожуючи все знести на своїй дорозі.

Коли більшість солдат підійшла до гурту, Когтев неголосно, але так, що всі чули, продовжив мову:

— Дорогі братці!.. Я боюся, що ситуація теперішня вимагає від нас такого ж напруження сил і героїства, як і в час прориву. Ми знову в безвихідному положенні: нам залишається тільки перепливати ріку... .

Андрій невіжливо подивився в воду, і все його тіло конвульсивно здригнулося від могильного холоду. Як же можна полізти в таку котловину?! Юрій теж нервово затрусився, і в нутрі його почало нестерпно нити.

Зробивши паузу, капітан відчув, що його слова зробили на всіх пригноблюче враження. Його серце теж болюче стислося від передчуття надлюдського випробування, але жодного полегшення він придумати не міг.

— Я знаю, братці, як це страшно здатися на волю цих чорних льодових вод. Мое тіло теж не з каменю, і в кожній його клітинці я відчуваю неугавний протест проти такого ненормального над ним експерименту. Але ми не маємо іншого вибору: або вперед — або смерть від партизан, що скоро можуть нас настигнути. Для потішення, дорогі друзі, я можу вам сказати тільки одне: Бог допоможе. Це не я і не підполковник, але милосердний Господь вивів нас з монастиря. То ж і тут Він нас не залише. Тільки прохайте у Нього милості. Моліться, хто як може, і Він зглянеться над нами... А потім, — з Богом через ріку!

Капітан кілька разів побожно перехрестився і зашепотів слова якоїсь молитви. За його прикладом майже всі біля берега почали хреститися й нескладно, невміло, з почуттям страху, розпачу й слабої надії, посилали свої благання в небесний

простір, який вже більше не здавався порожнім.

Андрій ніби на мить забув про всіх і невідривним поглядом врізався в чудове зоряне небо. »О, милосердний Боже! — плакав він в пориві незгасного бажання жити. — І тут... Врятуй мене!.. Не допусти загибелі!.. Даруй мені життя!.. Я Тобі його посвячу!.. Твоїм назавжди буду!..«

Юрій теж щиро молився. Він хотів впасти на коліна й зробити поклін, але, побачивши, що всі стояли, не відважився і, стоячи, теж багато обіцяв Богові за проханий рятунок. Козловський же, дивлячись, як інші молилися, невпинно хрестився і повторював одне велике слово: »Господи!.. Господи!.. Господи!..«

— Ну, братці, — знову почувся голос капітана, — з Божою поміччю сміливо вперед!..

Разом з кількома солдатами він стрибнув до води. За ним з поспіхом побігли в ріку й інші. Деякі солдати скрикували від пронизуючого холоду, але потім, сціпивши зуби, рвалися на другий бік.

Два бійці, що стояли біля трьох друзів, несміливо зайшли в воду. Запінені хвилі з лютістю накинулися на них і, відірвавши їхні ноги від дна, стрімко понесли їх за течією вліво. Ослаблені або не навчені плавати, вони за хвилину зникли в виріїві могутньої ріки.

В Андрія обірвалося серце, — від жалю до загинулих і від тривоги за себе й друзів. Він знову в душі звернувся до Бога і потім промовив:

— Ну, Козлику, тримайся за моє праве плече. А ти, Юрку, підстав йому ліве. Якось впливемо...

Підтримуючи Козловського, друзі зайшли в воду. Юрієві захопило дихання. Все тіло пронизалося холодними морозними голками. Течія штовхнула його на Козловського, а той в свою чергу штовхнув Андрія. Андрій витримав натиск і хотів іти далі, але Козловський зупинився.

— Братчики! — тремтячи від холоду, сказав він. — Так ми не впливемо. Через мене і ви загинете. Пливіть без мене, а я якось сам буду боротися...

— О, ні, Козлику, — заперечив Андрій. — Ми не покинемо тебе напризволяще...

— Ви мусите, друзі!.. В цій страшній течії ви все рівно не зможете мене втримати. Я сам спробую: дома колись я непогано плавав...

І Козловський перший впав на воду й поплив. Течія понесла його вліво, але він вправними руками тримався на поверхні й помаленьку продвигався вперед. Юрій і Андрій попливли за ним. Холодна, як лід, вода перехоплювала дихання. Одяг намок і разом з боеприпасами тягнув тіло донизу. Сильний потік відносив їх в сторону, і боротьба з ним виснажувала слабі сили. Це правдиво була боротьба з смертю. Через кілька хвилин Андрій відчув, як все тіло замертвіло від слабости. Руки почали мліти й зробилися незвичайно тяжкими. На щастя, під ногами він раптом відчув дно. Продовжуючи слабо гребти руками, він повільно вийшов з води й знесилено сів на прибережний камінь. Кілька секунд не відчував холоду. З трудом стягнув чоботи, вилив з них воду й знову взувся. Потім встав і глянув довкола. Велика частина берегу була вкрита чорними фігурами солдат: більшість із них успішно форсували ріку. Нижче по течії, напівлежачи, на цьому березі знаходилися і Юрій з Козловським. Андрій направився до них.

— Слава Богу, хлопці, — ми ще живі!.. — бадьоро привітав їх. — Тепер нам треба скоріше йти далі. Там солдати вже групуються для дальшого походу.

Юрій помалу встав і потім разом з Андрієм допоміг піднятися й Козловському. Підтримуючи пораненого, друзі вирушили далі на північ, вслід за

передніми бійцями. За кілька хвилин одяг на них замерз і ще більше затруднив пересування. Замерзлі штани на колінах скоро потріскалися. Сніг примерз до чобіт і заморожував ноги. Все тіло зморщилося й нестерпно боліло від холоду. Йшли мовчки, страждаючи з стиснутими зубами. Слів для розмови не було. Десь в глибині підсвідомости жевріла тільки одна думка: коли б скоріше прийти до своїх і хоч трохи зігрітися.

Вийшовши на гору, солдати півгодини йшли по вузькому плоскогір'ї, а потім почали спускатися. Коли вони досягли долини, перед ними знову відкрився чудовий краєвид, який кинув їхні серця в безодню відчаю й розпачу: під скалистою горою, що вивищувалася з другого кінця долини, кривим зигзагом тяглася чорна лінія ріки. В її зміїному вигляді солдати вже не бачили мальовничої краси: від неї повіяло холодом смерти.

Скупчившись на березі, солдати мовчазливо й похмуро стояли перед новим страшним випробуванням. Юрій навіть заплакав від жалю й гіркого розчарування. Здавалося, звільнення було вже досягнуте... А тепер... Ніхто не знаходив слів утіхи: всім було ясно, що тільки якимсь чудом вони зможуть подолати і цю перешкоду. Один капітан Когтев, який передбачав цю трудність, ніби все ще не втратив присутности духа.

— Братці!.. — досить бадьоро кинув він в гурт своє тепле звернення. — Не відчаюйтесь! Там, за горою, мусять бути наші позиції. Ще одне останнє зусилля, — і ми будемо в теплі насолоджуватися заслуженим відпочинком. В цьому місці ріка трохи вужча, і ми легше її перейдемо. Не тратьте надії!.. Покладіться на Бога!.. Він допомагав раніше, — допоможе й тепер!..

І без капітанового нагадування всі тепер думали про Бога. В більшості солдат руки зарухалися в творенні хресного знамені. Деякі солдати впали на

коліна і, шептячи слова молитов, з поклонами прохали у Бога помилування й рятунку. Для постороннього ока це могло бути подібним до релігійного психозу. Але це не було забобонним запамороченням. Це була повна капітуляція гордого людського «я» перед смертельною загрозою.

Коротко помолившись, бійці кинулися в ріку. Очі багатьох загорілися впертою наполегливістю й незламним бажанням перемогти ворожу стихію. Правдиво, в цьому місці ріка була вужчою, і всі солдати, зібравши остаток сил, щасливо перебралися на другий бік. На цей раз льодова вода ніби не була так дошкульна, — всіх зігрівала думка про скоре закінчення мук.

На цій стороні, біля берега, проходила в'їжджена дорога. Змучені мокрі солдати вийшли на цей битий шлях і кволо попростували в північно-східному напрямкові. Раптом з-за гори вилетіло кілька яскравих ракет, і вся долина освітілася ніби денним світлом. Після цього сталося щось жахливе: тиха долина вмить заповнилася неугавною тріскотною кулеметних і гвинтівочних пострілів. Німці, приймаючи корпусовців за партизан, залили дорогу зливою куль.

— Що ж ви робите, йолопи!.. — з обуренням вигукнув капітан і крикнув до солдат: — Назад! В ріку!

Солдати почали стрибати в воду з високого берега. Розляглися викрики, стогони, прокльони. Андрій з друзями теж побіг до берега. Зауваживши цей маневр, німці перенесли огонь на ріку. Андрій приліг на березі, але стрибати в воду навіть і під дощем куль не наважувався. Раптом щось з великою силою вдарило в камінь, біля якого він лежав, і, ще більше освітивши Андрія фосфоровим світлом, хижо зашипіло. Андрій з страхом нахилив голову і за мить відчув сильний удар в сталевий шолом. В голові зашуміло, але сталь витримала: розплющена куля відлетіла.

— Друзі! — крикнув Андрій до приятелів. — Тікаймо звідси назад, на дорогу: там, здається, тепер нема обстрілу.

В цей час партизани, що знаходилися на східньо-південному схилі гір, поразивши корпусовців за своїх, відкрили сильний кулеметний і артилерійський огонь по німецьких позиціях. Це дало передишку бідним солдатам, і вони встигли зникнути в гущавині дерев, що починалися після скалистої гори.

В лісі капітан Когтев з десятком солдат без труднощів обеззброїв постових німців і непомітно пробрався до бункеру полковника Шульца, командувача батальйону, що займав фронтову лінію в цьому місці. Зляканий напіводягнений полковник затремтів, коли, не шкодуючи гнівних добірних слів, Когтев з наставленим револьвером вимагав негайного припинення обстрілу. Певно, вид мокрого гнівного капітана не віщував нічого доброго, і полковник тремтячою рукою взяв телефонну трубку.

— Фрідріх?.. Тут Гайнріх... Наказую по всьому участкові негайно припинити огонь!..

За хвилину на німецькій стороні все затихло. Полковник же, слухаючи від Когтева сумну повість прориву, з щирим жалем час від часу викрикував:

— О, мені так прикро!.. Пробачте, дуже прошу!.. Пробачте... Ви так всі багато натерпілися... Всім вам треба якнайскоріше йти до населеного місця. Тут недалеко є містечко Зиниця, де розташовані наші частини. Я тепер потелефоную в штаб полку, і вам всім приготують теплі помешкання й нові однострої.

* * *

Через годину Андрій з Юрієм (Козловського взяли до госпіталю) з насолодою відігрівалися в

теплій, хоч і забрудненій солдатами, юго-славській хаті. Монастир, село Вуча Гора, лісові переходи, холодні води ріки Босни, — все залишилося позаду, як примарний страшний сон. Відігрите тіло пекуче боліло, але серце раділо почуттям безпеки. Смерть відійшла в недсяжну далину. Смертельне вороже коло було розірване. До юнаків знову наблизилося життя, — таке бажане й таке незрозуміле.

VIII

— Юрку! Будь добрий, стягни мені чоботи! Нічого не можу сам зробити! — крикнув Андрій до Юрія, що сидів з другого боку розкладеного прямо на підлозі багаття. — Ноги мої дуже розпухли. А пальці болять, ніби їх хтось підсмажує на сковороді!.. Певно, приморожені!..

Юрій негайно встав зі стільця й підійшов до Андрія. Вхопив його обома руками за правий чобіт, вперся ногою в ніжку крісла, на якому сидів приятель, і щосили потягнув.

— Ой! Ой! Пустити!.. Не тягни!.. — скрикнув Андрій від болю. — Не витримаю... Ніби хтось мені в п'яти і в пальці цвяхи забиває. Боюсь, що в звичайний спосіб я не зможу роззутися!..

— Та що там довго думати? — підбіг один із солдат. — Розріж халяву, — і кінець всьому. Для чого ж тобі мучитися?

— Та чоботи добрі. Шкода їх нищити, — відповів Андрій. — Але нічого іншого придумати не можу: треба різати.

Солдат услужливо дістав гострого ножа і вправними руками зверху донизу розітнув гарні кавалерійські чоботи Андрія. Після цього Юрій легко стягнув їх з його ніг і відкинув вбік.

— Не турбуйся, браток, за чоботи, — інші будуть. Бачиш он в куті купа нового обмундирування? Там і взуття й одяг вибереш собі такий, який дивиться на тебе.

Стягнувши мокрі скарпетки, Андрій сам злякався своїх ніг: вони виглядали як розмоклі колоди. Пальці й п'яти були білі, як папір, а в деяких місцях на них виднілися чорнуваті плями. Все тіло, а особливо розпухлі ноги й руки, було ніби опечене й неугавно нестерпно нило. Та ці болі Андрій тепер міг легко переносити: найстрашніше залишилося позаду. Розтираючи пальці, він подивився в правий кут хати: там біля великої купи нових, щойно привезених мундирів, білизни й чобіт стояв гурт напівголих, як і сам Андрій, корпусовців. Всі спішили підібрати собі одяг і знову прийняти людського вигляду.

В простому селянському будинкові, де розмістилося біля двадцяти солдат, було багато диму. Комин великої печі був зруйнований, і солдати, розібравши частину даху, розпалили багаття просто на глиняній підлозі. На дим мало звертали уваги. Його навіть майже не зауважували, насолоджуючись теплом і почуттям безпеки.

Коли біль трохи вгамувався, Андрій встав. Від цього руху підшви ніг ніби загорілися. Обережно ступаючи, він зібрав старий одяг і підійшов до купи одностроїв. Там не було тепер багато солдат. Більшість з них вже були переодягнені. Андрій скоро знайшов білизну, мундир і шинель свого розміру і зараз же одягнувся. Невимовна насолода наповнила його тіло від почуття сухости й теплоти. Але чобіт він не вибрав: на розпухлі ноги жодної пари натягнути не міг. »Завтра підберу«, — подумав і почав перекладати свої приватні речі з старого мундиру в нові кишені. В штанях знайшов гарно складаного ножика. Мокру носову хустинку повісив на стільці. Потім з правої кишені мундиру

дістав військову книжку й інші документи та знімки, і теж відклав їх для сушіння. Коли ж рука залізла в ліву кишеню, серце Андрія благоговійно здригнуло: там була Божа книжечка. Андрій шанобливо витягнув її й невільно притиснув до серця. На цих мокрих листках були надруковані таємничі слова «правдивої правди», не людської, а Божої. Боячись порвати мокрий папір, Андрій обережно відкрив першу сторінку. Очі пробігли по знайомих незрозумілих рядках: «Впочатку було Слово, і Слово було у Бога...» Потім прочитав четвертий, не читаний ще вірш, і задумався: «І життя було в Нім, а життя було світлом людей». Що ж це за життя? «Життя в Нім...» Як це «в Нім»? Це, певно, означає, що від Нього всяке життя походить і Він його підтримує. От і його Бог врятував. Але чи є це життя «в Нім»? І що це означає — «життя було світлом»? Чие життя? Боже чи людське?

— Ваше благородіє! — перебив Андрієві думи веселий голос Юрія. — Що це ви задумалися? Не журіться! Вдарте лихом об землю! Тепер все йде до кращого. От в новій уніформі ви виглядаєте як генерал... Тільки ж ноги у тебе неблагородні, Андрійку!..

Юрій голосно засміявся. Андрій, поклавши книжечку в ліву кишеню, глянув на свої великі тепер червоні з чорними плямами ноги, і теж весело зареготав. Вид його ніг правдиво був непривабливий, і вся його босонога фігура в розхристанім мундирі з припухлими руками, що були подібні до клешень звареного рака, була незвичайно смішною. Насміявшись, Андрій потім поважно промовив:

— Слава Богові, що ми вийшли з таким незначним ушкодженням з страшної ситуації. Це тільки Божа милість нас вирятувала. От тільки як тепер йому дякувати за Його рятунок? Мені здається, що слів мало, треба якось на ділі показати вдячність, але як?

Юрій похилив голову. Це питання і перед ним вже неодноразово появлялося. Він обіцяв Богові в знак подяки за рятунок поставити великого хреста і збудувати капличку, але його обставини були зовсім невідповідними для цього. Бідний невільний солдат без жодних засобів, — що він міг зробити?

— Не знаю, Андрійку, — з ноткою смутку відповів він. — Певно, до закінчення війни нам прийдеться обмежитися тільки словами подяки. Для діл тепер ми не маємо нагоди... Можливо, колись, як будуть інші...

Юрій не докінчив. Двері раптом гучно відчинилися, і задимлена хата наповнилася юрбою збуджених корпусовців другого батальйону, що біля двох тижнів були розташовані в Зиниці.

— Ура, герої! — закричали вони й кинулися на штурмовиків. — Молодці! Слава вам!

Все змішалось в веселому гармидері. Солдати радісно тиснули один одному руки, обіймалися, цілувалися, викрикували слова здивовання й захоплення.

— Андрійку! Братику! — раптом залунало біля Андрієвого уха, і за мить він потонув в юначих обіймах свого молодшого брата Сергія, теж артилериста, що по причині хвороби на кілька тижнів затримався в Зиниці. У обох братів відібрало мову. Схилившись один одному на плечі, вони нестримно заплакали від невимовного щастя. Потім, піднявши лице, мокре від сліз, і дивлячись на Андрія любовним щасливим поглядом, Сергій схвильовано промовив:

— Я вже думав... що ніколи тебе... не побачу... Коли я взяв про ваше оточення... я втратив надію... Бо ж партизан була там тьма тьмуца... Сумно було мені, Андрійку... Нікого ж у мене тепер немає, крім тебе... Останні чотири дні... я почував себе невтішним сиротою... Серце боліло... Спати не міг... І от!.. Ти повернувся!..

Сергій знову не зміг втримати сліз і ще раз кинувся на шию братові. Андрій був глибоко зворушений виявом ніжної любови. Йому хотілося сказати щось приємне й тепле Сергієві, але горло його ніби пересохло від розчулення й радості, і він не в силі був і слова вимовити. Тільки час від часу рукою змахував з лиця нестримні сльози.

Юрій, все ще не зауважений Сергієм, з щасливою усмішкою дивився на братів і радів їхньою радістю. Для нього обидва Бутенки від часу розлуки з рідними були найближчими й найдорожчими людьми. По лінії матері вони навіть мали кровну спорідненість. Жили в одному селі й виростали разом. Пізніше в тонкоголосому юнацтві спільно ходили на гулянки і, наслідуючи дорослих, нерідко напивалися до безтями. В час війни нерозлучною трійкою попали до війська. Кріпка дружба, народжена ще в дитинстві, і в час поневіряння й постійної небезпеки скрашувала безрадісні журливі дні.

Заспокоївшись, Сергій знову підняв голову з Андрієвого плеча, і раптом його вологі очі, поглядом впавши на Юрія, розширилися в новому припливі радісного збудження.

— Юрку! Рідненький! Ти теж живий!.. — І він з розкритими для обіймів руками кинувся до приятеля.

Після бурхливого привітання Юрій викрикнув:

— Братці! Хіба ж можна розділяти таку радість насухо?.. Розмочимо її славною сливовицею!

— Дуже добра думка! — підхопив Андрій. — Вип'ємо за щастя, як колись дома »в молодості«!

— Сторожинці! Земляки! — підбіг раптом до трійки молодий солдат Дмитро. — Вітаю вас з щасливим поверненням!..

Дмитро Іванюк, ще один буковинець з Білого Корпусу, тепло й радісно стискував руки друзів. З дому він походив з сусіднього села, і їхні відно-

шення завжди були щирими й приятельськими. Привітавшись, він звернувся до них з тривожним питанням:

— Ну, а де ж мій брат Григорій? Його, певно, помістили в іншому будинкові?..

Андрій і Юрій опустили очі додолу.

— Григорія з нами нема... — тихо відповів Андрій.

— Як нема?!

— Він був тяжко поранений і не зміг вийти з монастиря... —

— Не зміг вийти!? — Дмитро від крайнього схвилювання побілів, як стіна. — То ж він там загинув!.. Як же ви могли його залишити?.. О, бідний мій братик!..

Перед тим радісне лице Дмитра скривилося в конвульсіях плачу. Сівши на стілець біля багаття, він закрив лице руками й гірко заривав.

Радість друзів потонула в смуткові товариша. Пригнічені його горем, вони зажурено стояли біля нього й з трудом стримували співчутливі сльози. Потім Юрій підійшов до Дмитра й поклав йому руку на плече.

— Не журися, Митю... Ми правдиво нічого не могли зробити для рятунку твого брата. Це велика втрата для тебе і для нас. Але ти не впадай в відчай. Можливо, він якимсь чудом залишиться живим... —

Юрій сам не вірив своїм словам потіхи. Для рятунку Григорія надії не було. Перед самим проливом він був прив'язаний на коні, якого так ніхто й не зміг вивести. Але про це Юрій тепер не мав сміливості сказати Дмитрові. Пекучий смуток наповнив і його серце.

— Знаєш що, Митрику? — звернувся він знову до сумного друга. — Можливо, вип'ємо з горя?.. Воно й полегшає на душі... —

— Дякую, Юрку, — не підіймаючи голови, відповів Дмитро. — Так, будь ласка... Дістань щось

випити... Бо не витримаю... Серце на шматки розривається з розпуки...

Сергій, почувши про бажання друзів, прожогом вискочив з будинку. Добре обізнаний з містечком Зиницею, за десять хвилин він повернувся з трьома металевими солдатськими фляшками, наповненими »потішаючою водою«.

При виді горілки очі Юрія запалилися пожадли-
вим огнем. Ще з дитинства при звичаєний до вжи-
вання алкоголю, він постійно мав непоборну тягу
до отруйного напиту. Не зважаючи на свою без-
усу молодість, Юрій вже мав репутацію безна-
дійного п'яниці. В цьому відношенні він був доб-
рим учнем свого батька. Давно ще, коли Юрієві
було тільки п'ять років, в їхньому будинку була
гулянка. Стефан Підлісний, його батько, був до-
свідченим майстерним столяром. Заробляв дуже
добрі гроші, але вони безслідно змивалися горіл-
кою. На цей раз разом з замовниками він »розмо-
чував«
добре зробленого ним воза. »Синку! —
оп'янівши, покликав він малого Юрка. — А ну,
спробуй цього »молочка«! Дуже смачно!..«
Не розуміючи, в чому справа, хлопчик випив з поданої
йому чашки й скривився від неприємного смаку в
роті. Його раптом занудило, і він заплакав. Через
деякий час в голові в нього закрутилося, і він без-
помічно впав на підлогу. Батько й його п'яні друзі
сміялися, а незадоволена мати взяла дитину на
руки й поклала до ліжка. Таке »частування«
пізніше повторялося. Коли Юрієві було біля десяти
років, він любив вино більше як молоко. В п'ят-
надцятирічному віці його не раз бачили непритомно
п'яним.

Нагода випити й тепер зовсім підбадьорила Юрія.
Знайшовши більше стільців, він розсадив друзів і
взяв на себе обов'язок господаря. На папір просто
на підлозі він поклав нарізаного хліба й ковбаси.
Потім більше як до половини наповнив солдатські

алюмінієві горнята й проголосив першого тоста:

— Друзі! Вип'ємо за рятунок Григорія! Хай Бог його врятує там, де люди безсилі рятувати!..

— Так, так!.. — вигукнув заплаканий Дмитро.
— Хай Бог не допустить його загибелі!

Чотири горнята опорожнилися. Скривившись від алкогольної гіркоти, друзі з приємністю «крякнули». В шлункові ніби щось загорілося, а потім по всьому тілові розлилася приємна теплота. Ослаблені організми Андрія і Юрія скоро оп'яніли. Коли всі «закусили», Юрій знову наповнив горнята, а Сергій встав і, піднявши руку з «келішком», сказав:

— Тепер вип'ємо за наших дорогих «монахів», що щасливо повернулися з «того світу»!..

Горнятка були знову «висушені» до дна. Після цієї дози всі зовсім повеселіли. Юрій почав співати, а Андрій і Сергій завзято невміло підтягували. Але бідний Дмитро не втопив свого горя: перед його блискучими очима все виднівся образ брата Григорія, і п'яні сльози струмками текли по червоних щоках.

— Як же я тепер буду жити без Гриця?.. — плакав він. — І що я скажу батькам?.. Як в очі їм подивлюся?.. О, краще я був би забитий!..

За прикладом буковинців і інші солдати роздобули сливовиці й завзято «розмочували радість» чи «топили горе». Хата наповнилася сміхом і п'яними викриками.

По обідній порі гармидер стих. Місцеві солдати, включаючи Сергія й Дмитра, похитуючись пішли до своїх відділів. А втомлені штурмовики, ще більше розслаблені алкоголем, незграбно розстеливши на підлозі нові шинелі, заснули міцним давно бажаним сном.

Андрій спав поряд з Юрієм, недалеко від пригаслого багаття. Його розпухлі ноги незвичайно розчервонілися. Гудзики на мундирі залишилися

незастібнутими, і з лівого боку в відкритій грудній кишені виднілася забута Божа книжечка, в якій Андрій ранком прочитав дивні слова: »І життя було світлом людей«.

IX

Коли холодне січневе сонце пройшло вже майже половину короткого зимового шляху, до задимленої юго-славської хати підійшов вістовий Сидоров. »Здається, тут розміщений перший відділ артилерійського взводу?« — подумав він і став біля дверей. Легенько постукав вказівним пальцем правої руки. В середині було тихо. Постукав сильніше, але ніхто знову не відповів. Тоді він натиснув на дерев'яний засув і, відчинивши двері, зайшов до сіней. До його слуха долетіли звуки завязтого хропіння й тяжкого сонного дихання. Не стукаючи, Сидоров потягнув до себе кімнатні двері, і перед ним відкрилася картина »сонного царства«. Вся підлога була вкрита скорченими фігурами сплячих солдат. Деякі з них лежали в тісних обіймах, інші — поклавши голови на животи своїх приятелів. Серед кімнати лежала купа попелу, що залишився від погаслого багаття. Не зважаючи на відсутність вогню, в хаті не було морозно, але досить холодно. Скошені нелюдською втомою і сливовицею, солдати міцно й солодко спали непробудним сном.

Біля попелу, прямо перед лицем Юрія, сторчали припухлі червоно-сині ноги Андрія. Сидоров впізнав його і, переступаючи через солдат, підійшов до нього й злегка потряс його за плече.

— Андрюша! Вставай скоріше!.. Маю до тебе важливу справу...

Андрій прожогом підхопився і, сівши на підлозі, незрозумілим поглядом обвів кімнату і потім вставив свої напіврозплющені очі в Сидорова.

— Де я?.. Де ми знаходимося?..

— Не хвилюйся, Андрюша... Ми тепер безпечні. Горе залишилося позаду, а ми відпочиваємо в містечку Зиниці...

Сонливість поволі залишала Андрія, і він почав все пригадувати. Позіхнувши, він глянув в вікно і здивовано запитав:

— Це що?.. Десь біля дванадцятої години вже буде?

— Тепер п'ятнадцять по одинадцятій...

— То це ми майже повну добу спали!.. Ото воюємо!..

— Нема сумніву, такий відпочинок ми напевно заслужили, — відповів Сидоров. — Боюсь тільки, що прийдеться його перервати... Бачиш, Андрюша, я прийшов до тебе від капітана Когтева. Через півгодини ти мусиш бути в штабі полку. Там будуть зібрані старшини й підстаршини нашого батальйону. А після обіду приїде генерал Штейфон. По цій причині треба всіх підняти й наказати приготуватися до генеральського огляду.

— Дякую, Ваня. Добре. Я надіюся, що зможу підібрати чоботи до своїх побільшених лап і, наскоро поголившись, прийду до штабу. А хлопців зараз підійму.

Сидоров, «козирнувши», вийшов. Андрій же, поки ще спали солдати, почав поспішно приміряти чоботи, що ще в великій кількості лежали в куті. Нарешті, знайшов одну пару великого розміру і взувся. Стиснуті ноги трохи заболіли, але ходити було можна. Знайшовши в відрі холодну воду, Андрій наспіх поголився й помився і через двадцять хвилин був вповні готовий до відходу. Потім, підійшовши до дверей, голосно крикнув:

— Побудка!..

Звиклі до військових наказів, солдати негайно підхопилися. Деякі з них, особливо ті, що «перебрали» під час вчорашнього «бенкету», спочатку

не могли з'орієнтуватися в обставинах. Та згодом і їм стало все ясно.

Андрій, почекавши, поки всі пробудяться, коротко оголосив:

— Хвилинку уваги, друзі!.. Сьогодні після обіду буде незвичайний огляд нашого батальйону генералом Штейфоном, командувачем Корпусу. Приготуйтеся до цього належно!.. Поголіться, приведіть одяг в порядок, почистіть чоботи... Я ж тепер мушу йти до штабу. Коли повернуся, ще не знаю...

Давши розпорядження, Андрій вийшов. На вулиці в зустрічного солдата-«тиловика» розпитав про місце розположення штабу і потім без особливих труднощів знайшов його.

Штаб полку був розміщений в одному з найкраще укріплених будинків містечка Зиниці. Колісь він належав могутній банківській компанії і тому був добре забезпечений від шукачів легкої наживи. Нижні вікна від вулиці були заграбовані, а з задньої сторони стояв великий надійний мур. Біля вхідних дверей виконував вартову службу молодий піхотинець.

Підходячи до штабу, Андрій в кінці вулиці зауважив групу військових людей і зараз серед них впізнав знайомі фігури підполковника Волошина і капітана Когтева. Вирішив зачекати, щоб потім разом зайти всередину.

— Бутенко! — наблизившись, радісно вигукнув капітан і гаряче потиснув Андрієві руку. — Дуже радий вас бачити в новому людському вигляді. А як ви себе почуваєте?

— Дякую, пане капітане! Дуже добре. Ноги трохи приморожені, але то дрібниця...

— Молодець, Бутенко!.. Мені приємно знати, що ви не нарікаєте на біль і не перебільшуєте його в своїй уяві. Що стосується особистих переживань, то краще з слона зробити муху, як з мухи слона.

Підполковник Волошин, з перев'язаною щокою, теж тепло привітався з Андрієм і зазначив, що його кремезні плечі заслуговують офіцерських погонів.

Коли й інші потиснули Андрієві руку, тоді всі направилися до вхідних дверей. Вартовий, який особисто знав підполковника і капітана, виступив перед старшинами і всіх пропустив всередину без жодних формальностей.

В передній великій кімнаті знаходилася загальна канцелярія штабу. Коли старшини зайшли до неї, черговий солдат і два писарі підхопилися на ноги й «віддали честь». Підносячи руку до чола в знак привітання, Андрій зауважив в стороні високу постать в офіцерському мундирі з хрестиком на погонах. «О, та це, здається, той священник, що дав мені Євангелію!» — з радістю пригадав він і вирішив обов'язково поговорити з ним пізніше. Підполковник і капітан, який після прориву шляхетно уступив перше місце Волошину і нікому не говорив про його малодухість в монастирі, тепло привіталися з священником, який від подиву не міг прийти до себе.

— Та як же це?! — радісно й збентежено промовляв він. — Значить, ви живі!.. А ми ж уже в Завидовичах panaхиду для вас відслужили... Ми думали, що ви всі загинули... Слава Богу, що Він вас зберіг!.. Ми пізніше вчинимо благодарствений молебень, багато бо приємніше молитися «во здравіє» чим «за упокой».

— А ви, батюшка, встигли «влизнути» з монастиря перед жахливими «страстями чоловічеськими», — пожартував Когтев.

— Бог сподобив!.. Бог сподобив!.. — вдячно відповів священник.

В цю хвилину, після донесення чергового солдата, з другої кімнати до канцелярії зайшов полковник Усов. Всі присутні негайно виструнчилися, а підполковник глухим голосом за всіх відрепортував:

— Пане полковнику! Дозвольте донести, що третій батальйон разом з артилерійським взводом, понісши тяжкі втрати, вирвався з ворожої облоги і тепер в складі трьох старшин, дев'яти підстаршин і вісімдесяти двох солдат знаходиться тут в вашому розпорядженні.

Вислухавши його формальне донесення, полковник Усов підбіг до Волошина й міцно його обійняв.

— Панове! Братці!.. — щасливо вигукнув він. — Я не вірю своїм очам, хоч уже й чув про легендарний ваш прорив!.. То це ви, живі незламні воїни!.. Хоробрі славні переможці!.. Вітаю вас щиро й поздоровляю з великою перемогою!..

Усов після Волошина обійняв і Когтева, а потім всім гаряче потиснув руки.

— Прошу сідати, панове. Розкажіть мені докладніше про ваші ходження по муках і про вашу казкову перемогу.

Всі зручно розсиділися, і Волошин з Когтевим почали оповідати сумну повість Вуче-Горської трагедії. Когтев сказав кілька слів і про молитви солдат і з певністю проголосив, що це тільки по великій Божій милості вони уникли смерті.

— Так, незмінна милість Бога до нас, грішних, — підтвердив священик.

Вислухавши все до кінця, вражений полковник промовив:

— Я мушу признати, що ваше звільнення є правдиво надприроднім явищем, чудом Божим. Я щасливий з вашого успіху. А перед пам'яттю поляглих в бою схиляю голову в глибокій пошані... Тепер же, панове, я всіх вас запрошую на обід. За обідом я бажаю більше побесідувати з вами. Сьогодні у нас буде генерал Штейфон, і я хотів би всіх вас представити до нагороди за вашу хоробрість і вірність в боротьбі. Ви всі заслужили підвищення рангу й особливих відзнак. Сміливі й мудрі підстаршини гідні мати офіцерське звання.

Коли полковник Усов вийшов, щоб зробити деякі розпорядження, присутні закурили, а Андрій підсів до священника з великим бажанням побесідувати на духовну тему.

— Можливо, ви мене не пригадуєте, пан-отче, але я вас ніколи не забував. В звичайних людських словах я просто не можу висловити вам глибини тієї вдячності, яка наповнює моє серце.

— Не знаю, чим я міг заслужити ваше зворушуюче почуття до мене, але я радий почути, що міг бути вам в якійсь мірі корисним. Ваше ж лице мені знайоме. Здається, я бачив вас перед моїм від'їздом з Вуче-Горського монастиря?..

— Так, пан-отче. І тоді ви дали мені дорожню Божу книжечку, — Євангелію від святого Івана, яка була найдорожчим скарбом для мене в ці дні, коли смерть овійовала мене своїм жакливим подихом. Я прочитав покищо тільки кілька речень з неї і, признаюсь, майже нічого не зрозумів. Але сам факт посідання Божого Слова потішає і гріє моє серце. Про значення тих глибоких висловів я запитаю вас пізніше, бо для мене, певно, треба більше часу. Тепер же мене цікавить одне питання: як можна служити Богові?

— Служити? — перепитав священник і на мить задумався. — До служіння є різні поклики. Деякі люди служать Богові, відмовляючи свої гріхи і моляться за інших. Другі, як я, студіюють теологію і, здобувши духовну освіту, виконують працю священника. Немало є й таких, які матеріально, великими дарами підтримують діло Боже й служать Церкві Христовій...

— Говорячи правду, — щиро признався Андрій, — я не відчуваю потягу бути монахом чи священником. Матеріальних засобів теж не маю. Як я в моїх умовах можу послужити Богові?.. Бачите, отче, перед проривом з монастиря я дав обіцянку служити Господеві, якщо Він мене врятує. Як я можу тепер її виконати?

— Будучи солдатом, ви мусите боротися за святу православну віру і по можливості виконувати всі церковні постанови. Це, здається, все, що в теперішніх обставинах можете зробити.

— Дуже дякую вам, отче. Ви справедливо говорите. Тепер не час для якогось особливого служіння. Між іншим, таку думку висловив і мій приятель Юрій Підлісний, який дав Богові подібну обіцянку. Нам просто треба чекати слухної нагоди.

— Панове! — раптом пролунав голос чергового солдата. — Пан полковник ласкаво прохає вас зайняти місця в залі-їдальні!

— Нам прийдеться покищо припинити нашу цікаву розмову, — сказав священник Андрієві. — Надіюся, ми скоро будемо мати нову можливість для продовження нашої бесіди.

На запрошення полковника всі встали й зайшли до їдальні для спільної трапези.

* * *

Через дві години після обіду на втопаному снігові широкого майдану вишикувались два батальйони Білого Корпусу. На правому крилі на чолі з підполковником Волошиним і капітаном Когтевим в новому військовому одязі стояли «недобитки» третього батальйону. Приморожені й припухлі лица солдат світилися тріумфом і радістю. Сьогодні вони були в центрі уваги. Цілий корпус міг ними гордитися. І хоч багатьох дошкульно мучив біль від легких ран та обмороження, настрої у всіх був святковий і піднесений. Серце Андрія схвильовано билось в очікуванні генерала. Молоді веселі очі Юрія теж час від часу поглядали на дорогу в надії побачити першим генеральську кавалькаду. Сергій і Дмитро, останній все ще з засмученим лицем, стоячи в шерензі свого «буденного» батальйону, були теж збуджені й горді за своїх хоробрих братів і земляків.

Незабаром в західньому кінці майдану появилося двоє автомобілів.

— Полк! — розляглася дзвінка команда полковника Усова. — Струнко!.. Направо рівняйся!

По шерегах ніби пройшов електричний струм. Лінії здригнулися, а потім всі солдати, повернувши голови праворуч, застигли в непорушній врочистій позі.

З передньої автомашини, що зупинилася за п'ятдесят кроків, вискочив шофер і поспішно відкрив дверці. Показалася велика суха фігура генерала Штейфона. За ним вийшов молодий ад'ютант і інші офіцери, що супроводжували його. Поправивши шинель, генерал направився до вишикуваних солдат. Усов, виструнчившись, врочисто відрапортував йому і потім, ставши поруч нього, почав підходити до третього батальйону. Через поранення підполковника Волошина, який був його командиром, генералові відрапортував капітан Когтев.

— Батальйон! — залунав його басистий прийємний голос. — Струнко! Направо рівняйся!

Бадьорим стройовим кроком підійшовши до командира корпусу, він склав коротке донесення.

— Пане генерале! Третій батальйон з артилерійським взводом в складі трьох старшин, дев'яти підстаршин і вісімдесяти двох хворих, не рахуючи тридцяти тяжко поранених і хворих, що знаходяться в госпіталі, готовий до вашого високого огляду!

Всі солдати, повернувши голови направо, невідривно дивилися на генерала. Його старечі ласкаві очі схвильовано оглядали капітана під час донесення. Раптом всі зауважили, як його добре виголене лице здригнуло, скривилося й заблищало від нестримних сліз. Відкинувши всякі формальності, він кинувся до Когтева й, обійнявши його, тричі поцілував — щокою до щоки. Потім повернувся до

батальйону й тремтячим сердечним голосом тихо, але так, що всі чули, крізь сльози привітався:

— Здравствуйте, герої!..

— Здравія желаєм! — розляглася оглушлива відповідь.

З трудом опановуючи собою, розчулений генерал звернувся до »вучегорців« з короткою промовою:

— Вітаю вас, воскреслі з мертвих!.. Моє серце наповнене гордістю за вас, казково хоробрі воїни! І ворогові і всьому визвольному рухові ви показали, на що здібні славні корпусовці. Всім обіцяю високу нагороду. Всім хреста першої ступені й повищення в чинах!.. Ми вже були поховали вас, бо, по-людському говорячи, ніхто не міг вирватися з того сталюого кола, в якому ви всі знаходилися. Але ви показали, що мужність корпусовців твердіша від сталі. Багато з ваших друзів загинули в нерівній боротьбі. Я сумую за ними, та радість перемоги покриває той смуток. Вшановуючи пам'ять полеглих в бою, прошу зняти головні убори для хвилиної мовчанки.

Всі голови майже одноразово оголилися й похилилися додолу. На хвилину на всьому майдані запанувала мертва тиша. Потім генерал одягнув свою шапку, і всі зробили те саме. Після цього командувач корпусу почав обхід. Усов і Когтев супроводжували його. Генерал міцно потиснув руку підполковникові Волошину й ласкаво запитав його про поранення. Потім особисто привітав всіх підстаршин і почав помаленьку йти вздовж першої шеренги. Біля поранених зупинявся й запитував їх про їхній стан. В кінці артилерійського взводу його погляд зауважив незвичайно молоде, майже дитяче обличчя Юрія.

— Скільки тобі років, синку? — ласкаво запитав його.

— Дев'ятнадцять, пане генерале!

— Поздоровляю тебе з перемогою, хоробрий юначе!

Перед очима Юрія раптом повсталала картина осадженого монастиря й зляканих тремтячих людей. Потім його уява блискавично перенеслася до берега ріки, на якому з розпачем і відчаєм молилися солдати, і з його уст несподівано зірвалися непрошені слова:

— Ні, пане генерале, я не хоробрий!..

Лиця супроводжуючих старшин неприємно здригнули й почервоніли. Генерал трохи зніяковів, але не розгнівався й направив запитливий погляд на Юрія.

— Мене і нас всіх від певної загибелі врятувала не наша хоробрість, а милосердний Бог!..

Х

Затягнувши останнього ремінця й остаточно прикріпивши дугою скручені покривала на рюкзакові, Юрій розігнувся й весело вигукнув:

— Ну, тепер все готове!.. Можу й на кінець світу вирушати! Скоріше б тільки!..

— А куди ти поспішаєш, Юрку? — обізвався Андрій, що скінчивши своє пакування, сидів біля вікна й задумано дивився на подвір'я.

— Та спішити й нікуди, це правда. Але й сидіти набридло. Вже більше місяця нудьгуємо в цій Зиниці. Знаєш, Андрійку, я таки радий, що ми переїжджаємо до Завидовичів: хоч і гірше, аби інше.

— Признатись, я теж з цього задоволений. В подорожі якось веселіше. Можливо, й часу буде менше для сумних думок!..

— То ти сумуєш, брате?.. А я думав, що ти всю журбу в монастирі залишив! — з усмішкою сказав Юрій, не піддаючись мінорному настроєві друга. — Що ж тебе тривожить? Можливо, тобі хліба не вистачає? Але ж, дякуючи Шльонці, ми тепер більше одержуємо, як раніше!..

Почувши ім'я Шльонки, Андрій усміхнувся. Це був солдат незвичайно комічної будови й комічного характеру. Низького росту, з великим животом і скривленим лицем, він через свою веселість нерідко був душею товариства. Своїм же ненаситним апетитом він славився на весь корпус. Під час генеральського огляду сміливим жартом він розсмішив цілий полк і в значній мірі згладив неприємне враження, викликане дивною відповіддю Юрія. Коли генерал закінчив огляд, перед розпуском солдат він запитав: «Хто має які питання?» Мовчанка була відповіддю. Ніхто не мав сміливості й бажання турбувати генерала якимись дріб'язковими справами. Але раптом з лівого крила залунав пискливий голос бесарабця Шльонки: «Я маю питання, пане генерале!» «Прощу, питаєте», — чемно сказав генерал і підійшов ближче. «Чому це так, пане генерале: один кулемет — один солдат, а одна хлібина — вісім солдат?» Генерал від несподіванки здивовано підняв брови, а потім, вийнявши хустинку й приклавши її до уст, стримано засміявся. Побачивши, що він не розгнівався, солдати голосно зареготали. «Я постараюся цю пропорцію поменшити, якщо буде можливо», — все ще усміхаючись, відповів генерал. І на правду, з того часу хліба почали видавати трохи більше, але й того не вистачало. От Юрій і натякнув на це покращення.

— Ні, Юрку, не хліб мене тривожить, — відповів Андрій. — Останнім часом мої думки безсило намагаються зрозуміти життя і... смерть... Так, і смерть, яка йде за нами по п'ятах. Хоч ми і втекли від неї з монастиря, але вона може нас легко наздогнати... Та ти присядь, Юрку, — поговоримо трохи, поки сурма не засурмить на відхід.

Юрій сів на саморобному стільці проти Андрія, і його веселе лице стало зосередженим і поважним. Він теж не раз намагався відхилити завісу невідомого, але з часом прийшов до висновку, що

духовні проблеми йому не під силу. Все ж йому було дуже цікаво почути про внутрішні переживання свого друга.

— Хоч тебе, Юрку, майже ніхто не зрозумів, коли ти сказав генералові, що нас врятувала не наша хоробрість, а Бог, але я з тобою вповні згоден, — почав Андрій свою бесіду. — Правдиво, Бог є Володарем всього, і ми цілком від Нього залежимо у всьому. Так от і в цій Божій книжечці написано. — Андрій з лівої кишені витягнув Євангелію й показав Юрієві. — За цей місяць відпочинку я її вже кілька разів перечитав, та дуже мало що зрозумів. Ніби там Господь і до людей звертається з чудовим вченням про любов, але воно таке високо-недосяжне, що, здається, призначене для неземних створінь. Там говориться про любов до ближнього, про лагідність, про праведність, про покору, а цього всього я не тільки не бачив, але ще й не чув в доброму роз'ясненні. Ненависті, зла, гордості, ошуканства, ворожнечі, — цього я вже досить бачив і пережив. А про те, що читав в Євангелії, люди навіть і не говорять. І от це мене тепер і турбує: до кого відноситься Євангелія? Якщо до всіх людей, то тоді ми живемо в поганському світі і сами ми погани, бо ж не живемо так, як Христос навчав учнів. От Він говорив, що по овочах пізнають людей, кому вони служать... Ну, подумай щиро, Юрку: чи наші овочі свідчили й свідчать про те, що ми служили й служимо Богові? Та я навіть і не думав про Нього багато, аж поки не попав в смертельну небезпеку в монастирі. І так всі люди, яких я будь-коли знав... Хто ж тоді у цім світі живе таким життям, про яке говорив Христос?.. І що є правдивим життям?..

Юрій вислуховував думки Андрія з великим зацікавленням. Сам Євангелії він ніколи не читав і навіть не бачив, і це перший раз в житті в простій бесіді так близько підійшов до слів Христових.

ши, побіг направо по дорозі. Через кілька хвилин

— Мені здається, Андрійку, — сказав він по хвилинному роздумуванні, — що ця наука відноситься тільки до священників. Бо хто ж може так свято жити? То вже треба бути спеціально посвяченим для такого служіння...

— Я хотів би, щоб це було так, — вхопився за цю думку Андрій. — Бо коли ці євангельські слова відносяться до всіх нас, тоді горе нам. Можливо, є такі люди, що Господь дає їм силу для такого життя. Тільки я ще ні одного чоловіка такого не бачив... — Андрієві раптом зробилося дуже сумно. — ... Навіть і серед священників... От ти знаєш отця Мировича з нашого села. Одного разу з групою хлопців я йшов по дорозі. Раптом назустріч нам появився отець Мирович. Порівнявшись з ним, ми шанобливо поздіймали шапки, але гордий Василь цього не зробив. Отець почервонів від гніву, підійшов хутко до нього, зірвав шапку й кинув її на землю і кілька разів сильно вдарив Василя по голові. Хіба ж в такий спосіб домагаються пошани?... Або і наш корпусний священник. Він ніби приємний і щирий чоловік, але ж п'є не гірше від тебе, Юрку... Де ж є та святість і чистота, про яку говориться в Євангелії?

— Знаєш, Андрійку, — не маючи чого відповісти, сказав Юрій, — я думаю, що це ми занадто глибоко заходимо в ці питання. Хоч би ми й роками роздумували, все рівно ми не в силі їх розв'язати.

— Можливо, це й так, Юрку. Я й сам за ці дні схилювся до такого ж висновку, але все ж моє серце не заспокоюється: невже ж життя не можна розгадати? Коли воно таке таємниче, тоді про смерть і думати не варто. А мені здається, що, коли будь-яке зрозуміння смерті можливе, то воно може бути досягнутим тільки через зрозуміння суті життя. Хоч смерть і життя — поняття

зовсім протилежні, все ж я відчуваю, що між ними є не тільки лінія дотику, але таємничий зв'язок і взаємне пояснення.

Розмову друзів перервала господиня-хорватка, що зайшла до кімнати й, зітхнувши, подивилася на спаковані рюкзаки.

— Що ж, залишаєте мене, синочки? — сумно запитала вона. — Порожньо тут без вас буде. Я вже до вас призвичаїлася, як до своїх рідних. Ви мені ніби замінили мого дорогого Живка...

Господиня не стримала сліз. Вже більше року пройшло з того часу, як її син був жорстоко забитий партизанами. Ввесь час вона невтішно плакала, не маючи сил примиритися з великою втраченою. Коли ж більше місяця тому Андрій і Юрій, разом з трьома іншими солдатами, були розміщені в її будинкові, вона всю свою гарячу материнську любов спрямувала на них. З своїх незначних запасів вона часто уділяла смачні кусочки для бідних солдат, а інколи навіть, узнавши про слабкість Юрія, підносила їм і по чарчині сливовиці. Присутність веселих молодих хлопців ніби розвеселила її, але з вчорашнього дня, коли стало відомо, що артилеристи перемищаються до Завидовичів, вона засмутилася.

— Ну, куди ви поїдете, орлята? — витираючи сльози, знову заговорила вона. — Такі молоді, — вам тільки жити!.. А вас штовхають на роги смерти... Боже милосердний! Що то робиться в цьому християнському світі?

Останні слова глибоко торкнулися Андрія, і він подумав: »От і ця бідна жінка не може зрозуміти, як християни християн так мучать і забивають«. Потім підійшов до неї і, ласкаво поклавши їй руку на плече, потішливо сказав:

— Нічого, майко, — не журіться й не турбуйтеся про нас. Хоч ми цього й не заслуговуємо, все ж я надіюся, що Бог нас збереже. Хто знає, можливо, ми ще й побачимося з вами...

— Ой, щось я не маю на це надії... — журливо сказала господиня.

Раптом до слуха друзів долетів звук сурми.

— Поспішаймо, Андрійку! — схопивши рюкзака, вигукнув Юрій. — Бо нам до майдану звідси досить далеко...

Андрій звичним рухом кинув свою ношу на плечі і потім простягнув руку господині.

— Не знаю, як і дякувати вам за вашу гостинність. Правдиво, цей минулий місяць ніби наша рідна мама була з нами. Зігріли ви наші серця вашою лагідністю, дорога майко. Хай Бог буде до вас так добрий, як ви були до нас.

Розчулена давно нечутими ласкавими словами, бідна господиня прямо заридала. Друзі ж, спішаючи, вдячно потиснули їй руку й вибігли на вулицю. Юрій біг попереду й, не роздивившись, стрибнув ногою в калюжу.

— Обережно, Юрку! — крикнув Андрій і поліз до кишені, щоб хустинкою витерти злегка забризкане лице. Потім повернувся назад і біля порога хати побачив бідно одягнену фігуру осиротілої чужої матері, що невтішно заливалася сльозами. Юрій теж повернувся, і вони обидва, зворушені ніжним почуттям доброї жінки, стримуючись від плачу, помахали руками на знак прощання і потім швидким кроком направилися до майдану.

Майдан тепер уже не був білим килимом, як півтора місяці тому, а виглядав як чорно-зелене покривало з рідкими брудно-білими плямами залишків снігу. Починалася весна. Березневе сонце весело освітлювало оголений від снігу пейзаж і всьому надавало радісного усміхненого вигляду.

Коли друзі підійшли до майдану, більше половини солдат артилерійського взводу, стоячи в нерівних шерехах по команді »вільно«, були вже в зборі. Андрій і Юрій зайняли свої місця і разом з іншими очікували дальшого розпорядження. За

кілька секунд прибули й інші, і артилеристи тепер були в повному складі.

— Взвод, струнко! — крикнув фельдфебель Гаманов. Шеренги здригнули й зааніміли в непорушній позі. Капітан Когтев і підполковник Волошин підійшли ближче.

— Стояти вільно! — розпорядився капітан, а потім коротко звернувся до солдат. — Панове! За кілька хвилин ми залишаємо це містечко й від станції вантажним потягом від'їдемо до міста Завидовичі. Там нам буде багато краще у всіх відношеннях. В тій місцевості менше буває авіаційних нападів, а в самому місті для нас будуть пришиковані добре устатковані житлові бараки. В Завидовичах ми також отримаємо гармати й амуніцію. Я певний, що ніхто з вас не сумує з приводу цього наказу. Особисто я засмучений тільки тим, що наш переїзд розлучує нас з підполковником Волошиним. Дні прориву й смертельної загрози нас дуже зблизили, і я був би щасливий завжди бути з ним і розділяти відповідальність небезпеки і радість перемоги. Але наші обов'язки кличуть нас в різні сторони. І тепер, в хвилину прощання, я від імени всього взводу висловлюю підполковникові щирі побажання всесторонніх успіхів.

Після промови Когтева розчулений підполковник теж сказав кілька слів і особливо підкреслив, що хоробрість артилеристів дала йому велику підтримку й збагатила його найбільшим боевим досвідом.

Прогримівши прощальне вітання, артилеристи під проводом капітана Когтева похідним кроком вирушили до станції, щоб знову почати ще один етап на покрученій життєвій дорозі.

ХІ

З легким і чомусь радісним настроєм Андрій підходив до станції. Не маючи коней і гармат на своїй відповідальності, він раптом відчув себе нічим не зв'язаним і вільним. Почувши ранкові новини, Андрій усвідомлював, що ця подорож буде одною із останніх перед скорим кінцем, але і ця загроза не кидала його в відчай. Аліянтські війська, очистивши від німців території Франції, Бельгії й Голяндії, підійшли до західних кордонів «третьої імперії». Німці в багатьох місцях ставили рішучий опір, особливо в боях під Аахеном, але їхня сила вже була зламана. На сході, розлючені відкриттям жакхливих звірячих вчинків німецьких карних загонів і багатьох частин, советські армії дорвалися вже до німецької території і навіювали жах своєю жакхливою помстою. Безбожність поборювалася безбожністю, зло перемагалось злом. Гордий нацистський орел, підпертий чорною загрозовою свастикою, одержав смертельну рану і, опустивши крила, доживав останні дні в конвульсивному конанні. »Непереможний райх« валився в безодню з гучним гуркотом і тягнув за собою кілька мільйонів вільних і невольних »союзників«. Для Андрія і всіх корпусовців такий кінець не віщував нічого доброго, і все ж він бажав його прискорення. Очікування кінця було нестерпнішим від самого кінця. І хоч з серця Андрія майже не зникало почуття тривоги й непевности, він вирушав в нову (»може, останню?«) подорож з радістю й тінню неспіливої надії на останній рятунок. Навіть вид старих, без дахів, товарових вагонів, в яких артилеристи мали подорожувати, не понизив Андрієвого піднесення. Зручно вмотившись під протилежною від дверей стіною і накрившись оді-

ялами, він звернувся до свого нерозлучного друга:
— Оце тобі, Юрку, і перша кляса. Місця м'яккі і свіжого повітря не бракує.

— Боюсь я, братику, що вночі нам буде »засвіжо«. Але й це не страшно. От коли б тільки замість Завидовичів ми тепер могли їхати до Чернівців!.. Ото була б радість!.. Я б на одному колесі погодився подорожувати.

— Ох! — зітхнув Андрій при згадці про батьківщину. — Чернівець, певно, ми скоро не побачимо... Можливо, вже й ніколи нам там не прийдеться бути...

У Юрія не знайшлося слів для потішливої відповіді.

Потяг помаленьку виїжджав з міста. Легко навантажений, він все ж посувався досить повільно з остраху перед партизанськими мінами, яких не бракувало на коліях в північній Югославії... Невеликий паротяг, тягнучи артилеристів, мав перед собою захисного вагона, наповненого камінням, щоб на випадок вибуху не було великого пошкодження. В кожному вагоні, як і на локомотиві, був визначений черговий вартовий для спостереження місцевості. На вигляд спокійні мирні ліси і пологі гори часто ховали в собі смертельну небезпеку для військових ешелонів.

Вечоріло. Весняне сонце повільно опускалося за гору, утворюючи на обрії чудове сяйво, з якого високо в небо підносилися стовпи червонуватого проміння. За кілька хвилин воно зовсім зникло, і вся місцевість покрилася вечірнім присмерком. Замітно похолодніло. Вночі можна було сподіватися весняних заморозків.

Добре одягнені солдати не стривожилися незначним пониженням температури. Відкривши свої рюкзаки, в яких зберігався трьохденний »сухий пайок«, вони весело вечеряли й жваво розмовляли про майбутнє й минуле.

Біля Андрія і Юрія зібралася група бійців. Сердечність молодих хлопців приваблювала до них інших, і вони часто мимоволі знаходилися в центрі уваги. Деякий час думки і бесіди всіх були спрямовані до майбутнього. Всі тішили себе надією, що в Завидовичах хоч короткий час вони проживуть в спокої і в нормальних людських умовах. Там будуть сухі, теплі бараки, чисті з простиралами ліжка, і лазня, і доволі смачної добірної їжі. Пізніше бистрий Василь, що разом з Юрієм в монастирі ходив на розшуки харчів і нерідко показував друзям свій здобуток, золотий ланцюжок, — перевів розмову на спогади про минуле.

З'ївши під час розмови трохи не денний раціон, Юрій дослухав оповідання Василя про його вправи в їзді на конях, а потім поділився і своїм пережиттям.

— Чи хто має які відомості про унтер-офіцера Козловського? — почав він свій спогад запитанням. Всі мовчали. Певно, ніхто про Козловського нічого не знав від часу прибуття в Зиницю. — Добрий він був хлопець. З ним на фронті я був в різних ситуаціях, але одна особливо залишила незгладний слід в моїй пам'яті. Це було під містечком Садич, де ми кілька днів тримали позицію проти переважаючих сил ворога. Наша артилерійська батарея була розташована в кількох десятках метрів від передової лінії. Певно, готуючись до наступу, партизани заливали нас мінометним огнем. Особливо ж дошкульною була люта «Катюша», що безупинно плювала на нас нищівним полум'ям. Ми з Козловським, тремтячи від почуття небезпеки, як миші притиснулися до дна окопу й чекали якогось надприродного вибавлення. Козловський був командиром гармати, а я наводчиком. Під таким зливним огнем ми боялися вилізти зі сховища, і наша батарея приречено мовчала. »Знаєш, Юрку, — сказав до мене схвилюваний Козловський, —

якщо ми вийдемо з цього положення живими, я на радощах куплю відро горілки, і ми до безтями понапиваємося...» Зрозуміло, мені ця пропозиція дуже сподобалася. Але раптом я зауважив, що лице Козлика захмарилося тінню глибокого смутку. Він уставив свої невидючі очі в стіну окопа, а потім розкаюно сказав: »Ні, Юра, горілки я не купуватиму... Для чого?.. Хіба ж це є правдива вдячність Богові за рятунок?.. Ні. Як тільки Бог збереже нам життя і ми доберемось в тил, то в першу чергу підемо в церкву і щиро помолимося...» Я й на це погодився, але й від першої пропозиції не міг відмовитися. Ще сильніша канонада припинила нашу розмову і ще більше притиснула нас до дна окопу. Раптом з спостережної вежі залунав голос капітана Когтева: »Друга гармата! Негайно відкрити біглий огонь! Кутомір — 35. Приціл — 10!« Козлик зблід. »Це команда для нас!.. Я, як командир гармати, залишаюся в окопі... А ти, Юра, як хочеш... Я не можу посилати тебе на смерть... Якщо хочеш, можеш на мою відповідальність не йти...» »Ні, я мушу йти, Козлику... Що буде то й буде...» Тремтячи від страху, я виліз з траншеї і поповз до гармати. Довкола від вибухів підіймалися стовпи землі, в повітрі все вило, скавчало і люто гриміло. Вилізши на своє місце наводчика, я тремтячою рукою поставив приціл. Григорій Іванюк подав снаряд, і наша гармата плюнула вогнем на розлюченого ворога. Потім знову, і знову... Інші гармати теж вступили в бій. Через деякий час »Катюша« замовчала, а за нею затихла і вся ворожа канонада. Спітнілий і схвильований, я повернувся до окопу. Захоплений Козлик радісно зустрів мене і раптом заговорив »релігійною мовою«: »Як тільки буде можливість, підемо до церкви. Свічок накупимо... Помолимося... Я й не вмю молитися, але Бог і без слів зрозуміє... як я Йому вдячний...» На жаль, так у нас і не було можливості виконати цю обіцянку разом.

Я, правда, був на подякувальному молебні в Зиниці, але Козлик безслідно зник у госпіталах. Надіюся, йому тепер краще.

В темряві не було видно, яке враження викликало Юрієве оповідання. Спогад про артилерійський бій всім сподобався, але слова про Бога і церкву в декого викликали презирливу усмішку, особливо в тих, що не були в Вучій Горі.

— То ти ще й до монастиря, Юрку, разом з твоїм Козликом мав потяг до небесного сану, — сміючись, жартівливо сказав Сергій. — То й не дивно, що ви попали до Вуче-Гори: монахам монаша доля... Там то ви вже напевно виконали свою обіцянку...

— Не смійся, хлопче, з Бога, — поважно сказав Найдьонов. — Тобі Він теж ще пригодиться.

— Та я не сміюсь, дядю, — знітившись, почав оправдуватись Сергій. — Я тільки Юрка »підбираю«... От він напевно ні однієї свічки не поставив, а відро горілки з того часу то не одне осушив... А я йому помагав...

Трохи посміявшись, солдати почали вкладатися на нічліг. Мороз уже був досить відчутним, і бійці групувалися по троє і по четверо, щоб разом краще зігрітися. Андрій, Юрій і Сергій, лігши на правий бік і тісно притулившись один до одного, покрилися ковдрами й скоро заснули міцним молодечим сном.

XII

Подорож, яку в звичайних умовах можна було звершити за кілька годин, тяглася вже третій день. Час від часу зупиняючись для ремонту колії або для перевірки підозрілих предметів на ній, потяг повільно посувався вперед. Трьохденне перебування на холоді й відсутність харчів, які вже в кінці другого дня вийшли майже в кожного солдата, понизила піднесення подорожніх і викликала при-

гнічений сумний настрій. Ранкове весняне сонце, яке хоч ще й не гріло добре, але весело світило з ніжно-синього неба, вже не тішило голодних і холодних артилеристів. Кожному хотілося скоріше приїхати в Завидовичі.

— От ти, Юрку, інколи розмовляєш з Андрієм про вічність, — закутуючи в ковдрі змерзлі затерпілі ноги, звернувся до приятеля Сергій. — Так от я можу тобі пояснити це слово: Вічність — це наша подорож: в ній хоч є початок, але кінця не видно...

Проїхавши тунель, потяг раптом різко зупинився. Андрій, що стояв біля сидячих хлопців і без особливого зацікавлення дивився на гористу природу, з трудом утримався від падіння і невдоволено викрикнув:

— Ну що там знову сталося?.. Я думаю, що ми пішки скоріше дійшли б до Завидовичів, як в цьому «експресі»... Я зараз піду й взнаю, чому ми знову зупинилися...

Андрій стрибнув з вагона й побіг наперед. Машиніст і кочегар, разом з капітаном і фельдфебелем і двома вартовими, вже стояли біля розібраної колії і сумно дивилися на зруйновану дорогу.

— Скільки потрібно часу, щоб направити колію? — запитав капітан у машиніста.

— Так близько півдня потрібно, пане капітане.

— Тоді, Гаманов, — звернувся капітан до фельдфебеля, — оголосіть, що солдати можуть вийти з вагонів і трохи «розімняти кістки». У кого ж ще є які запаси, можуть приготувати гарячої страви.

За кілька хвилин з обох боків потягу вже горіли багаття, біля яких грілися голодні артилеристи. Готувати ж гарячу їжу не було з чого: майже всі солдати, крім здисциплінованих офіцерів, надіючись скоро приїхати в «переповнені всяким добром» Завидовичі, поспішили «знищити» всі

свої харчі. Тільки поважний Найдьонов, в якого ще трохи залишилося провіянту, з останнього кусочка ковбаси робив своєрідний суп, »бульйон«, що в нормальних умовах не удостоївся б більшої назви, як гаряча вода.

Коли Юрій узнав, що затримка продовжуватиметься кілька годин, він, підмовивши Василя, пішов у гори. Десь далеко на обрії він побачив стовп диму і догадався, що там мусів бути будинок. Голод притупив почуття страху перед небезпекою з боку партизан, і хлопці сміливо направилися в експедицію, взявши з собою кілька ковдр і пару чобіт на випадок обмінної торгівлі. Через дві години, зігнувшись під тягарем, вони принесли до ешелону по мішкові муки і по великому шматкові хліба, який вони при всьому бажанні не змогли принести в цілості.

— Ура!.. — закричали солдати, зауваживши успішних »мисливців«. — Хай живе обоз і всі »обер-інтенданти«!.. Ну, що принесли, молодці?..

— Румунське золото! — викрикнув Юрій. — Два мішки кукурудзяної муки!.. Оце багатство!.. На всіх вистачить!..

Похмурі солдати вмиль повеселішали.

— Ну, що ж ми будемо варити чи пекти з цієї муки? — почулися запитання.

— Лепьошкі! — вигукнув Гаманов.

— Галушки!..

— Суп!..

— Та що ви, хлопці, говорите! — вмішався Андрій. — Хіба ж ви не знаєте, що з кукурудзяної муки готується страва царів — мамалига? То ж і ми зваримо мамалигу!

— Добре! Згоджуємося! — підтримали буковинці.

— Валяй, Андрюша, мамалігу! — погодився й Гаманов.

Для приготування »царської страви« особливих кулінарних здібностей не вимагалось: тільки по-

більше води і велику ложку для мішання. Вода знайшлася недалеко в струмкові, а замість ложки була витесана широка палка. Ні соли ні товщу не було, але коли Андрій з помічниками в бочці з бензини зварив мамалигу, всім вона смакувала багато більше як славнозвісний кав'яр чи індичка з рисовою начинкою.

— Добрі партизани знали, де розбирати залізницю. Дякуючи їм, ми от і пообідали смачно, — сказав задоволений Сергій, виївши майже повний казанок «кваші».

Пройшло ще дві години, поки ремонтувалася колія, а потім розляглася довго очікувана команда:

— По вагонах!

Солдати без колотнечі і досить скоро зайняли свої місця, і потяг обережно рушив в дорогу. Повільне черепахе подорожування продовжувалося.

— Ну, друзі, хто ж тепер мене почастує тютюном? — запитав Андрій солдат в своєму вагоні.

— Та хіба ж хто такому кухареві відмовить? — негайно подав йому велику коробку з саморобною «махоркою» запасливий Найдьонов. — Скрути собі добрячу цигарку, Андрюша. А якщо хочеш, то й «козину ніжку» можеш зробити. Для тебе не шкода...

— Дядю, а мені теж можна? — обізвався й Юрій.

— Та й ти заробив, Юра. Частуйся, крути. Але, сказати правду, шкода мені, що й ти вже тютюн псуєш. Ти ж ще до ладу й затягтися не вмієш...

— Та я на тютюні виріс, дядю! — оправдувався Юрій, скручуючи цигарку.

Скоро майже всі в вагоні, включаючи і Сергія, задоволено попихкували їдким димом, а один «східняк» навіть весело заспівав:

Ех, махорочка, махорка,
Параднілісь ми с тобой...

Мамалига чудово подіяла на раніше пригнічених солдат. Всі підбадьорилися й знову почали вслуж

мріяти про солодке життя в Завидовичах. Залунав сміх, почувися веселі жарти. І потім потяглися безконечні спогади, які звичайно найбільше розповідаються в подорожах.

Спокійно проїхавши біля п'ятнадцяти кілометрів, потяг виповз з гір і почав легко спускатися в широку долину. Показалася нерівна лінія вузької річки, а на далекій відстані за нею замайоріли невисокі будинки якогось містечка.

Сергій, що стоячи розмовляв з кількома приятелями, звернувся до Юрія:

— Це містечко Жибчі. Я вже бував в ньому раніше. Там і тепер ще є рота чи дві наших корпусовців.

Юрій пильно подивився на неясний ще вид міста, і його серце заболіло від туги за домашнім спокійним життям. От там, в тих хатках, живуть щасливі люди, родини. У них є своє гніздо, свій рідний куточок, сімейне тепло... Хоч і їм тепер нелегко, але яке то щастя бути вдома!.. А бідний Юрій вже з ранніх юначих років позбавлений домашньої затишності й батьківського тепла... Біля двох років поневіряється по чужому світі, самотній, всім чужий, нікому не потрібний... Завжди в небезпеках, в бруді, в голоді й холоді... Для чого?.. Для якої цілі так страждає, постійно наражаючись на смерть?..

— Гей, Юрку, чи ж тепер час мріяти? Ти дивишся й нічого не бачиш... — перебив його думи Сергій. — А ну, подивись далі на південь. Мені здається, що там появилася якийсь літак...

— ... Так, це літак... — підтвердив Юрій, перевівши погляд в указаному напрямкові. — І здається, летить на нас...

За кілька секунд силует літака збільшився, а потім почувся гуркіт двох моторів. Летів він досить низько, і все ж тяжко було побачити розпізнавальні знаки. Потяг раптом зупинився. Коли

Юрій ніби вже зауважив на хвості якісь кольорові кола, почулася спішна команда Когтева:

— Тривога! Англійський літак!.. Негайно виходьте з вагонів!

І вслід за його словами залунали гучні постріли з тяжких кулеметів англійського штурмовика. За секунду всі вагони були порожніми. Андрій відбіг вниз біля двісті метрів і заховався в кущах. Юрій з Сергієм побігли трохи далі до великих дерев і стали під ними з протилежного від літака боку. Юрій почув, як затріщали в деяких вагонах пробиті кулями дошки, і його серце, як і раніше в часи небезпеки, стривожено затріпотіло. Думки-молитви знову полетіли до Невідомого Небесного Заступника: »О, Господи!.. І тут... не залиш мене... Збережи від смерті... А я все виконаю... все... що обіцяв...«

Штурмовик, кілька разів обстріливши ешелон, направився до мосту. Солдатам трохи відлягло від серця: зродилася надія, що літак до них вже не повернеться. І ця надія справдилася. Літак не повернувся до розбитих вагонів, але зате міст був безнадійно зруйнований. Кілька разів тяжко його обстрілявши, штурмовик скинув три бомби, які порвали колію й розбили міст посередині, й відлетів на південь. Коли він зник на горизонті, Сергій з смутком сказав:

— Тепер ми, певно, вже ніколи не доїдемо в Завидовичі. І вагони потрощені, і міст зруйнований.

Хлопці вийшли з свого сховища, а за ними з різних сторін потяглися збентежені солдати. Вагони були сильно обстріляні. Багато дощок було вибито й розколено, та все ж з горем подорожувати ще було б можна. Але направити міст вже не було надії.

Людських жертв серед артилеристів не знайшлося. Але рюкзаки й ковдри багатьох були порвані кулями. В деякого й шинелі були пошматовані.

— Наказую всім зібрати свої речі й через п'ять хвилин вишикуватися з лівого боку потяга! — розпорядився капітан.

Коли всі з своїми жалюгідними пожитками були зібрані, Когтев оголосив новий плян:

— Дорогі братці! Военна доля знову випробовує нашу витривалість. Руїна моста ускладнила нам подорож до Завидовичів. Але для форсування ріки ми не маємо потреби вдаватися до плавання. В цій місцевості є багато колод, і ми скоро змайструємо надійний пліт для переходу. А там нам буде поданий інший потяг, що доведе нас на місце призначення. Вістового з донесенням я вже послав в Жибчі... А тепер... Гаманов! Ведіть взвод до ріки й відшукуйте потрібні колоди. В обозному вагоні ми маємо пили, сокири і канати. Вживайте все потрібне для утворення перехідного плоту...

Не пройшло і двох годин, як майстерні руки артилеристів спиляли й обрубали більше десяти товстих дерев і зробили з них досить стійкий міст. Обидва Бутенки і Юрій, які ще з дому від батьків навчилися столярського мистецтва, значно прискорили будування.

На іншому боці вже стояв новий паротяг з кількома вантажними, як і раніше, відкритими вагонами. Коли почало вечеріти, потяг рушив з місця до недосяжної цілі — загадкового міста Завидовичі.

* * *

На світанку знову неприємна зупинка. Андрій проснувся і, тремтячи від холоду, встав. Глянув через низькі вагони наперед і побачив перед паротягом вщент збомбардований міст. Далі на обрії виднілися дві невеликі труби і неясні силуети будинків. »Певно, ми вже недалеко від Завидовичів, — догадався він. — Але й останні кілька кілометрів прийдеться їхати з великими труднощами...«

— Побудка! Побудка! — почувся гучний голос фельдфебеля Гаманова і луною покотився в долину.

— Підйом! — передавали команду й вартові в кожному вагоні, і за мить увесь ешелон заворушився.

— Що, приїхали? — підхопившись, спросонку запитав Юрій, ні до кого не звертаючись.

— Ще поїздиш, братику! — відповів Андрій. — Можливо, прийдеться і тут пліт будувати. Бачиш, там залізничний міст зруйнований?

Ця новина нікого не потішила. Всіх уже змучило недосипання, голод і бруд, і зморені солдати прагнули всім серцем і всім тілом до відпочинку.

Біля двадцяти хвилин не було жодних відомостей, а потім Гаманов знову скомандував:

— Взвод!.. Вишикуватись для раннього огляду!

Без затримки артилеристи вискочили з вагонів і трьома нерівними шеренгами стали під залізничним насипом. На огляд кожен солдат прибув в повній бойовій готовості, але що стосується вигляду, то посторонній людині було б страшно на них подивитися. В брудних, часто прострілених шинелях, з щетинистими, давно неголеними обличчями і з блискучим поглядом очей, ці бідні солдати були подібні до страшних потворних людоїдів.

Капітан, як звичайно, був бадьорий і спокійний. Це заспокійливо подіяло і на солдат.

— Братці! — після привітання Когтев знову вжив своє тепле звернення. — Ми вже недалеко від Завидовичів. Залишилося ще чотири кілометри дороги. Але міст перед нами зруйнований і колія за ним так знищена, що по цій лінії вже взагалі немає залізничного руху. Так що нам прийдеться йти пішки до самого міста. Я знаю, що ви зморені, друзі, бо і я дуже втомлений, але я вірю, що цю останню перешкоду ми легко подолаємо. Що це в порівнянні з монастирем?.. Можу ще для поті-

шення сказати, що за донесенням розвідчиків через ріку є інший, дерев'яний міст, по якому ми легко перейдемо ріку. А чотирьохкілометрова піша хода для всіх нас буде приємною і корисною фізичною вправою.

Після огляду солдати скоро поснідали, — доїли залишки мамалиги, — і, зв'язавши свої рюкзаки, вирушили до Завидовичів. Більше кілометра йшли без пригод, а потім метрів за триста перед собою побачили якихось людей, що поспішно зникали в гірському лісі.

— Гаманов! — наказав капітан невідлучному фельдфебелеві. — Пошліть п'ять чоловік в розвідку, а ми почекаємо їхнього донесення. Можливо, тут є партизани...

Взвод зупинився й на всякий випадок зайняв оборонну позицію. Андрій же, Василь і ще троє бійців були вислані в розвідку. Зігнувшись, вони обережно пройшли біля двох сот метрів, а потім зауважили окопи. Залягли в кущах і кілька хвилин спостерігали. Ні звуку, ні жодного руху в окопах не зауважили. Тоді обережно поповзли вперед. Залізли в першу траншею. В ній нікого не було, тільки в багатьох місцях лежав старий, військовий і цивільний одяг. В інших окопах була подібна картина. Тоді солдати набрали сміливості й поповзли далі, в напрямку до лісу. Раптом біля крайнього дерева показалося кілька людських фігур.

— Стій! — крикнув Андрій і наставив гвинтівку. Солдати теж навели приціл. — Хто там?.. Виходьте з укриття!..

— Не стріляй, братко! — попередив передній із них. — Ми вам не вороги, якщо ви нам не вороги...

Андрій раптом відчув повну довіру до цих простих, чимсь збентежених людей і сміливо піднявся.

— Хто ви і що ви тут робите? — запитав він лісовиків.

— Ми — місцева самооборона. Тепер тут появилoся багато різних бандитів. Вони грабують наші будинки, забивають чоловіків, плюндрують жінок... І все це — для якоїсь свободи... Натерпівшись доволі від різних »визволителів«, ми змушені були організувати збройну оборону, щоб захистити наші села від знищення. Ми ні на кого не нападаємо, хто на нас не нападає...

— Ну, тоді ви можете бути спокійними, — запевнив юго-славців Андрій. — Від нас вам шкоди не буде... А чиї то окопи?

— Наші... Ми їх залишили, коли в біноклі подивилися на вашу групу солдат. Дуже вже ви люто й страшно виглядаєте...

Андрій засміявся.

— Не бійтеся нас, братки. Ми теж ні на кого не нападаємо. Нам тільки треба дійти до Завидовичів.

Взаємно переконавшись в мирних замірах, югослави і корпусовці розійшлися.

Після донесення розвідників артилеристи за годину прийшли в Завидовичі. Вид міста був похмурим і розчаровуючим. Багато будинків безокими погорілими руїнами докірливо дивилися на приходнів дірами вікон. Біля станції кілька вагонів лежало на дахах і розвалинах будівель, і все довкола було спотворене бомбардуванням. Потрочені шпали були розкидані в різних напрямках, а погнуті від вибухів колії в багатьох місцях підняли догори спаралізований метал. Поряд з станцією, певно, побудовані після великого повітряного нападу, за колючим дротом стояли жовті, свіжо пофарбовані бараки, — нова »резиденція« корпусівських артилеристів.

ХІІІ

Хоч вигляд Завидовичів, цього вимріяного міста, і не був таким казково прекрасним, як його малювала уява, все ж зморені солдати кілька днів в ньому з насолодою пожили »людським« життям.

В бараках вони правдиво отримали світлі кімнати і чисті, з простиралами, ліжка. Їжа подавалася досить добра, і лазня з гарячою водою була кожного дня до послуг всіх «чистолюбів».

Після денних занять і смачної вечері Андрій прийшов в свою кімнату і направився до невеликої шафи. Там у нього, крім одягу й продуктів, зберігалися деякі книжки. Боячись, що його скарб, — Євангелія від святого Івана, — знищиться в кишені, він поклав її в «літературному відділі» на поличку, і тепер його руки потяглися за нею. Пожовклі від води і пом'яті листки мали для нього незвичайно велику вартість. Серце Андрія рвалося до духовного життя, до пізнання Божої правди, записаної в Євангелії, але ця маленька книжечка залишалася для нього закритою для розуміння. Сівши біля столу, Андрій з наморщеним чолом почав невперше зосереджено читати першу голову: «Впочатку було Слово... Життя було в Нім, а життя було світлом людей... Освітлює кожну людину, що приходить на світ...» Андрій зупинився. «От я ж так і думав! — схопився він за останній вірш. — «Освітлює кожну людину». Значить, і мене може освітити...» І потім знову вдумливо занурився в таємничі слова: «Світ через Нього повстав, але світ не пізнав був Його...» «Цікаво... — ще раз зупинився Андрій. — Що світ повстав через Христа, то це зрозуміло. Але чому ж Його світ не пізнав? Певно, це в ті часи не знали люди Христа. А тепер же трохи не півсвіту християн. Так що можна сказати, що світ Його вже пізнав». Задоволившись таким поясненням, Андрій продовжував: «... Свої відцурались Його...» «Євреї розп'яли Христа», — легко зрозумів цей вірш. «А всім, що Його прийняли, дав міць дітьми Божими стати...» «Що Його прийняли? — повторив в думці. — Як же приймають Христа? Певно, під час хрещення? Тоді дитина отримує Христа... Правда, тут сказано «не отримує», а «приймає»... Чи ж може

немовлятко прийняти Христа?.. Ні, не може... Воно ж нічого не розуміє... Та хрещені батьки зобов'язуються привести дитину до Бога... Але от наступні слова дуже тяжко зрозуміти: «дало міць дітьми Божими стати...» Дітьми Божими... Значить, всі християни — діти Божі?.. Невже?.. — Андрій аж злякався свого висновку. — То це і я — дитя Боже?.. І Юрій?.. І Шльонка?.. І всі німці?.. І партизани?.. І хорвати?.. Та ж ми лаємося, ошукуємо, пиячимо, б'ємося... Хіба ж можуть бути такі діти у Бога?.. — У Андрія на чолі виступив піт, він зовсім заплутався в думках. — ... Ну, а якщо люди не Божі діти, тоді вони не прийняли Христа, бо ж тут написано: «що Його прийняли, дало міць дітьми Божими стати...» То виходить, що і я не прийняв?.. Та як же це так?«

— У-у-у-у!.. — раптом оглушливо засвистіла сирена і розіграла Андрієві думки. Наспів запхавши книжечку до кишені, він прожогом вискочив з бараку й подивився на небо. Південна сторона його була закрыта густою хмарою літаків. Андрій сильно захвилювався. »Якщо вони летять на Завидовичі, то буде велика біда...« — подумав і скільки сили побіг до гір. Там було велике й надійне бомбосховище. Багато солдат з різних сторін бігли в тому напрямкові. Зенітні гармати відкрили частий поспішний огонь, і білі хмари розривів спалахували в різних місцях, але літаки неухильно продовжували лет.

— О, одного збили!.. — викрикнув один німець, що разом з іншим солдатом, оглядаючись, біг перед Андрієм до сховища.

Андрій теж оглянувся і побачив, як, охвачений полум'ям, один літак полетів вниз, залишаючи за собою чорну смугу густого диму.

Гуркіт від моторів і пострілів до кінця наповнив повітря. Сотні людей, схопивши деякі пожитки і тягнучи за собою переляканих заплаканих дітей,

спішили сховатися від смерти, а в місті все принишкло, очікуючи страшною розправи.

Коли Андрій добіг до гори, до його слуха долетіли звуки вибухів перших бомб. Скоріше вскочивши до сховища, він вже нічого не бачив, але відчував, як злякано тремтіла страдальниця-земля. Здавалося, якийсь велетенський силач хотів зрушити розпалену планету з її осі й скинути в страшну безодню. Андрій чув безперервні глухі удари падаючих бомб, оглушливі вибухи і неугавне ревіння сотень моторів, і його серце несамовито стрибало в тісній грудній клітці. Невже ж тепер кінець? »Боже, врятуй!.. — нечутно зашепотів. — Залиши ще мене в світі... Щоб я встиг... пізнати Тебе... і жити... як Твоє дитя...» Жінки, яких було багато в сховищі, теж голосно розпачливо молилися їй, заливаючись сльозами, намагалися заспокоїти переполошених плачучих дітей. Вони довірливо тулилися до материнських грудей і, голосячи, благали: »Мамцю, сховай мене!.. Я боюсь!..«

Раптом над головою щось загуркотіло, затріщало, гора застогнала від десятків бомб й зайшлася конвульсивним тремтінням. В глибоку діру сховища ввірвалася стрімка хвиля стиснутого повітря й наповнила його димом і удушливою пиллякою. Світло погасло. Діти закричали душу роздираючим криком. Жінки нестримно заголосили. Притиснувшись до стіни, Андрій вже не міг молитися. Він тільки напівсвідомо шепотів: »Помилуй, Господи!.. Помилуй, Господи!..«

Всього півгодини тривав авіаційний напад, але ця півгодина для всіх була довшою від року. Вибухи на горі припинилися, гуркіт моторів віддалився, і через десять хвилин залунав сигнал »відбою«.

Андрій в темряві пробрався до виходу, і в його очі кинулася страшна картина: місто було окутане

полум'ям і димом. Перед самим сховищем зяяла паща величезної «воронки», а за нею все поле було розрите незліченими бомбами. Багато дерев на горі і в долині були з корінням вирвані страшною силою і з поламаним віттям безпомічно лежали довкола.

Андрій пішов »додому«. Його особливо тривожила доля брата Сергія, який разом з Юрієм перед нападом пішов до міста. Підбігши до бараків, він зупинився від несподіваного видовища: більшість із них горіла веселим яскравим вогнем. Сухе дерево потріскувало в бурхливому полум'ї, і з нього тисячі іскорок підносилися високо в вечірнє квітнєве блакитне небо. Багато солдат-пожежників поливали огонь водою, намагаючись зберегти ще уцілілі бараки від знищення.

Скоро підійшли й інші артилеристи. Серед них Андрій з радістю побачив і свого брата Сергія, а також і Юрія, забрудненого і з слідами землі на одязі й на голові. Вони сумно й безпомічно спостерігали, як догоряли їх житла і в них все їхнє убоге багатство. »Як добре, — появилася в Андрія думка, — що я встиг взяти з собою Божу книжечку. Більше ніколи не буду з нею розлучатися«.

Спільними зусиллями пожежникам і солдатам удалося через дві години погасити огонь, вірніше, не допустити його розповсюдження. Залишилося тільки чотири бараки, і артилеристи разом з іншими »погорільцями« на нічліг були розміщені на підлозі в їх досить великих кімнатах.

Переживши одну з найсильніших бомбардовок і побачивши, як ніколи раніше, всю нищівну силу англо-американської авіації, солдати відчули, що нацистська Німеччина доживає раховані дні.

— Ну от, хлопці, скоро й кінчиться наше бойове життя, — розкладаючи в темряві додатково одержану ковдру, байдужим голосом промовив Найдзонов. — Капут скоро буде нашим »союзникам« і нам з ними... Та хай що буде, те й буде...

— А мені сьогодні один німецький ефрейтор говорив, — обізвався Юрій, — що вчені тепер готують »фау драй« і нею доценту розіб'ють аліантів і советчиків, а тоді захоплять не менше як півсвіту.

— Подавляться! — незаперечно проголосив Найдьонов. — Таким казкам, певно, тільки той ефрейтор і вірить, та ще один ефрейтор в Берліні, — божевільний фюрер. Тепер вже і »фау цванціг« не допоможе... Треба було по людському до інших народів відноситися...

— Так, німці самі собі могилу вирили, — вступив в розмову і Андрій. — Хто б міг подумати, що така культурна нація здатна на такі жахливі звірячі вчинки і на таке диявольське самозвеличення!.. Видно, що ні культура ні техніка людського серця покращити не можуть...

Жилін, бувший полонений, що випадково попав до білогвардійського корпусу, вже лежачи на підлозі, додав і від себе кілька слів:

— Страшно пригадати, як німці знущалися з військовополонених і як безжалісно їх винищували в сорок першому і сорок другому роках!.. На початку зими як худобу тримали під відкритим небом, в загорожі з колючого дроту... Їсти нічого не давали... Розстрілювали для розваги... Багнетами кололи... Один добровольський офіцер сказав мені, що наше нещастя полягає в тому, що ситуація кинула нас в один табір з німцями... Ну, що ж... З двох злів вибирають ліпше...

— В кожному разі, нацистська машина тепер розпадається на шматки... Який же наш кінець буде? — без особливого занепокоєння запитав Найдьонов.

— Та що ж... Здамося в полон англійцям або американцям... В них таки більше людяності й милості, як в советів... — висловив свою думку один із солдат.

— Я думаю, хлопці, що ми краще будемо тепер спати, — запропонував Жилін. — Ми щось дуже розговорилися. Добре, що тут ми всі свої і можемо так довірливо бесідувати. Все ж пам'ятаймо, що ми ще під німецькою владою...

— Справедливо говориш, Жилко, — підтримав пропозицію Андрій. — Краще вдаримо »хропака«, братці... Надобраніч!...

— Добраніч! — роздалося з різних сторін темної кімнати.

* * *

На другий день всіх схвилював новий наказ: артилеристи, після отримання гармат і амуніції, разом з другим піхотним батальйоном четвертого полку через кілька днів вийдуть в похід до Марібору, на з'єднання з іншими частинами Корпусу.

XIV

Весна була в повному розквіті. Дерева покрилися новими ніжно-зеленими листочками, які своєю свіжістю і незвичайною красою вабили зір і викликали чисте, ліричне почуття в серці, що так не гармонізувало з військовим положенням. Свіжа молода травка покривала розлогі гори й вистеляла широкі долини, а лагідні проміння весняного сонця надавали чудовому калейдоскопові природи теплий золотистий відтінок. Хотілося впасти на привабливий зелений килим і, вдихаючи озонну запашність трави і квіток, забути про все і мріями полетіти в щасливе, спокійне, незнане життя. Але відгукнутися на клич природи не було часу. Втолені корпусовці мусіли йти, і йти, і йти... Вже третій тиждень вони знаходилися в безконечному поході з Боснії в Словенію. Нерідко попадали в партизанські застави, і тоді обличчя мальовничого краєвиду рвали гарматні стрільна й невпинні черги кулеметних пострілів. Збайдужілі, приречені на

поразку, корпусовці нестримною лавиною йшли вперед, до безславного кінця.

Втомлений Андрій, повільно крокуючи біля четвірки коней, час від часу поглядав на гармату і потім знову повертався до своїх невеселих думок. Ліси й гори йому так нагадували про рідну Буковину, але, здавалося, ще ніколи вона не була такою недосяжною і далекою, як тепер. Там вже панувала brutальна насильницька влада, якої Андрій не розумів і якій не хотів підкоритися, і вона позбавила його найменшої надії на повернення додому. Перспектива ж поневіряння по чужих землях була далеко не привабливою. Та й хто знає, чи життя його ще буде збережене бодай на поневіряння?

Кілька кроків за Андрієвою гарматою так же втомлено і так же похмуро йшов Юрій. Поряд нього відміряв тяжкі кроки мовчазливий Дмитро Іванюк, який все ще оплакував загибель брата. А за ними тяглися нерівні шерехи сотень піхотинців, що приєдналися до них біля Новського і в других місцях. З обох боків дороги, по якій відступали корпусовці, лежали залишені, без замків, гармати, поламані вози, непотрібні без бензини автомобілі. Нерідко при дорозі лежали й свіжі трупи знесилених коней, і тоді голодні солдати накидалися на них, щоб відрізати шмат м'яса й підсмажити його на слідуючому привалі. Запаси харчів давно вже скінчилися, і солдати годувалися »підножним кормом«.

Під час обходу Загреба з півночі Андрія наздогнав капітан Когтев і артилерійський вістовий Морозко.

— Чи чули, Бутенко, новину? — після привітання звернувся капітан до нього.

— Та нічого нового ніби вже не може й появи-
тися, пане капітане. Все ясно: імперія тріщить і валиться.

— Це так. До цього я тільки можу додати, що Адольф Гітлер помер вчора вночі. За його бажанням адмірал Денітц перейняв на себе обов'язки фюрера. Можете про це сказати солдатам при гарматі.

— Добре, пане капітане...

Капітан пішов далі, а Андрій з подивом зауважив, що його й ця новина не вивела з стану байдужості. Він навіть ніби й сподівався її почути: смерть »фюрера« була природнім завершенням падіння нацизму. Все ж вістка про це багатьох розворушила, і в шерехах почулися жваві розмови. Більшість солдат згоджувалася на думці, що Гітлер покінчив життя самогубством.

* * *

Пройшло ще два дні в поході, і, нарешті, показалося гарне місто Марібор чи Марбург, як його називали німці. Як і більшість міст в північній Югославії, воно було розташоване в широкій долині, але окраїни його досягали гір і утворювали нерівні похилі вулиці. Бистра ріка Драва протікала посередині міста й доповнювала красу гірського пейзажу.

В Маріборі корпусовці біля трьох днів проводили розкішне життя: їжі мали подостатком, жили в чистих просторах казармах і, крім внутрішнього наряду та караульної служби, не мали ніякої роботи.

На третій день, коли четвертий і п'ятий полки, з яких тепер складався Корпус, були зібрані в повному складі, всі старшини були викликані до головного штабу. Капітан Когтев, трохи затримавшись з артилеристами, на кілька хвилин запізнився. Зайшовши до широкої кімнати штабу, він знайшов всіх офіцерів в зборі. Серед них він побачив і полковника Усова, і підполковника Волошина, і поручника Захарова і інших товаришів по зброї. Недалеко від широкого столу знай-

шлося вільне місце, і капітан Когтев сів, очікуючи наступних розпоряджень.

Раптом внутрішні двері відкрилися, і в них появилася висока постать генерала Штейфона. Всі старшини встали для привітання.

— Сідайте, панове офіцери! — глухим голосом сказав генерал, підійшовши до столу. Його лице було незвичайно блідим і сумним. Тримаючи в руках телеграфну депешу, він сухо й офіційно проголосив: — Панове! Головним командуванням видано наказ про повну безумовну капітуляцію. Всякий спротив мусить бути припиненим. Тому і нам прийшов час скласти зброю і здатися на милість ворога. Марібор скоро буде зайнятий партизанськими й советськими військами, від яких ми не можемо очікувати і не мусимо прийняти милості. У нас залишається тільки один вихід: пробиватися до Австрії, в напрямку на Клягенфурт, де ми здамося англійцям. Делегація для переговорів з англійським командуванням про умови капітуляції щойно вислана. Тому наказую всьому корпусові через дві години вирушити в похід в повному озброєнні і з максимальним запасом амуніції. Коли советчики захочуть нас захопити, ми дешево не віддамо свого життя... — Генерал ще більше зблід, і його розширені очі заблищали від великого збудження. — ... Полковник Усов!... — тремтяче промовив він. — Якщо зі мною що станеться... прийміть на себе командування корпусом.

Похитуючись, генерал вийшов в супроводженні ад'ютанта.

* * *

Довга колона корпусовців знову розтяглася по нерівній дорозі. Андрій зайняв своє місце біля гармати й невесело звершував останню путь. В серці було таке почуття, ніби хтось великим ножем відрізав рідну Україну й любих близьких в ній і все минуле кинув в сонну нереальність. Там,

на батьківщині, залишилося життя, до якого він так прагнув і за яке так завзято і нерозумно боровся. В майбутньому ж не було потіхи. Воно було туманним і непевним. Хто знає, можливо ще англійці видадуть советам? Але ні! Живим я їм в руки не віддамся!..

— Про що думаєте, Бутенко? — раптом почувся трохи схвилюваний голос капітана Когтева, що разом з вістовим підійшов до першого відділу артилеристів. — Певно, як і всі, про кінець?

— Не можу про інше думати, пане капітане!..

— Так, сумно кінчаються наші змагання... Але над нами є Бог. Колись я не цікавився релігійними питаннями, та останнім часом зрозумів, що Він дійсно допомагає. Тому й тепер ми мусимо довірятися Йому...

— Як радісно почути такі слова! — вдячно відповів Андрій. — Це найкраща порада в нашій ситуації. Коли б не надія на Бога, то я не знаю, чи не викинув би свого непотрібного життя на смітник самогубства...

— Серед піхотинців багато вже солдат пострілялося, — сказав вістовий Морозко. — Також і наш фельдфебель Гаманов півгодини тому застрілився...

— Не може бути!.. — трохи не крикнув Андрій.

— Так, не витримав, бідняга, — підтвердив капітан. — Навіть і генерал Штейфон не зміг перенести пониження й ганьби поразки: через годину після старшинської наради в штабі він несподівано помер...

— Та що ви, пане капітане!?

— І хоч офіційне повідомлення стверджує, що він помер, є всі підстави думати, що він отруївся...

Андрій не міг найти потрібних слів, щоб відповісти капітанові. Страшні новини приголомшили його. Побачивши його замішання, Когтев поспішив з дружнім потішенням.

— Але ви не піддавайтесь відчаю, Бутенко. Як

і в монастирі, покладіть всю надію на Бога. Ми ж часто чули в церкві на богослуженнях, що Він є милосердним і добрим...

— О, так, пане капітане, — трохи заспокоївшись, сказав Андрій. — Я теж читав в Євангелії, що Бог полюбив світ і навіть Свого Сина за нього віддав... Я тільки не розумію, чому Він мусів віддавати Сина...

— Я сам майже нічого не розумію з Євангелії, — признався капітан. — Навіть дуже мало знаю, що в ній написано. Але тепер нам обом дорогий той факт, що Він любить людей. То ж будемо надіятися на Його милість...

Після відходу капітана Когтева Андрій не міг втриматися, щоб не витягти Божої книжечки і віднайти те місце про любов, яке так приємно вразило його при читанні Євангелії ще в Зиниці. »Але де ж то написано про цю любов? — намагався пригадати Андрій. — Здається, недалеко від початку... Після опису весілля в одному місці... Як воно називається?...« Андрій перегорнув дві сторінки і прочитав перший вірш з другої голови: »А третього дня весілля справляли в Кані Галилейській...« »Так, Кана Галилейська... А про любов було написано трохи далі...« Андрій знову перегорнув сторінку й проглянув кілька віршів з третьої голови. »О, знайшов! — радісно крикнув про себе. — »Так бо Бог полюбив світ, що дав Сина Свого Однородженого, щоб кожен, хто вірує в Нього, не згинув, але мав життя вічне...« »Я ж вірю в Тебе, Господи! — вирвалася гаряча молитва. — Не дай же, щоб я загинув!.. Бо ж Твоє слово говорить... що Ти любиш... То ж врятуй і мене!..« На словах »а мав життя вічне« Андрій не зупинився, бо не розумів його і благав тільки про збереження фізичного, земного життя.

Як і в попередньому поході, його друг Юрій і брат Сергій крокували біля другої гармати. Вони теж піддалися загальному пригніченню, але все ж

ще знаходили в собі сили жартувати. Недалеко від них з незвичайно зажуреним лицем ішов завжди урівноважений Найдьонов. Він поглядав на бурхливі води ріки Драви, що текла поряд з дорогою, і на високі, уквітчані буйною зеленню, гірські хребти, і його серце наповнювалося ще більшим смутком. Гори ніби стискали його занепокоєну душу степовика, а бурхлива вода спокусливо кликала в свої обійми. Погляд затуманювався, повітря бракувало, і не було властивої йому внутрішньої рівноваги. Думки летіли і невідразно тягли в дорогу Донщину, в рідний волелюбний край, до любої дружини і милих діток.

— Слухай, синку!.. — підійшов він до Юрія й лагідно запитав його. — Чи маєш ти батьків?..

— Так, дядю... Вони вдома залишилися, в Буковині... О, як би я хотів з ними побачитися!.. Та певно... вже не прийдеться...

Юрій зупинився, відчувши, що якийсь клубочок підкотився йому до горла. Очі Найдьонова налилися сльозами, і він теж не міг нічого сказати. А потім, оволодівши собою, з почуттям ніжності проговорив:

— У мене є такий син, як ти, Юра... На рік молодший... Іваном називається... Гарний хлопець... Любив мене дуже... На поле зі мною їздив... А як я до міста від'їжджав на два-три дні... то він плакав... і все питав: »Мамуню!.. А коли татусь приїде?..« Можливо... й тепер питає... — Хоробрий Найдьонов заплакав. Спогади роздирали його серце. — ... І ще двоє дівчаток маю... — крізь сльози продовжував він. — Ці ще зовсім маленькими були... Як я, бувало... повертаюся з Івасиком з поля... вони дрібними крочками... бігли до мене... І прохали: »Татуню!.. Чи привіз ти нам... хлібця... Від зайчика?..« — Бідний козак заридав. Витяг брудну солдатську хустину й витер нею заплакані очі. — І я вже їх... Ніколи... ніколи... не побачу...

Лице Юрія теж залилося сльозами. Він сам тяжко переживав розлуку з рідними, але горе Найдьонова зворушило його до глибини душі. Бачити цього хороброго мужнього чоловіка так зламаним і прибитим недолею було тяжкою картиною.

— ... Не можу я, Юра, знести... цієї муки... Навіщо мені... життя?... Ось, синку... візьми мій рюкзак... Хай він тобі буде... І не згадуй... лихом... старого Найдьонова...

Козак кинув під ноги Юрія свого рюкзака й прожогом побіг до ріки.

— Що ви, дядю!?. — злякано крикнув Юрій і рвонувся за ним. Коли Найдьонов досягнув уже берега й хотів з розгону стрибнути в ріку, Юрій встиг схопити його за полу шинелі й сильно потягнув назад. Обидва впали на землю. Вхопивши тоді його за руку, Юрій благаючи, з сльозами зашепотів:

— Не робіть цього, дядю!.. О, прошу вас!.. Не губіть себе!.. Довіртеся Богові!.. Я сам... Його не знаю... Але Він... рятував нас... раніше... Він... допоможе вам... і тепер...

Козак закрив лице руками й захлипав від гіркого плачу. Андрій з деякими артилеристами теж підбіг до нього й співчутливо запитав:

— Що сталося?..

Юрій вільною рукою показав на ріку, і Андрій все зрозумів.

— Дядю!.. — нахилившись, лагідно сказав він. — Не відчаюйтесь... Господь ще потішить вас...

Найдьонов раптом різко встав. Юрій, не випускаючи його руки, підхопився за ним. Витерши сльози, козак тремтячим голосом сказав:

— Пробачте мені, братці... мою слабодухість... У мене так тяжко... було на серці... А тепер я... здамся... на Божу волю... Дякую тобі, Юра... за поміч... І за добрі слова... Не тримай так сильно... мою руку... Я вже не буду стрибати...

XV

Всього приблизно п'ятдесят кілометрів було від Марібору до австрійського кордону, але Білий Корпус вже четвертий день звершував свій останній тяжкий похід. Хоч вже майже скрізь в Німеччині замовкли гармати, по Клагенфуртській дорозі ще продовжувалася війна після війни. Советсько-партизанські війська не хотіли випустити з своїх рук жертву і всіма силами намагалися роззброїти або знищити корпусовців. Та це навіть і для них було непосильним завданням. Похмурі настирливі корпусовці незламно посувалися вперед, змітаючи на своїй дорозі всі перешкоди. Особливо сильні бої зав'язалися біля трохи не найдовшого в Європі тунелю, що проходив під високими горами північної Словенії й тягнувся протягом більше семи кілометрів. Обійти його не було можливості. Довкола вивищувалися гори, вкриті густими лісами. Щоб відрізати корпусовцям відхід в Австрію, партизани запалили ліс в багатьох місцях. Оборонці, що вже кілька ночей провели без сну, були змушені копати широкі рови, а це їх ще більше виснажувало. Але і після цього вони вперто йшли вперед.

Пробившись до тунелю, корпусовці знайшли, що він був заповнений водою. Випустити воду можна було тільки з другого боку. Полковник Усов направив два батальйони в обхід через гори, щоб вони досягли виходу тунелю, що закінчувався біля самого австрійського кордону, і зруйнували засаду. Перед їхнім відходом артилеристи канонадним огнем із багатьох гармат простріляли дорогу. Понісши великі втрати в боях і знищивши багато ворожих танків, два батальйони через півдня досягли цілі. Тунель при виході був забитий камінням, піском, землею, деревами, і знову потребувалося біля трьох годин, щоб відкрити тунельний отвір. Після цього вода скоро вийшла, і

прохід для всього корпусу через тунель був вільним.

Більше двох годин солдати йшли через тунель в тьмяному світлі невеликої кількості ліхтарів, що були розміщені на приблизно однаковій відстані по всій колоні. Андрієві теж один дістався, і він крокував сміливіше по брудній воді, яка ще на півметра наповнювала тунель. Було сиро й холодно. Намоклі чоботи трохи муляли ноги, і здавалося, що не буде кінця цій довгій чорній норі. Нарешті, вдалині показався отвір тунелю, і Андрій з приємністю вдихнув свіжого повітря. Більшість солдат вже вийшли з »діри« і, стоячи великими групами, запитливо й з деякою тривогою поглядали на міст. За яких треста метрів від тунелю продовжувала свою течію бурхлива Драва. Дорога ж підходила до кам'яного мосту, який чудом уцілів в цьому місці, і потім вже тяглася по австрійській території. На мосту стояли високі фігури англійських вартових, одягнених в грубо-вовняний одяг, а за ними біля двох батальйонів солдат, призначених для роззброєння корпусовців. З другого боку ріки на березі стояло кілька англійських офіцерів, і з ними полковник Усов з ад'ютантом і двома іншими командирами обговорював умови здачі. За кілька хвилин він повернувся і наказав старшинам вишикувати всіх солдат. Чотирьохшеренгова лінія корпусовців розтяглася від мосту до тунелю і, не зважаючи на мокрий, брудний одяг і зморені неголені лиця, викликала ще сильне, грізне враження.

Командири батальйонів пояснили солдатам, що при переході мосту вони мусять тримати гвинтівки вгорі, з відкритими затворами. Потім далі, в зазначеному місці, всю зброю, — гвинтівки, револьвери, багнети, кулемети, міномети і гармати, — треба буде здати як трофейну власність англійців. Всі корпусовці будуть на положенні військово-

полонених до остаточного розпорядження вищої окупаційної влади.

В думках вже примирені з таким кінцем, солдати майже з радістю направилися через міст. Особистого обшуку англійці не робили; треба було тільки підняти гвинтівку догори, щоб вартовим було видно, що замок відкритий. Коли перші корпусовці перейшли на другий бік, їх направили до великого рову й наказали вкинути туди всю зброю й амуніцію.

Андрій, все ще знаходячись біля гармати, кіньми під'їхав до рову й запитливо подивився на сержанта, що серед групи близько стоячих англійських солдат здавався найстаршим.

— Вкинути й гармати!.. — крикнув сержант по-німецьки й додав ще кілька слів. За ним Когтев передав розпорядження артилеристам.

— Повитягати замки з усіх гармат і потім перекинути їх в рів!

Один із солдат Андрієвого відділу випрягнув коні й відвів їх в сторону, а останні бійці, схопившись за лафета і захисного щита, штовхнули свою «мортиру» в широку яму. Тяжко впавши на бік, так що земля здригнула, вона верхньою частиною щита і дула вгрузла в землю й неперушно застигла.

Позбавившись зброї, Андрій відчув себе звільненим від великого тягару, але одноразово й почуття непевності закралося в його серце. Тепер він уже не зможе себе захищати і буде вповні залежати від людської волі, — доброї чи злої. »Але ж над людською є ще й Божя воля!.. — раптом прийшла думка. — І проти неї ніхто нічого не може зробити... Отже в монастирі люди хотіли знищити мене й інших, а Господь врятував... То ж Він і тут мене не залише!..« Підбадьорений надією на Бога, Андрій сміливіше подивився в невідоме майбутнє і, разом з іншими проваджений під конвоем

англійських солдат, мокрими чобітьми бадьоро відміряв крок за кроком. . . до неволі в полоні.

* * *

Щасливий той чоловік, який ніколи не був ув'язненим чи полоненим! Як багато фізичних страждань і морального приниження він уник! Але, з другого боку, яку високо-освітню школу він пропустив! Бо для зрозуміння життя тюрма або табір військовополонених може подати найкращу життєву лекцію. Здається, що може бути особливого в можливості вийти на прогулянку в поле чи на вулицю, але насправді яке це велике щастя! Коли б вам прийшлося провести рік чи місяць чи навіть тільки два тижні за колючим дротом або в загратованій тюремній камері, тоді б ви зрозуміли ціну прогулянки. Правдиво, чоловік розуміє вартість того, чим володіє, тільки тоді, коли його втратить. Ціну волі знає лише той, хто був в неволі.

Багато й інших важливих речей можна навчитися за колючим дротом. Наприклад, коштовність куска хліба. Хто в нормальних умовах надавав би йому надзвичайне значення? В полоні ж людина, бодай тимчасово, робить повну переоцінку вартостей. Там незначний кусочок хліба стає символом багатства і задоволення, займає перше місце в думанні і в почуттях. Місяці й роки голодного існування, що постійно межує з смертю, легко переносять центр життя з голови й серця в шлунок і позбавляють людину всього людського. В ній залишається тільки тварина, ціль і зміст існування якої можна окреслити одним могутнім словом — «їсти». Це слово у людей з слабим характером, а таких переважна більшість, формує «ідеологію» і легко переконує їх в тому, що чорне є біле і навпаки. Воно навіть впливає на сумління й робить його нечутливим до всього злого, приводячи до нової «моралі»: «все добре, що добре для мене».

І тоді і неправда, і ошуканство, і злодійство, і зрада, і підлість, і навіть убивство покликаються на служіння цій »високій ідеї« куска хліба. Які засоби, така й ідея.

Полон і в'язниця, — ця »лябораторія випробувань«, — на практиці подає докази, що кожна людина зла по своїй природі і без Бога може легко впасти в бездонне провалля підлості і самозбереження за всяку ціну. Це видно і на мучителях і на мучениках.

Полон корпусовців з боку »прогулянки« не був дуже тяжким: для них і для солдат інших німецьких і козачих роззброєних частин англійці відвели десятикілометрову територію, на якій вони мали право поселення й часткового пересування. Але що стосується їжі, то й англійці, як свого часу німці, знайшли потрібним мучити своїх бранців голодом. Можливо, вони помилково думали, що в корпусовців були великі запаси продуктів, але, в кожному разі, протягом кількох місяців бідні полонені не мали і крихти провіанту. Від голодної смерті їх врятували коні, що разом з артилерією і кіннотою попали в полон, і огороди тих нещасних селян, земля яких попала на територію »держави невірників«. Пізніше налагодилися деякі зв'язки »з волею«, і чорна торгівля знайшла дуже добрий ґрунт серед полонених. Запаси одягу і взуття, гроші, годинники, кінські шлеї і сідла, — все було продане за безцінок спритним гандлярам. За одну шлею, наприклад, артилеристи діставали два-три кілограми соли.

З житлом справа не була кращою: полонені були залишені напризволяще під відкритим небом. На щастя, перші ночі не було дощу, і корпусовці могли відпочивати на лоні прекрасної каринтської природи. Правдиво, місцевість, яку вони займали, була незвичайно гарною, і це хоч в незначній мірі потішало полонян. Широке, злегка бугристе, плос-

когір'я було вкрите невеликими лісами й луками, а також полосами рілничої землі. Далеко на південному обрії підіймалися зелені гори, а з північно-східного боку площа невідьників доторкалася до славнозвісного зеркального озера Вертерзее. Травневе небо, вночі чудово уквітчане незчисленними миготливими зірками і господарем ночі, — місяцем, — щедро сипало на землю срібне проміння, а вдень тепле сонце оживляло природу й зігрівало людей.

Побачивши, що житлова проблема ніким не буде розв'язана, крім них самих, Андрій на третій день зранку зібрав артилеристів для спільної наради.

— Нам треба щось робити, братці, відносно помешкання, — почав він розмову. — Хоч у нас колись і розповідали про бідного українця, який, коли б став царем, »їв би сало з салом і на соломі б спав«, все ж воно не дуже приємно, коли над соломою нічого нема. Я думаю, друзі, що нам треба будувати землянки.

— Добра думка, Андрюша, — перший підтримав пропозицію Найдьонов. — Тільки як їх робити і чим?

— Про це не турбуйтеся, дядю, — відповів підбаторений Андрій. — Я ще з дому знаю столярську справу, також і Юрій і Сергій добре володіють сокирою і молотком...

— Ну, а якої величини така землянка мусить бути? — перебив Андрієву відповідь Василь новим запитанням.

— Я думаю, на вісім-десять осіб. В середині стіни будуть вимощені деревом, а дах буде підійматися над землею. Навіть і вікно можна буде зробити. Столярський інструмент залишився з обозу, тільки цвяхів немає. Але той не столяр, хто без цвяхів не вміє будувати.

— А на мою думку, — обізвався Юрій, — краще робити маленькі землянки, на дві-три особи. Це буде скоріше і менше роботи потребує...

— Так, я теж так думаю, — погодився Сергій. — Для чого нам палаци будувати?.. Можливо, нас тут довго не триматимуть...

— Ну, робіть, як хочете, друзі, — сказав Андрій. — Мені здається, що краще все ж робити великі землянки, які будуть подібні до правдивих будинків. Ми так їх устаткуємо, що нас потім англійці з полону палками не виженуть.

В справі будування артилеристи не досягнули одностайности, але мирно, розбившись на кілька більших і менших груп, завзято прийнялися до роботи. З обозу принесли знаряддя, і скоро на окраїні лісу появилися ями різних розмірів, а в самому лісі залунали часті удари сокир і пронизливий тонкоголосий спів багатьох пилок.

Андрій з шістьма приятелями вибрав гарне рівне місце біля дерев і взявся за спорудження свого »палацу«, а Юрій і Сергій вирішили зробити собі окрему маленьку землянку на двох. Інші солдати в подібний спосіб теж почали устатковувати собі житла.

Через тиждень території табору полонених не можна було впізнати. Як з води, зариті в землю, повиростали маленькі хатки і перетворили лісисто місцевість в велике розкидане село. Андрієва землянка вийшла на славу. В ній було сухо, чисто і порівняно світло. Під стінами і з обох боків печі стояло сім добре змайстрованих ліжок. Піч була мудро зроблена з бензинової бочки і старих консервних коробок. Правдиво, нужда є матір'ю винахідництва. Всі були в захопленні від Андрієвої майстерної праці, яка, враховуючи обмеженість в інструментах і відсутність цвяхів, була просто мистецькою. Капітану Когтеву ця землянка дуже сподобалася, і він хотів взяти її для розміщення в ній канцелярії, але Андрій не погодився, пообіцявши, що вони збудують ще одну для нього.

Юрій і Сергій теж не даремно були синами столярів. Їхня маленька хатинка була доказом незви-

чайних здібностей юнаків, а своєю затишністю і теплотою вона приваблювала багатьох друзів, які не змогли так гарно устаткувати свої приміщення.

Коли всі полонені розмістилися в своїх хатках, будівниче надхнення побудило їх збудувати «театр», тобто велику відкриту сцену, з західньої сторони якої були прибудовані дві кімнати: перукарня і роздягальня. Труп артистів скоро організувалася з людей вокальних і драматичних талантів, і в «Корпусграді» відкрився «літній театральний сезон».

Військові священики, яких в корпусі знайшлося дванадцять, разом з деякими офіцерами знайшли собі за дозволом англійців кімнати в будинках австрійських «бауерів», що їх господарства примикали до території табору, і тільки приходили до солдат відправляти службу Божу. Для цього вони побудували «храм природи»: в кінці мальовничої лісної прогалини серед дерев під накриттям зробили іконостас, вівтар і святе святих, а відкрита лісна площа була притвором і церковним приміщенням для всіх поклонників.

Англійська влада не виявляла жодного спротиву «творчій діяльності» полонених, але ні в чому й не допомагала. Вартові тільки зрідка обходили «кордони» і час від часу заходили в табір для поверхового огляду. Крім цих рідких візит і відвідування театральних постанов їхнє існування для таборян було мало помітним. В неволі корпусовці мали досить багато волі. З побудуванням храму й нудьга не була вже такою нестерпною, як спочатку, але «горобця байками не нагодуєш»: постійне почуття голоду викликало сумний настрій і глибоке незадоволення. Магічне слово «їсти» супроводжувало бідних бранців і в театр, і в «храм природи», і на ранкові молитви і переклики, і до ліжка, і нігде не давало їм можливості вповні віддатися радості розваг.

Пізно вночі, коли майже всі в таборі спали, крім кількох вартових внутрішньої охорони, Юрій і Сергій з порожніми животами сумно сиділи в своїй гарній хатинці. Саморобний каганець слабо освітлював змарнілі лиця юнаків і ніби підкреслював пригніченість настрою рухливими чорними тінями.

— Погана справа, Юрку, — проковтнувши слину, сказав голодний Сергій. — Сьогодні ми з'їли тільки трохи конини і кілька корінців з лісу... Так довго ми не протягнемо. Треба щось робити...

— А я оце якраз думав. Сергію, вирушити на »полювання«, — відповів Юрій. — Ти ж знаєш, що тепер наші артилеристи стережуть бауерські огороди, що знаходяться в нашій »державі«. — Юрій засміявся. — »Приставили лисицю курей охороняти«... Тут недалеко від нас є картопляне поле. Картопля ще дуже мала, але чекати, поки вона виросте, у нас нема часу...

— То ти хочеш тепер іти по картоплю? — запитав Сергій.

— Так, — підтвердив Юрій і встав. Знайшовши мішок, він розібрав своє ліжко і наказав Сергієві: — Добре було б, коли б ти під час моєї праці викопав яму під моїм ліжком. Там ми заховаємо картоплю, щоб її не знайшли в разі обшуку.

— Добре, Юрку, я все зроблю... А ти будь обережний, не впіймайся...

Тихо вийшовши з своєї землянки, Юрій повернув направо і поповз до огороду. Чудове зоряне небо розтягнуло велике шатро над землею і тисячами очей ніби докірливо дивилося на повзучу фігуру молодого злодія. Коли Юрій вже майже досягнув цілі, раптом з боку почувся притишений, але твердий оклик вартового:

— Стій! Хто там?!

Юрій з радістю впізнав голос Андрія й переконливо зашепотів:

— Це я, Андрійку!... Хочу трохи картоплі наріти...

— Добре, Юрку. Повзи далі... Але довго не затримуйся... А я буду дивитися, щоб хтось інший не прийшов...

Доповзши до картопляних рядків, Юрій не підривав крайніх кущів, а поліз далі до середини. Тоді зупинився і почав «працювати». В серці було неприємне почуття вини і внутрішнього докору. «Ну, а що ж нам робити? — оправдувався перед собою Юрій. — Треба ж якось жити... Та я й не буду забирати всю картоплю спід одного куща: половину візьму, а половину залишу, і вона ще виросте. Так що й господареві вистачить...»

Півгодини Юрій «полював» і, наповнивши мішок картоплею, поповз назад, в землянку. А Андрій, тримаючи гвинтівку на плечі, продовжував вартувати. Для внутрішньої охорони англійці дали корпусовцям п'ять рушниць з патронами, і вони мусли кожної ночі по черзі нести вартову службу, наглядаючи за досить великим участком землі.

Думаючи про батьківщину, Андрій направився до лісу. Виросши серед дерев, він завжди відчував до них особливий потяг. Щось сентиментально дороге, він бачив в кожному дереві, — в корі, в гілках, в листях, і навіть в пташиних гніздах. Наблизившись до ясена, що стояв трохи осторонь від лісу, в передсвітанковому світлі Андрій раптом побачив ясно-сіру серну, яка в обманливій тиші спокійно пощипувала травичку. Довго не думаючи, він підхопив гвинтівку, наскоро прицілився і вистрілив. Скошена прямим попаданням, серна впала. Андрій скоро побіг до неї і знайшов її вже нерухомою, — тільки з діри біля уха текла ще гаряча кров. Боячись, щоб на постріл не прибігли інші вартові, він поспішно відтягнув її в рів і накрив гіллям, а закривавлене місце посипав землею й затоптав ногами.

Скінчивши маскування, Андрій відійшов до огордів і побачив три постаті солдат, що бігли до нього. Першим був фельдфебель Біляк, а за ним два інших вартових.

— Що сталося, Андруша? — запитав фельдфебель, тяжко дихаючи після швидкого бігу.

— Та нічого особливого, — спокійно відповів Андрій. — Хтось посторонній приходив красти картоплю. Я крикнув, щоб він зупинився, а він почав тікати. Тоді я вистрілив догори, але він все рівно втік. . .

— Куди він тікав?

— От до тих кущів, — показав Андрій в протилежному напрямкові від схованої серни.

Біля двадцяти хвилин солдати шукали невідомого злодія, а потім розійшлися, залишивши Андрія докінчувати варту.

XVI

В середині літа полонянам було багато краще. В лісі достигла малина й інші дикі ягоди, в огородах, крім картоплі, виросло багато овочів; також і фрукти, хоч були ще зелені, вже можна було споживати. Безпомічні бауери примирилися з злодійством полонених, тим більше, що майже всі вони були добре винагороджені: їм віддали кілька возів, багато кінської упряжі, столярського знаряддя з обозу, а одному навіть дали доброго коня. Мінова торгівля і »контра-банда« теж повищили добробут невольників. Одне тільки їх турбувало: непевність положення і безперспективність майбутнього. Як довго ще бути в полоні? Що буде після нього? Де можна буде осісти для життя?

Юрій теж нерідко залітав думками вперед і відчував, що й тепер він мусить шукати помочі від Бога. Такого глибокого духовного побудження й бажання послужити Господеві, як раніше в небезпеках, особливо в монастирі, тепер у нього вже не

було, але підсвідомий страх перед всемогутністю Бога нагадував йому про його обіцянку. Одного дня, взявши сокиру і деякі інші інструменти, Юрій пішов до лісу. Знайшовши струнку високу сосну середньої товщини, він зрубав її і потім обтесав. Після цього перепиляв її на дві частини, більшу і меншу, і навхрест добре затесаними кілочками прибив їх одну до одної. Вийшов великий хрест. Прив'язавши його біля іншого дерева, Юрій відійшов кілька метрів і подивився на витвір своїх рук. А потім впав на коліна і, припадаючи в поклони до землі, кілька разів проговорив в молитві: «Господи, помилуй!.. Господи, помилуй!» Намагався пригадати молитву «Отче наш» або «Богородице», але пам'ять не повернула йому ще в дитинстві завчених слів. Тоді він нескладно почав молитися своїми словами: «Боже милосердний!.. Дякую Тобі за рятунок!.. І за їжу... І за ліс... І за все... Тільки прости мені... що я ще не виконав обіцянки... От хреста зробив... А каплички... ще не можу... Пізніше, на волі... збудую... Але ще прохаю... допоможи й надалі... Пошли добре життя... Збережи від нещастя!..»

Помолившись, Юрій з трохи заспокоєним серцем повернувся до «Корпусграду». Недалеко від своєї землянки зустрів Андрія.

— Здоров був, Юрку! — привітався приятель.
— А я оце заходив до твоєї домівки і нікого не застав дома. Сергій теж десь пішов... Хочу тебе запитати: що ти тепер думаєш робити?

— Та нічого не маю до роботи...

— Тоді підемо разом в наш таборовий театр. Там сьогодні буде якась вистава на релігійну тему. Цікаво подивитися... А після цього зайдемо на Богослуження, яке відбудеться в «храмі природи».

— Дуже добра пропозиція, Андрійку. З радістю погоджуюсь... Ще тільки маю до тебе одне прохання: дай закурити, будь ласка... Сьогодні ні одного разу ще не вдалося потягнути...

— Повір, друже, навіть і понюхати нема чого... Вже всі кишені повивертав. Вчора ранком за три кілограми картоплі виміняв був жменю тютюну, але вже все викурих...

— Ну що ж, нема то нема... — відповів трохи розчарований Юрій. — Можливо, в театрі в когось »підстрелимо«.

За три хвилини ходу друзі дійшли до театру. Велика площа перед сценою була заповнена сидячими й напівлежачими на траві полоненими. Майже всі зосереджено й пишно дивилися на релігійну інсценіровку, що вже була розпочата здібними артистами. Декорація сцени з першого погляду відкривала релігійність змісту вистави. Вона досить майстерно зображала останній суд. На передньому плані був »порог вічності«, в якому головним діючим лицем був »Апостол Петро« з великими ключами, а за ним сцена невеликою перегородкою розділялася на дві частині, що зображали рай і пекло. Художнє оформлення було незвичайно вражаючим. В частині раю на задньому плані була чудова картина Нового Єрусалиму, збудованого Небесним Будівничим з дорогоцінного каміння й золота. Він стояв на стрімкій мальовничій горі і був огорожений високою стіною, »щоб ніщо нечисте не ввійшло до нього«. Небо над ним було прозорим і чисто-блакитним, і своєю безхмарністю ніби говорило про неземний спокій і райське блаженство в оселі Отця, де »гріха вже не буде«.

Вигляд же пекла був просто жахливим. З боків вражали своєю огидністю фантастичні страшні потвори. Їх роззявлені пащі з диявольською ненажерливістю очікували нових жертв. На задній стіні був намальований пекельний огонь. Гаряче-червоне загрозливе полум'я підіймалося з адської безодні, і глядачеві здавалося, що воно правдиво незгасно палало: навіть ніби й іскорки підіймалися вгору.

Спереду біля перегородки стояв високий, оздоблений перлами і коштовним металом, царський престол, на якому в осліплююче-білому одязі сидів «Отець Небесний» і по Його правиці — «Син Божий». Їхні лиця були суворими й невмолимыми і ніби підкреслювали остаточність і страшну справедливість їхнього суда. «Апостол Петро», теж одягнений в біле, по черзі приводив до престолу закутані в чорне тремтячі душі, що мали дати звіт за свої діла на землі.

Ось підходить високий чоловік і в страсі падає на коліна перед Богом. Його уста шепочуть щось благальне, а злякані очі без надії сподіваються помилування. В великій розкритій книзі були записані всі його чини. Виявилось, що він пиячив і ошукав багато людей. Не говорячи ні слова, «Отець» показав рукою на пекло, і прудкі слуги негайно схопили засудженого й вкинули його в огненне озеро. Почувся пронизливий зойк, а потім з безодні піднялися вогненні язики. Картина була настільки правдоподібною і реальною, що деякі англійські солдати, що знаходилися серед глядачів, прожогом побігли за куліси згасити огонь, думаючи, що правдиво щось загорілося. Багатьох ще душ підводили до судійського престолу, але майже ніхто із них не попав до раю: всі були грішниками, нечистими, винними в порушенні різних Божих заповідей, а тому не могли ввійти до Божої оселі.

Більшість полонених дивилися на суд як на драматизацію старої казки, але Андрій з глибокою увагою спостерігав виставу й намагався пригадати, що він читав про суд в Євангелії. Потім вийняв з кишені нерозлучну Божу книжечку й почав перелистувати сторінки. Раптом в третій голові побачив слово «суд» і прочитав: «Хто вірує в Нього, не буде осуджений... Суд же такий, що Світло на світ прибуло, люди ж темряву більш полюбили, як Світло...»

»Та ж більшість людей вірять в Христа... Але от тут написано, що полюбили більше темряву... Яка ж це темрява?..«

Коли вистава скінчилася, більшість полонених направилися до »храму природи«. Андрій з Юрієм, а також і Сергій, якого вони пізніше знайшли в гурті глядачів, теж пішли на Богослуження.

— Ну, що ви думаєте про виставу? — запитав Юрій братів, йдучи по зеленій густій траві.

— Художнє оформлення заслуговує особливої похвали, — висловив свою думку Сергій. — А зміст?.. Хто ж може знати про суд?.. Театр залишається театром...

— Про суд то і я читав в Євангелії, — сказав Андрій. — Але там сказано, що Бог послав Сина не судити, а спасати людей... Тільки ті, що в Нього не вірують, будуть засуджені... Там навіть написано, що вони самі себе осуджують невірством...

— Тоді нам нема чого боятися, — промовив Юрій. — Ми ж всі віримо в Христа...

— Я теж так думаю... — з ноткою сумніву сказав Андрій. — Але в Євангелії також написано, що ті, що полюбили темряву, також будуть осуджені. Чи ми часом не в темряві?..

— Зрозуміло, що ні, — переконливо проголосив Сергій. — Ми ж не погани, а християни.

— А я ще читав, — не міг побороти сумнівів Андрій, — що ті, що прийняли Христа, мають владу дітьми Божими статися... Ну хіба ж ми подібні до дітей Божих?.. Ми ошукуємо, пиячимо, лаємося, крадемо, говоримо неправду...

— Та воно ніби й не подібне, щоб ми і всі інші були дітьми Божими, — щиро признав Сергій, — але, я думаю, що це не так треба розуміти. Люди діти Божі тому, що Бог нас всіх створив і, як Творець, являється і нашим Отцем...

— Можливо, що й так... — все ще не звільнившись від сумнівів, промовив Андрій.

Друзі підійшли до »храму природи«. Майже половина лісної прогалини, — »церковної залі«, — була заповнена людьми. Високі дерева, що широкою дугою відходили від вівтаря і майже паралельною лінією тяглися більше ста метрів, ззаду знову сходилися до купи і утворювали природне церковне приміщення. Підлогою була зелена трава, а дахом — високе блакитне небо, по якому повільно пересувалися білі кучеряві хмарки. Хоч сонце вже наближалося до західнього обрію, було ще досить гаряче. Повівав легенький вітерець і освіжував спітнілих полонян. В цьому куточку природи панувала велика врочистість, яка ще більше спонукувала релігійних людей до поклоніння перед таємничим Творцем світу і Господарем душ.

Збентежені картиною суду, серця друзів шукали заспокоєння в нескладних молитвах. Вони щиро прохали у Господа прощення всіх своїх гріхів, а також уникнення насильної репатріації й покращання життєвих умов.

XVII

Біля чотирьох місяців прийшлося чекати друзям відповіді на свою молитву. Накінець, одного дощового осіннього ранку прилетіла довгоочікувана новина. В теплу землянку Андрія прожогом вбіг збуджений від радості Морозко й крикнув:

— Артилеристи й кіннотники випускаються на волю!..

Молоді хлопці, що біля печі завзято грали в карти, вмить схопилися, оточили вістового з усіх боків й засипали питаннями:

— Як на волю?..

— Куди?..

— Коли?.. Тепер?

— Чому тільки артилеристи?..

Морозко не міг відповісти ні на одне питання. Андрій не витримав і сильно крикнув:

— Замовчіть, хлопці!.. А тепер, Миколо, розкажи докладно, що сталося.

— Капітан Когтев послав мене до вас, щоб сповістити, що нас, артилеристів, і кіннотчиків разом з кіньми переводять в Грац на працю до англійської артилерійської частини. Там ми ще будемо рахуватися полоненими, але будемо майже вільні. Замешкаємо в просторих світлих кімнатах колишніх казарм, а нашим обов'язком буде — очищення вулиць від руїн і догляд англійських коней.

— Ура!.. — вигукнуло кілька голосів.

— Ну, хоч це і не повне ще звільнення, — з меншим ентузіазмом, але теж радісно сказав Андрій, — а все ж кращі умови й більше волі... На яку годину нам треба бути готовими, Миколо?

— На одинадцять. Тобто через дві години ми вирушимо на станцію.

— Шкода тільки нам буде наш »палац« залишати, — сказав Дмитро. — Добрим він був для нас притулком.

— В ньому ще, певно, наші піхотинці поживуть. Можливо, підполковник Волошин захотів би тут поселитись з своїм вістовим Сидоровим?.. А ми щось багато краще одержимо. Так що шкодувати не треба, — потішив Андрій.

Після відходу Морозка артилеристи почали збирати свої пожитки. Це не взяло багато часу, бо полонені не могли похвалитися багатством. Але бідність їх не турбувала. Тепер вони були багаті надією на краще життя, і цього вистачало, щоб зробити їх щасливими. Всі жваво весело розмовляли й спільно мріяли про чудове майбутнє життя »на волі«.

* * *

Місто Грац, столиця австрійської Штирії, було багато більшим від Клагенфурту, але в мальовничості йому мало чим уступало. Будинки були в ньому чисті, вулиці добре впорядковані, скрізь

було багато квітів і дерев. Околиці Грацу утопали в лісах і в стрімких високих горах. З північного боку міста, з Шльосенбургу, оточена гілястими деревами, вивищувалася стильно збудована вежа, Уртурм, з стрімким дахом, покритим червоною черепицею. На її чотирьох стінах виднілися майстерно зроблені годинники, що показували точний час всім мешканцям і численним туристам. Війна спотворила красу зеленого гірського Грацу. Часті авіаційні напади в передмістях наробили немало глибоких ям і повиривали дерева з корінням. Багато гарних білих будинків було зруйновано, трамвайно-електричні лінії порвані, вулиці засмічені і завалені камінням.

Хоч головні дороги для сполучення давно вже були прочищені, все ж наші артилеристи мали непочатий край роботи. День за днем вони вивозили на возах каміння за місто, і кожного вечера поверталися до своїх бараків змученими й голодними. В світлих казармах вони пожили тільки кілька тижнів, а потім їх перевели в табір, огорожений колючим дротом. Їжі було дуже мало. Полонені так же голодували тут, як і в Кланценвайті. А волі не тільки не збільшилося, а стало ще менше. Вільними вони були лиш тоді, як працювали на вулицях. Рожеві мрії бідарів вщент розбилися об тяжку дійсність і тільки залишили глибокий слід гіркого розчарування. До всіх труднощів ще й приєдналася тривога за майбутнє. Репатріяційна комісія роз'їжджала по таборах «остовців» і бувших військовополонених, а також і німецьких «коляборантів», і вмовлянням і загрозами намагалася змусити чужинців зі сходу повернутися «на рідину». Тут, в Граці, до корпусовців долетіли хвилюючі тривожні слухи про трагедію в Лієнці. Під зливою кулеметних куль там тягли козаків і їхні родини в автомашини для насильного повернення «додому». Подібні випадки в меншому розмірі ставалися і в інших місцях. Хоч більшість

корпусовців походили з Югославії й Румунії, все ж і їхні серця затривожилися при думці, що і їх можуть насильно передати в руки жорстоких немилосердних людей. Деякі артилеристи, особливо ті, що походили з східних земель, злякані цими чутками, втекли з табору. Однієї ночі безслідно зник і хоробрий козак Найдьонов.

Незадовго перед Різдвом Юрій і Бутенки працювали близько від головної дороги. До обіду своїми кіньми вони вивезли більше десяти возів каміння і щебню. Працювали енергійно, щоб зігрітися на холоді. В обідішню пору сіли під напівзруйнованим будинком і, розтягуючи насолоду, повільно жували хліб.

— От і свята наближаються... — почав розмову Юрій. — Всюди люди будуть веселитися, смакувати кутю і різдвяні страви, а у нас навіть хліба немає досита.

— Правда, діла наші гірше губернаторських, — підтвердив Сергій. — Але »і це промине«, — сказав якийсь філософ. Так що і ми себе можемо потішити цим фактом: рано чи пізно наша неволя скінчиться.

— Та краще рано, як пізно, бо може так статися, що »і це промине« і ми »проминемо«... — сказав Юрій. — Воно і в неволі краще жити з повним шлунком.

— Та ми не так уже й бідні, — вступив в розмову Андрій. — Чи знаєш ти, що я вже назбирав більше двох кілограмів цукру?..

— Невже? — здивувався Юрій. — Як же це ти зміг? У мене ніколи нічого не залишається.

Раптом біля хлопців появилася невисока постать старенького чоловіка. Його сірі очі ласкаво дивилися на друзів через товсті лінзи окулярів, а на блідому лиці між невеликими вусиками й борідкою проглядала приємна лагідна усмішка. »Цікаво, що цьому австрійцеві потрібно?« — подумав Андрій і раптом на рідній мові почув дідусеве питання:

— Пробачте, панове... Можу я вас запитати, чи ви українці?

— Так, добродію, — відповів Андрій. — А ви, дозвольте запитати, звідки знаєте українську мову?

— Я теж українець...

— Ми дуже раді з вами познайомитися. Ви перший «цивільний» земляк, якого ми зустріли в Граці, — сказав потішений Андрій. — Моє прізвище — Бутенко. А це — мій брат Сергій. А той, що сидить ближче до вас, наш кузин — Юрій Підлісний.

Дідусь до кожного з друзів в знак привітання злегка схилив голову й відповів:

— Це велике задоволення для мене бути вашим знайомим. Моє прізвище — Ярослав Гурчак. Жив в Україні в Станиславівськiм воєводстві...

— То ми майже сусіди! — вигукнув Сергій. — А ми з Буковини...

— А я, проходячи по вулиці, ніби почув українську говірку, — пояснив дідусь своє появлення. — І мене так і потягло до вас. Ви що, полонені?

— Так, пане Гурчак.

— Але ви досить вільні, — здивувався новий знайомий. — Вас навіть не охороняють...

— Та тут десь є англійський вартовий, але він наглядає над кількома возами, якими ми й інші полонені вивозимо каміння з руїн.

— То ви, певно, без особливих труднощів могли б залишити свій полон і перейти в інше місце?

— О, так, це не було б тяжко. Але ми не маємо «іншого місця».

— В цьому я можу вам допомогти, — з ентузіазмом сказав пан Гурчак. — Мій син займає посаду інженера в паперовій фабриці в Розенгаймі. А пан Фуренко, теж українець, є головним інженером в тому підприємстві. З їх допомогою багато наших людей дістали працю й замешкання в таборі. Не сумніваюсь, що і для вас там місце знайдеться...

— О, як це було б чудово, коли б ми змогли в той табір переїхати! — захоплено вигукнув Юрій.
— Ну, а яке життя в цивілі?

— Не легко, треба сказати. Але я думаю, що багато краще як у вас в полоні. Продуктів не вистачає, не зважаючи на те, що з червоного хреста переміщеним особам, тобто біженцям, видають заповомогіві пакунки. Особливо гостро відчувається брак цукру...

— Цукру? — перепитав Андрій. — Можливо, і ви не маєте, пане Гурчак?.. То я можу вам наділити. В мене назбиралося більше двох кілограмів.

— Це просто ціле багатство! — не стримав здивування дідусь. — Я буду вам дуже вдячний, як ви мені зможете трохи продати. Щоб ви хотіли мати за цукор?

— Та, якщо можна, тютюну, — відповів Андрій. — Воно й хліба ми не маємо, але тютюн потрібніший.

— Андрійку!.. — зашепотів Юрій. — Запитай, чи не можна б півлітри «сивухи» на Різдво?..

Пан Гурчак перехопив питання й усміхнувся:

— «Сивухи» теж можна. Але ж вам напевно хліб потрібніший як тютюн чи горілка?

— Це так. Тільки ж хіба можна святкувати Різдво «на-сухо»?

— Та це правда... — погодився дідусь. — Якщо хочете, завтра я принесу вам тютюну, шнапсу й хліба.

— О, це буде великою для нас послугою, пане Гурчак, — вдячно сказав Андрій. — Тоді ми будемо очікувати вас завтра на цьому місці і в цю ж пору... А що стосується переходу до табору в Розенгайм, то ми скоро після Різдва бажали б туди перебратися...

— Я думаю, що це буде легко зробити. Ще сьогодні я поговорю з моїм сином, і він напевно знайде для вас місце і на фабриці і в таборі... Ну, а

тепер мені вже час іти. Та й вас не буду затримувати. На все добре, панове!..

— До побачення!

* * *

Дякуючи дідусеві, Різдво в друзів пройшло так, як не проходив ні один день їхнього невільничого життя. Від свого нового знайомого за два й пів кілограми цукру вони одержали склянку тютюну домашньої продукції, дві хлібини і три пляшки самогонного «шнапсу». В останньому дідусь розщедрився зверх ціни, «ради свят», бажаючи друзям «хоч раз розвеселитись». І його побажання вповні збулося.

Трьох пляшок кріпкого самогону вистачило і на Святий Вечір, і на перший день Різдва. Хлопці піднесли по чарці деяким своїм друзям, а все останнє випили самі. Ослаблені, вони легко оп'яніли й скоро відчували себе веселими й щасливими. Почали співати Різдвяні колядки. З трудом пригадали пісню «Нова радість стала», а потім пам'ять їм відмовилася служити. Спробували перейти на народні пісні, але тяжкі неповоротні язики не тільки співати, а й говорити вже не могли. Через деякий час вони поснули в незручних позах, навіть і не пригадавши про Христа і не подумавши про Його Різдво.

На день свят проснулися пізно з важкими на похмілля головами і, на-спіх поснідавши, знову зібралися довкола залишеної пляшки. Маючи «запас хмелю» ще з минулого вечера, вони й на цей раз скоро упилися й підняли галас. Незв'язно кричали, лаялися, комусь погрожували, в когось прохали пробачення. Співжителі-полонені, не маючи щастя розжитися горілки, спочатку раділи радістю п'яних друзів і забавлялися ними, а потім і їм це набридло. Коли настав вечір і втомлені хлопці поснули, всі з полегшенням зітхнули.

Другий день Різдва був також святковим, і всі полонені залишилися в таборі. У друзів вже не було чого пити, але тютюну ще залишилося, і вони час від часу щедро «кадили» в своєму кутку їдким димом. Біля них також стояли й сиділи інші полонені з їхнього бараку, деякі в очікуванні «бичка», а деякі, щоб послухати або розповісти щось цікаве. Андрій, віддавши недокурка приятелеві і не приймаючи участі в розмові, заглибився в свої думи. На похмілля в нього досить сильно боліла голова, але ще більше боліло серце. Безжалісне сумління суворо засуджувало його вчорашнє поводження і «святкування», і він не знав, як втекти від внутрішнього переслідування. «Ну, хіба ж так треба відзначати народження Божого Сина? — снувалися невгомні думки. — Хіба ж ми цим славимо Бога, коли напиваємося, кричимо, лаємося?.. Чи не краще почитати або подумати про Різдво Христове?.. От і я ж не знаю його значення... Насправді, що таке Різдво?.. Як Син Божий міг народитися?.. От в Євангелії Христос говорить, що Він був у Отця завжди... Як же це розуміти: був і потім народився?.. — Андрій відчув себе безсилим проникнути в таємницю Різдва, його розум не міг обійняти ні значення, ні цілі цього великого факту. — Коли буду на волі, обов'язково знайду священика й про все його розпитаю... Також у церкві покаюся за вчорашній прогріх...» Це рішення ніби заспокоїло Андрія, і він став прислухатися до розмови.

— Чуєш, Андрію? — звернувся до нього Юрій. — Капітан Когтев і ще кілька артилеристів, що мають свої родини, скоро залишать нас.

— Як залишать? Їх переводять до іншого табору?

— Ні, вони відпускаються в «цивіль», звільняються з полону.

— Та воно і в «цивилі» нелегко, — зауважив Сергій.

— Я чув, що капітан Когтев буде працювати на одній фабриці біля Зальцбургу як головний інженер, — сказав один артилерист. — Це добре, що він має таку професію. А нам і »на волі« не буде легко, бо працю тепер дуже тяжко знайти.

— А де капітан Когтев тепер може знаходитися? — запитав Андрій.

— Здається, він щойно повернувся з відпустки, і тепер знаходиться в своєму бараці, — відповів Морозко. — На Різдво він мав дозвіл два дні провести з своєю родиною.

— Тоді пробачте мені, хлопці, — сказав Андрій, встаючи. — Я хотів би тепер трохи побесідувати з капітаном. У мене є важлива справа, яку я мушу з ним обговорити.

Залишивши приятелів, Андрій направився до свого колишнього командира. Капітан Когтев своєю хоробрістю й щирістю завоював серця солдат, і майже всі без виключення його поважали й любили. Андрій же після прориву облоги монастиря був просто закоханий в нього. Почувши про його скорий від'їзд, він запалав бажанням ще раз з ним щиро побесідувати.

Коли Андрій зайшов до приміщення, Когтев сидів на стільці біля вікна і читав якусь книжку. Побачивши Андрія, він швидко встав і, дружно усміхаючись і подаючи руку, радісно привітався.

— О, я дуже радий вас бачити, Бутенко! Я сам хотів зайти сьогодні до своїх артилеристів, але мені сказали, що у вас там було вчора бурхливе святкування, і я вирішив відкласти свій візит на інший день.

Андрій трохи почервонів і відвернув очі вбік.

— Мені дуже соромно за те святкування. Воно залишило дуже поганий осадок на моєму серці...

— Ну, нічого, не піддавайтесь гризотам, Бутенко. Це з кожним може статися... Та ви приходьте далі, сюди, до вікна... Сідайте от тут на кріслі,

і ми трохи поговоримо. Мені буде дуже приємно обмінятися з вами деякими думками й спогадами.

Андрій був тепло зворушений дружнім відношенням Когтева. Сівши, він звернувся до нього з питанням, що було причиною його візиту:

— Чи це правда, пане капітане, що ви скоро нас покинете?

— Правда. Моя дружина немало порогів оббила в окупаційної влади, і тепер мене звільняють. Та скоро й ви всі на волі будете...

— Шкода мені чомусь з вами розлучатися, — з смутком сказав Андрій. — Але, зрозуміло, я радий і за вас і за вашу родину.

— Так, обставини тепер направляють лінії нашого життя в різні сторони. Війна закінчилася, і для Білого Корпусу це був чорний кінець. Всі наші змагання й жертви зведені на ніщо. Але я не шкодую: перемога німців все рівно не принесла б добра нашій батьківщині. Сумно тільки подумати про ті страждання і муки і втрати, які понесло людство в цій безглуздій війні.

— Це ви правду говорите, — підтвердив Андрій. — І перед моїми очима стоїть багато картин невимовного страждання. Але особливо незгладне враження зробив на мене один випадок в Завидовичах, хоч він, приємно сказати, не закінчився трагічно. Під час бомбардування в бомбосховищі недалеко від мене сиділа одна жінка з двома дівчатками на руках. Чуючи віддалені вибухи, вони злякано тупилися до матері, ніби прохаючи у неї захисту й рятунку. Коли ж бомби почали падати на наше сховище, і все затремтіло в страшному струсі й гуркоті, діти заверещали від божевільного страху і, тремтячи та заливаючись розпачливими сльозами, цупко рученятками обіймали маму за шию й з усієї сили тиснулися до неї. Серце бідної матері розривалося на шматки. Обхопивши діток руками і зрошуючи їх потоком сліз, вона міцно пригортала їх до себе, готова до останнього від-

диху захищати їх від злого страшного світу. Богу дякувати, всі в сховищі залишилися живими. Але я ніколи не забуду цієї бідної матері і її переляканих діток...

— О, так, дуже багато зла в світі. А війна є найбільшим його виявом. Та все ж я можу сказати, що за час війни я зрозумів таку правду, яка, можливо, в нормальних обставинах зовсім не зачепила б моєї уваги. Ця правда, — необхідність віри в Бога. Без Бога людина стає гірше звіря. Але я бачу, що звичайного визнання існування Бога, в Якого я і до війни вірив, не досить. Я є свідок звірячих жакливих вчинків людей, які теж ніби вірили в Бога. Видно, що потрібна практична віра, яка привела б чоловіка не тільки до поверхового поклоніння, але до правдивого побожного життя...

— Як цікаво, що і в мене появились подібні думки! — вигукнув здивований Андрій. — Я от і книжечку релігійну маю, Євангелію від святого Івана. Дуже цікава, але занадто глибока для мене. Я не можу її зрозуміти, та все ж в світлі Христових слів побачив, що християни, включаючи й мене, не є такими, якими вони повинні б бути...

— Я колись ще в дитинстві вивчав Закон Божий і був ознайомлений з євангельською наукою, — сказав капітан. — Признатися, дуже мало з того можу пригадати. Але на волі обов'язково придбаю Біблію і уважно простудію її так, щоб не бути духовним невіжею.

— Здається, я ще ніколи не бачив Біблії. Чув щось про неї, але що вона за книга, — то не маю уяви.

— Біблія, — це є запис Божого відкриття людям до і після народження Христа. Вона має дві частини: Старий і Новий Заповіти. В Новому Заповіті і описується про життя й науку Христа, а також про Його смерть і воскресіння. От ви маєте Євангелію від Івана: вона є тільки маленькою частиною Нового Заповіту. Там також є опис життя й покло-

ніння перших християн, а також багато апостольських листів. Про їх зміст я тепер не зможу вам багато сказати, але я знаю, що на Біблії ніби базуються всі християнські визнання, тому її варто й необхідно вивчати.

— Як у мене буде можливість, обов'язково придбаю цю цінну книжку!.. — захоплено вигукнув Андрій. — А тепер я, певно, вже буду йти. Дуже я вдячний вам, пане капітане, за цю розмову. Вона ще більше поглибила мою повагу до вас... Можу я ще перед відходом запитати вас про одну зовсім земну річ?..

— Будьте ласка!

— Чи багато буде у вас багажу при відході?

— Одна валізка.

— Дуже мало. Але добре в даному випадкові. Чи не змогли б ми разом з вашим багажем винести і наші валізки. Ми теж думаємо скоро бути на свободі... Під час вашого від'їзду ми прийдемо вас провести й разом з вашою валізкою винесемо й деякі свої речі.

— Добре, Бутенко... Робіть, що краще. А коли будете на волі, завжди можете приїхати до Зальцбургу. Там, я думаю, мені буде можливо допомогти знайти для вас працю й устаткуватися з помешканням.

— Дуже дякую. Буду мати це на увазі. А покищо, — на все добре! До побачення!.. Перед від'їздом ще зустрінемося!..

— Буду радий знову вас бачити, Бутенко. Дуже вдячний вам за візит. Будьте здорові і... залишайтеся з Богом!

XVIII

Сонце вже сховалося за горою, коли три друзі, навантажені своїм убогим скарбом, підходили до околиці Розенгайм. Хоч Розенгайм є передмістям Грацу, його розташування ніби виділяло його в

окреме містечко. З гірської дороги, по якій друзі йшли, воно було видно у всіх деталях. Перш всього в очі кидалася мережа нерівних вузьких вулиць, що у всіх напрямках розгалужувалися на дні долини і на схилах горбів. Невисокі будинки вражали чистотою й охайністю. Дерев теж було немало в місті і за містом, але тепер вони, ще не збуджені з зимового сну, дрімотно й байдуже стояли з оголеними безлистими віттями. В кінці міста на білому фоні підталого снігу виднілося кілька високих труб, і їх вид наповнив серця друзів надією на легке вирішення проблеми праці. На схилі гори, перед входом в місто, сирітливо стояли три дерев'яні бараки. Спритні очі Сергія зупинилися на цих будівлях, і він, довго не думаючи, висловив своє припущення:

— Я певний, що ці три бараки і є тими палатами, про які нам говорив пан Гурчак.

— Ну, і слава Богу, — сказав Юрій, поправляючи важкого рюкзака на спині. — Тепер ми хоч трохи відпочинемо. Мене вже ноги не несуть, та й спина болить від ноші. І кишки марша грають...

— Поганий з тебе піхотинець, Юрку, — пожартував Андрій. — Можливо, ми пройшли тільки якихось п'ять кілометрів, а ти уже і втомився. Нам треба тепер привикати до походів, бо, здається, наше майбутнє життя буде ще більше мандрівним, як раніше, і буде вповні залежати від ніг.

Підбадьорені надією на закінчення »ходіння по муках«, друзі закрокували скоріше і за кілька хвилин досягли першого бараку. Андрій постукав в крайні двері, і через секунду перед ним стояла висока фігура змарнілого, ще молодого літами, чоловіка. В ньому легко можна було розпізнати чужинця, але він, недовірливо подивившись на приходнів, запитав по-німецьки:

— Вас волен зі?

— Я думаю, що ви розумієте по-нашому, — сказав Андрій. — Скажіть нам, будьте ласка, чи

ми могли б тут бачити пана Гурчака? . . Він запрошував нас прийти до нього.

— Видно, що ви свої, братки. . . — усміхнувшись, проговорив незнайомий по-українськи з сильним юго-славським акцентом. — Раз ви знаєте пана Гурчака, тоді все добре. Пан Гурчак мешкає в місті, але тепер він, на ваше щастя, знаходиться у нас. Почекайте одну хвилину. Він зараз вийде до вас.

Високий »братка« зник, залишивши двері відчиненими. Через хвилину він повернувся в супроводженні знайомого дідуса. При виді друзів пан Гурчак приємно усміхнувся і, протягаючи руку, радісно привітав їх.

— А, це ви, мої друзі-корпусовці! . . Дуже радий знову вас зустріти. . . Заходьте, будьте ласка, прямо до бараку.

Друзі несміливо зайшли до першої кімнати. Там було п'ять ліжок, застелених старими ковдрами. Посередині стояла велика піч, а недалеко від неї, — квадратний стіл, покритий розкиданими картами.

— Не відчувайте себе чужими, панове, — підбадьорював приятелів старий Гурчак. — Хоч ця домівка й небагата, але тут ви знайдете багато друзів по нещастю. Дозвольте вас представити. Цей високий чоловік, що відкривав вам двері, — югослав, пан Дукич. Там, на першому ліжкові біля вікна, — пан Гречун. Потім слідуюче ліжко належить панові Кобзі. Третій житель кудись вийшов. Інші двоє ліжок в цій кімнаті вільні, а пан Дукич живе окремо в другому кінці бараку.

Друзі потиснули всім присутнім руки, все ще тримаючи рюкзаки на плечах. Дідусь раптом спохватився й вибачливо заговорив:

— О, що ж це я не запрошую вас зняти ваші тягарі? Прошу, поставте речі на підлогу, зніміть шинелі й сідайте на стільцях поближче до печі. І скажіть правду: ви дуже голодні?

Андрій хотів сказати, що ні, але потім признався:

— Так, голодні. Але ми маємо деякі речі, які можна б замінити на хліб. Я маю дві ковдрі і пару нижньої білизни.

— А я маю добру пару солдатських ботинок, — додав і Юрій від себе. — Тут у вас є люди, які ведуть торгівлю?

— О, так. »Чорний ринок« діє й процвітає, — відповів Гурчак. — Все можна продати і все можна купити.

— Дуже добре, — зрадів Юрій. — Я був би задоволений, коли б за мої ботинки можна було дістати трохи хліба і... горілки...

Дідусь усміхнувся й лагідно сказав:

— Не захоплюйся, юначе, питтям надмірно. Зрозуміло, з приводу вашого звільнення треба повеселитися, але будьте обережні. Багато людей тепер стають п'яницями.

Дукич же був в захопленні від пропозиції Юрія.

— Оце доброго приятеля ми маємо. Хоч і молодий, а життя добре розуміє і знає, як треба жити... Ну, що ж то було б за життя без горілки?.. Пий, поки можна, розвеселяй свою душу!..

— Ну, добре! — почав діяти дідусь. — Гречун! Візьми дещо від хлопців і заміни на хліб і горілку, як вони просять. Тепер нам тільки треба розміститися. Це все зробив би мій син, але його тут немає. В кожному разі, тимчасово чи постійно, в цій кімнаті можуть поселитися двоє, а один буде мешкати з Дукичем.

Не очікуючи розподілення, серб взяв Юрія під руку й зараз же проголосив свій вибір:

— Та нехай оцей молодик, що прохав горілки, живе зі мною. Він мені дуже підходить...

— Мені все рівно, — погодився Гурчак. — Тоді ви, панове Бутенки, займіть двоє ліжок тут, а пан Підлісний піде з Дукичем. Відносно праці поговорите в понеділок з моїм сином або з інженером Фуренком.

— Ну, бери, братка, свої речі, й підемо до мене, — сказав Дукич Юрієві. — Я тобі покажу твоє місце, а потім ти повернешся до своїх друзів.

Юрій, залишивши ботинки, вийшов з своїм новим приятелем. Гречун, мовчазливий українець, без зайвих слів зібрав подані друзями речі і відправився до торговців. В кімнаті тільки залишилися дідусь Гурчак, Кобза і Андрій з Сергієм.

— Як же вам тут живеться? — звернувся Андрій до »старожилів«.

— Можна б жити й краще, але ми й з цього задоволені. Дяка Богові, що ще якимось живемо. А багатьох же забили або відіслали »на родину«. Нарікати багато не можна.

— Мені приємно почути, пане Кобза, що ви сказали »дяка Богові«. Видно, що ви віруюча людина...

— О, так, пан Кобза майже кожної неділі їздить до міста на Богослуження в католицьку церкву, — похвалив його дідусь. — Правда, п'є й гуляє він інколи трохи не до неприємності, але хто ж з нас без гріха?.. А завтра пан Кобза знову поїде до церкви.

— Чи міг би й я з вами поїхати? — запитав Андрій.

— Я з радістю приймаю вас в свою компанію, — погодився Кобза. — Тоді завтра зранку ми поїдемо до Грацу. Службу Божу буде правити дуже здібний священник Гуревич. Якщо бажаєте, я познайомлю вас з ним.

— Я буду дуже задоволений з цього, — вдячно сказав Андрій. — Моє серце рветься до релігійного знання, особливо після того, як Бог не допустив моєї загибелі під час прориву з облоги в монастирі. Якщо бажаєте, я вам коротенько розповім про велике чудо рятунку.

— Будьте ласка, розкажіть, — погодився дідусь. — Це буде напевно дуже цікаве оповідання.

В спогадах незаметно пройшло півгодини. Коли Андрій розповідав про форсування ріки Босни, до кімнати зайшов Гречун з великим кошиком, наповненим хлібом, копченим салом і кількома пляшками горілки.

— От, все готове для обіду! — повеселішавши, сказав Гречун. — Трохи задорого платив, але всього дістав. Слідуючий раз, коли матиму час, сам буду ходити до бауерів. У них я дістану багато більше, як від спекулянтів.

Двері знову відчинилися, і Дукич з Юрієм, захоплені видом кошика, стали на порозі. Потім вскочили до кімнати й радісно закричали:

— Ура! Моральне підкріплення прибуло!.. То ж не будемо гаяти часу, — беремось до діла.

Гречун скоро нарізав хліба й шинки, вийняв кілька чашок, і все було готове до »бенкету«. Настрій у друзів став піднесеним і радісним: перший вечір на волі проходив весело й щасливо. За пляшкою страшне минуле забулося, а безперспективне майбутнє стало рожевим і багато обіцяючим.

Збуджений і щасливий, після двох чашок »шнапсу« Юрій захоплено вигукнув:

— Що чоловікові потрібно для щастя? Кусок хліба й відро горілки!..

* * *

На другий день, в неділю рано, Андрія збудив невгомонний Кобза. Після гулянки їхні відношення стали зовсім приятельськими.

— Вставай, Андрію! Нам треба поспішати, бо трамваї рідко ходять в неділю.

— Які трамваї? Куди поспішати?.. — встаючи на ліжкові, запитав сонний Андрій.

— Та ж ти вчора прохав мене взяти тебе в Грац на Богослуження!..

— А!.. Пригадую! — Андрій позіхнув і почав помаленьку одягатися. — Ти знаєш, Михайле, голова в мене щось дуже болить...

— Та в мене теж болить... — сказав Кобза. — Перепили ми вчора. Але на те не звертай уваги. Скоріше одягайся.

У Андрія насправді голова сильно боліла, та й спати дуже хотілося. Все ж бажання знаходиться в храмі Божому було сильніше від втоми, і він з почуттям радості й очікування чогось незвичайного збирався в дорогу.

Кілька хвилин йшли до трамвайної зупинки. Холодне ранкове повітря отверезило Андрія, і головний біль скоро зник. Настрій покращав, і на серці стало легко й радісно. Старий трамвай, поскрипуючи розхитаними вагонами, помаленьку посувався до центру міста, зупиняючись майже на кожній зупинці. Андрій дивився з вікна на чорно-білі гори, що виднілися вдалині, на кістяки неодягнених дерев, на придорожні будинки, і йому чомусь було так радісно і приємно. От він їде в трамваї, як і всі люди, без варті й військової дисципліни, без почуття зв'язаності й обмеження. Вільний! На волі! І тепер їде на Богослуження! Ніхто йому не заважає, ніхто не переслідує. Яке це щастя!

Кобза теж їхав мовчки й невидючими очима дивився в вікно. Перед його уявою виднілася велика заля церкви, наповненої людьми, й серед них, — принадний образ синьоокої дівчини. Він думав про Богослуження, але ще більше про біляву Галину, яка давно вже впала йому в серце. Чи буде вона сьогодні в церкві? Чи хоч раз гляне на нього? Щоб завоювати прихильність дівчини, Михайло в течці ніс їй подарунок, — гарні жіночі черевики, зроблені з вкраденої ним на фабриці шкіри. Але чи вистачить у нього хоробрости піднести їх їй, — це ще питання. Минулої неділі він мав ці черевики з собою, та так і приніс їх назад недорученими.

Висока католицька церква, збудована в готицькому стилі, була розташована недалеко від міського

майдану. Вийшовши з трамваю, друзі через п'ять хвилин вже були на місці. Ще перед церквою Андрій зняв капелюха і, переступивши поріг, побожно, »по-православному«, перехрестився. Потім пройшов далі вглиб залі й став в гурті людей, що в великій кількості вже прибули на Богослуження. Релігійні статуї і картини, оздоблені золотом, свічки, врочистий незвичайний одяг священника, незрозуміла літургія на старо-славянській мові, — все це викликало в Андрія благоговійне почуття страху Божого і відчуття Його містичної святої присутності. Забувши про все, він щиро молився, дякуючи Богові за Його охорону і прохаючи у Нього прощення різних гріхів, а особливо пияцтва на Різдво. До проповіді він пильно прислухався, але мало міг зрозуміти, про що була мова. Священик піднесеним врочистим тоном стверджував, що є тільки одна правдива віра, — католицька, — і тільки в ній чоловік може знайти спасіння. »А от же я читав в Євангелії, що Христос Сам є єдиною дорогою спасіння! — трохи здивувавшись, пригадав Андрій. — І там навіть сказано, що іншою дорогою не можна прийти до Отця. — Серце трохи защеміло від хвилювання, а потім він себе заспокоїв: — Та я ж ще так мало розумію. Можливо, отець Гуревич мені більше пояснить в приватній розмові«.

Коли Богослуження закінчилося, Андрій разом з Михайлом Кобзою вийшов на широкий ганок. Михайло був розчарований і сумний, — Галина не прийшла, — але до нового друга ставився привітливо.

— Ну, хочеш, щоб я познайомив тебе з отцем Гуревичем? — запитав він Андрія.

— Так, мені було б дуже цікаво з ним побесідувати.

— Тоді почекай тут кілька хвилин. Я попрохаю його вийти сюди, і тоді ти зможеш щиро з ним порозмовляти.

Михайло швидким кроком зайшов до церкви, спішаючи зайняти священика перед тим, як хтось інший звернеться до нього. Через дві хвилини він повернувся до Андрія в супроводженні отця Гуревича.

— Дозвольте, отче, познайомити вас з моїм новим другом, — простягнувши руку в напрямку до Андрія, сказав він. — Андрій Бутенко.

Священик привітливо усміхнувся й потиснув Андрієві руку. Підбадьорений його привітливістю, Андрій радісно сказав:

— Я дуже радий з вами познайомитися, пан-отче. Останніми місяцями, будучи в полоні, я часто мріяв про можливість бесіди з слугою Божим, і тепер глибоко задоволений, що мрія моя здійснюється.

— Якщо я можу бути вам корисним в духовному наставленні, я до ваших послуг. Будьте ласка, розкажіть мені, що вас тривожить чи що особливо цікавить.

Андрія зовсім заспокоїла лагідність священика, і в його серці і сліду не залишилося від недавнього збентеження.

— Та мене все цікавить, що відноситься до Бога. Я так мало знаю про Нього. Тільки незадовго перед закінченням війни, в час смертельної небезпеки, я почав молитися й шукати Божої помочі. Якраз тоді я одержав одну Божу книжечку, Євангелію від святого Івана, і в ній прочитав багато дивних, раніше не чутих, речей. Тільки я не все міг в ній зрозуміти, і тепер я буду вам вдячний, коли ви мені ласкаво поясните дещо з неї.

Андрій з почуттям особливої поваги витягнув з середньої кишені Євангелію і простягнув священикові. Гуревич чомусь не виявив жодного задоволення з Андрієвого ентузіазму і похмуро взяв книжечку до рук. На тонкій обкладинці побачив восьмиконечний хрест і незадоволено стиснув уста. Потім перелистав кілька сторінок і на мить зупи-

нився на віршеві: »Ізследуйте Писанія, ібо ви думаєте чрез ніх іметь жізнь вечную«, — і повернув Євангелію Андрієві. Потім повчально сказав:

— Це дуже добре, юначе, що ви цікавитесь духовними питаннями. Звертайтеся з ними до святої церкви. Коли буде іншим разом більше часу, ми більше поговоримо про Божу науку. А цю книжечку викиньте в огонь...

— Що?! — Андрій трохи не скрикнув від подиву. — Викинути Євангелію?!

— По-перше, вона написана чужою мовою...

— Але ж, пробачте, Слово Боже на кожній мові залишається Словом Божим!

— По-друге, — продовжував священик, не звернувши уваги на Андрієве зауваження, — Євангелія написана не для простих людей. Це справа священиків читати і вияснити Боже Слово, а вам треба тільки слухати і проявляти послух церкві...

— Та ж і апостоли були простими людьми, і Христос, я читав, говорив, що треба досліджувати Писання... — не здавався Андрій.

Священикові не сподобалася наполегливість Андрія, і він суворим вже голосом авторитетно сказав:

— Пане Бутенко! Як слуга Божий, я вам ще раз раджу, — викиньте ту книжечку і краще слухайтеся наставників. Якщо бажаєте, ви можете купити в мене правдиво цінну книжку.

Гуревич із своєї течки витягнув невелику, але товсту книжку і подав Андрієві. »Молитовник«, — прочитав Андрій і потім запитав:

— Добре, я куплю. Скільки вона коштує?

— П'ять шилінгів.

Стримуючи обурення в серці і бажаючи скоріше закінчити розмову, Андрій заплатив гроші і потім сказав:

— Дякую вам, отче. Тепер, пробачте, нам треба вже їхати додому. . .

— Приїжджайте ще на Богослуження, — знову привітливо промовив Гуревич. — Я буду радий допомогти вам в духовних проблемах.

Андрій не знайшов слів для відповіді. Потиснувши простягнуту руку священика, він тільки сказав »До побачення« й відійшов. Кобза, попрощавшись, направився за ним.

Деякий час друзі йшли мовчки. В Андрієвому серці вирувала буря. »Як же він міг сказати, щоб я викинув Божу книжечку? — стояло невідступне питання. — Викинути Боже Слово, яке притягло мої думки до Бога? Яке так потішало мене, хоч я й не міг його вповні розуміти?! Як же слуга Божий міг дати таку пораду? . .«

— Чому ти так засмутився, Андрію? — порушив мовчанку Михайло.

— Ти чув, Михайле, нашу розмову, — з болем в серці відповів Андрій. — Скажи мені: де ж є правда, коли й священик радить викинути в огонь Євангелію? . .

— Не переймайся цим, друже, — тепло промовив Кобза. — Я теж не погоджуюся з тим, що говорив отець Гуревич в церкві, а потім в розмові з тобою. Його порада правдиво була дуже недоброю. Але я певний, що не всі священики так думають і наставляють, як він. Тому не будь занадто розчарованим, Андрію.

— Ти висловив приємну думку, Михайле. Будемо надіятися, що не всі слуги Божі так служать, як отець Гуревич. . .

Так розмовляючи, друзі підійшли до зупинки. Їхній старий трамвай, поскрипуючи, під'їхав через кілька хвилин і повіз їх додому, в затишний Розенгайм.

XIX

При допомозі інженера Гурчака друзі легко отримали працю в шкіряній фабриці. Робота була нелегкою і оплачувалася невисоко, але жити було можна. Андрій і Юрій в короткому часі подружили з усіма таборянами і до копійки пропивали з ними свій заробіток. А Сергій, хоч і випивав разом з ними, не знайшов задоволення і щастя на новому місці. Його нестримно потягло до Клагенфурту, де він ще під час полону в Кланценвайті познайомився з гарними, чемного поведження, австрійськими дівчатами. Одного дня, коли тепле весняне сонце оживило природу й зафарбувало свіжу траву й молоді нові листочки в ніжно-зелений ліричний колір, Сергій попрощався з братом і з другом і пішов за бажанням свого серця.

Андрій тяжко не переживав розлуки з братом. »Хай робить, що хоче, — байдуже подумав він. — Можливо, в Клагенфурті він буде щасливіший. А мені все рівно, де жити...«

Незабутня розмова з Гуревичем викликала в серці Андрія глибоку зневіру й байдужість до всього. Шляхетні пориви вже не наповнювали його душу, не викликали спраги за Богом і Його правдою. Бажання знайти нове повноцінне життя майже зовсім зникло. Десь далеко в куточку серця залишилася непохитна віра в Бога, але людям Андрій вже не міг вірити. »Немає правди в цьому світі і нема добрих чесних людей, які правдиво живуть з Богом«, — прийшов він до сумного висновку. Після цього ним опанувало ще більше почуття глибокої розчарованості й безцільності. В вихідні дні він намагався наповнити внутрішню порожнечу горілкою. На час оп'яніння це ніби допомагало. Андрій відчував себе майже щасливим, але після протвердження знову знаходив життя нецікавим і тяжким.

Юрій також зовсім забув про свою обіцянку

служити Богові. Нерідко його тривожила думка, що він ще не збудував каплички, та й дерев'яний хрест, збудований ним в полоні, був не таким, як він мав на увазі, але потім його сумління заспокоїлося легким вибаченням: »За що я тепер буду будувати? Та й для чого? Кому тепер потрібна капличка?..« Юрієві і більшості таборян вона напевно не була потрібна. Воєнна небезпека залишилася позаду, і люди більше не відчували потреби в Бозі. Вдома, в бараках, ніхто не молився, а до церкви ходили тільки про людське око, щоб ніхто не назвав безбожником. Навіть і горливий Кобза охолов і вже не так часто їздив на службу Божу, тим більше, що й Галина кудись виїхала.

Життя в маленькому таборі поза годинами праці проходило в »чорній торгівлі«, в гулянках, в пияцтві. В такій атмосфері Юрій почав відчувати себе, як риба в воді. Разом з Андрієм і іншими друзями з фабрики він виніс кілька великих шкір і проміняв їх на продукти, одяг і водку. З матеріального боку »діпісти« (»переміщені особи«, як їх називали англо-американці) в Розенгаймі себе порівняно добре забезпечили. В кожному разі, ніхто не був голодним, але багато було спражнених... горілки. Особливо Юрій. В особі Дукича він знайшов доброго друга і повного однодумця в питаннях напитків, і вони обидва не тільки в вихідні дні, але нерідко й на тижні бували п'яними.

Однієї суботи, помившись після праці, Андрій вирішив зайти до свого друга. Він пішов в кінець бараку і постукав в крайні двері.

— Заходьте! — почувся голос Дукича.

Відчинивши двері, Андрій зупинився перед незвичайною картиною. На підлозі, в відрі, знаходився розмішаний з водою і піском цемент. Недалеко від стіни, щойно збудована з кусків цегли, стояла невелика плита, а на ній, — великий бак з кількома трубочками. Забруднений Юрій, що

якраз прилагоджував димохідну трубу, весело усміхнувся й підбадьорююче сказав:

— Чому ж ти став, як вкопаний, Андрійку? Не бійся нашої роботи: ти з неї теж скористаєшся... Заходь без вагання.

Андрій переступив поріг і, привітавшись, здивовано запитав:

— Чи не самогонну фабрику це ви будете, хлопці?

— Та ти як в око вліпив, братка! — відповів здивований Дукич. — Як це ти міг догадатися?

— Та в нас, в Буковині, на початку війни подібні, але багато кращі, «апарати» були мало що не в кожного господаря. Але я не думав, що ви до цього тут додумаєтеся... Чи не твоя це, Юрку, затія?

— Зрозуміло, що моя. А тобі що, не подобається?

— О, ні. Навпаки, я дуже радий. Мені тепер навіть прийшла думка, чи не найнятися до тебе на роботу? Можливо, вам, пане директоре, потрібно «коштувальника»?

— Дуже потрібно! — відповів Юрій. — Приходь от завтра до нас, — тоді ми разом цілий день будемо «коштувати». А через тиждень наймемо спортивну залю і влаштуємо танцювальний вечір. Австрійки прийдуть. Горілки ми наробимо на продаж стільки, що всім вистачить. І весело буде, і заробітно!..

— Ти таки не даремно маєш голову на плечах, Юрку! — похвалив Андрій. — А за запрошення дякую. Завтра обов'язково прийду «коштувати». І можу запевнити, що без запізнення. А тепер не буду заважати вам в вашій важливій праці. Бувайте!..

* * *

З устаткуванням «самогонної фабрики» невеликий табір «діпістів» став центром розваг для молоді в Розенгаймі. На суботні й недільні заходи приходили чужинці й з інших околиць Грацу, а також

було на них багато австрійців, особливо молодих жінок і дівчат. В спортивній залі Юрій і Дукич щотижня устатковували танці, наймали музичний оркестр, а також невпинно постачали «сивуху» своїм невибагливим клієнтам. Вдень вони, як і всі, працювали на фабриці, а вночі «гнали» горілку. В суботу і в неділю майже всю свою продукцію вони розпродували і, при цьому, й сами щоденно «приобщалися», так що рідко коли бували тверезими. Юрій дуже змарнів від недосипання й пияцтва, ходив з запалими червоними очима, але завжди був повний енергії й винахідливості в організації нових гулянок.

За два тижні перед Великоднем Юрій з своїм «братком» Дукичем з великою старанністю пришикували танцювальний зал в спортивному домі і оголосили передсвятковий вечір молоді. До назначеного часу вже почали прибувати люди. Музиканти ще не приїхали, а напیتків вже можна було дістати в Юрія майже в необмеженій кількості. Крім своєї «продукції» він закупив ще багато пляшок шнапсу, а також дві бочки слабого німецького пива, і відкрив торгівлю на повний хід. Сам він теж вже встиг підпити, але, здавалося, горілка не могла вивести його з повної рівноваги. Хоч язик його нерідко й заплітався, він добре вмів рахувати і досить скоро задовольняв своїх гостей. На шосту годину майже весь зал був заповнений. Попід стінами близько один біля одного стояли столи, які скоро уквітчалися пляшками, і майже всі місця за ними були зайняті. Молодь жваво розмовляла, і в залі можна було почути майже всі європейські мови.

О шостій годині імпровізований оркестр, що складався з саксофона, скрипки, віолончелі, акордіона і барабана, заграв гучного вальса «Віннер Блют», і скоро середина залу заповнилася парами танцюючих. Деякі пари підспівували й захоплено крутилися, від насолоди закриваючи очі. Повітря

було сине від тютюнового диму, до якого ще примішувався запах самогону і пива, але ніхто на це не звертав уваги. Всі були збуджено-радісні й щасливі.

Андрій на танці прийшов пізніше, після восьмої години. В залі не було навіть досить місця, щоб стати. Танцювальники не могли вже не тільки крутитися, а й повертатися, і лише смішно топталися на місці, штовхаючи один одного й наступаючи на ноги. Інколи можна було почути гнівливі викрики оп'янілих кавалерів. Андрій дуже мало випив цього вечера, і його тверезі очі без задоволення дивилися на це «стовпотворіння» розпалених п'яних людей. Несподівано прилетіло дивне питання: «Цікаво, чи прийшов би сюди Христос?» Воно боляче вкололо Андрія, і інший голос в ньому почав оборонятися: «Живи, як всі живуть, і не бери собі дурниць в голову. Святим вже захотілося бути?..» Силою волі Андрій подавив в собі «святі думки» і направився до прилавку, за яким тепер Дукич продавав самогон і пиво.

Раптом на середину залу з корнетом в руках пробрався Юрій і в час короткої перерви між танцями оглушливо затрубив. Всі на мить притихли і здивовано подивилися на нього. Він же, використовуючи паузу, хрипким п'яним голосом заспівав:

А від пляшки вина
Не болить голова!..
Тільки в того болить,
Хто відмовився пити!..

Серед «діпистів» почувся сміх, а Андрій, теж усміхаючись, поспішив до друга.

— Юрку! Не горлань! — взявши його за руку, почав він умовляти. — Не роби бешкету!..

— Андрію!.. Пу... пусти... ру... ру... руку... А... а то... за... заїду...

Юрій намагався вирватися, але Андрій сильно стиснув його й помаленьку відводив в сторону, до

столів. Там знайшовся вільний стілець, і на ньому він посадив свого хиткого приятеля. Видно, що на цей раз і Юрій »перебрав«.

В цей час оркестр загравав жвавого фокстрота, і майже всі рвонулися в танок. Танцювати було неможливо, але це нікого не зупиняло: всі намагалися тупцювати в ритм музиці.

— Ой! — раптом пронизливо скрикнула одна австрійка і впала на руки свого кавалера, високого чорноволосого серба.

— Що сталося, ліблінг? — нахилившись, тривожно запитав він її.

— Он той. . . той кінь. . . наступив мені на ногу! . . — показала вона пальцем на невисокого, але кремезного поляка.

Очі серба раптом налилися гнівом. Залишивши свою дівчину, він рвонувся до поляка й щосили вдарив його в лице. Той від несподіванки впав на руки друзів, що стояли ззаду нього, а потім, почервонівши від люті, зігнувся і вдарив серба головою в живіт. Інші поляки почали йому допомагати, а за серба вступилися таборяни. Виникла безпорядна жорстока бійка. Жінки почали верещати й через двері й вікна тікати з залу. Музиканти теж поспішили зникнути з своїми інструментами. Юрій також поліз в колотнечу, і скоро його око запливло великим синяком. Андрій відтягнув його набік, до сцени, де він скоро заснув, а сам продовжував спостерігати огидну криваву боротьбу. Вікна, а також багато столів і стільців було розбито. Прилавок торгівців перекинутий лежав на підлозі, а біля нього оскаженіло билися біля двох десятків юнаків. Раптом в повітрі блиснув ніж, і Тиман, чорнявий вродливий буковинець, земляк Андрія і Юрія, скрикнувши від болю, безсило впав на інших. Андрій розлючено підбіг до гушавини тіл.

— Що ж ви робите, бандити! — оглушливо крикнув він і сильними руками відкинув набік двох крайніх бійців. Окрик Андрія і непритомне

тіло пораненого отверезили ворогів, і вони, залишивши на підлозі закривавленого Тимана, вибігли з залу.

Андрій підбіг до лежачого і схопив його за руку. До нього підскочив і Кобза, що випив менше від інших і в час бійки зовсім звільнився від хмелю. Тільки він з Андрієм, та Юрій, що солодко спав біля сцени, залишилися в залі.

— Бідний Тиман! — співчутливо сказав Кобза. — І потягло ж його в ту колотнечу.

— Здається, рана в плечі неглибока, — сказав, оглянувши побитого, Андрій. — Давай, Михайле, віднесемо його до нашої кімнати...

Раптом до залі заскочило п'ять австрійських поліцаїв.

— Вас іст льос? Що сталося? — схвильовано заговорив старший і теж нахилився до побитого.

Михайло Кобза поспішно розповів про бійку. Інші поліцаї в цей час взяли пораненого й винесли в велике авто, яким вони приїхали. Старший поліцай наказав їм скоріше відвезти його до госпіталю, а сам з двома іншими залишився для розслідування.

Так закінчився врочистий передсвятковий вечір молоді в Розенгаймі.

XX

Пройшло два тижні, і настала субота перед Великоднем. В таборі було спокійно: забави більше не відбувалися за наказом поліції, а »самогонну фабрику« друзям прийшлося закрити. Все ж для себе вони ще мали »сивуху« й нерідко появлялися в таборі в веселому настрої.

Цієї суботи Андрій особливо спішив побачитися з Юрієм. Він ранком отримав листа від Сергія з дуже цікавими новинами і бажав скоріше ними поділитися з своїм другом. Юрія застав він майже тверезим і радісно його привітав, а потім потиснув руку і Дукичеві.

— Я маю щось дуже цікаве тобі сказати, Юрку!
— без жодного вступу почав Андрій.

— То говори, — не випробовуй мого терпіння.

— Сьогодні я отримав листа від Сергія. Він пише, що в Клягенфурті появилися чутки, ніби скоро будуть брати чужинців до Венецуели й Англії. Так що і для нас появляється надія на краще життя!.. Я б на край світу поїхав, — тільки б подалі від »шовкової« завіси.

— То їдь в Венецуелу, — вставив слово Дукич.
— Там уже і край світу.

— Ні, — відповів Андрій. — Якщо буде можливість, краще поїду до Англії, — все ж таки тут Європа.

— А ти ж сказав, що хочеш подалі від »завіси«.

— Та Англія теж досить далеко від неї. І хоч там і туманів багато, та все ж не буде так гаряче, як в Венецуелі... А що ти, Юрку, думаєш?

— Не знаю, що й сказати, Андрійку. Певно, я поїду в Австрію...

— Що?

— Поїду в Австрію, говорю. Мені й тут тепер непогано: горілка покищо є, і робота дуже прибуткова: шкіри з фабрики допомагають підтримувати життєвий рівень. Хоч не так давно в мене і вкрали валізку з новими черевиками й одягом, я знову зміг собі все потрібне надбати. Правда, не зовсім чесним шляхом, але хто тепер живе чесно?

— Ну, ти як хочеш, Юрку, а мені вже набридло наше циганське життя. От завтра поїду до Сант Ніколасу, де маю одного знайомого, і від нього дістану більше відомостей про ці чутки. Він є членом українського комітету і має зв'язки з адміністрацією УННР-и. Коли буде можливо, поїду в інше місце шукати щастя, бо тут я його не знайшов.

Містечко Сант Ніколас було розташоване в гірській долині і утопало в зелені дерев і квіток. В його околицях майже всі будинки були одноповерхові, а біля них розлягалися широкі огороди, засаджені фруктовими деревами й овочами. Тільки в центрі будівлі були високими й нагадували, що Сант Ніколас не було селом, а таки містом.

Коли Андрій вийшов з потяга, повітря раптом наповнилося гучним звуком церковних дзвонів. »Можливо, Григорій пішов на Богослуження? — прийшла думка. — Краще я перш піду до церкви й пошукаю його там. Якщо не знайду, тоді піду до його помешкання«.

Біля невеликої гостроверхої церкви невеликими групами стояли люди. Недалеко біля вхідних дверей знаходився і русявий Григорій, а біля нього ще один юнак і гарна чорнява дівчина з привабливими карими очима. Андрій зараз же впізнав свого приятеля, з яким давно вже познайомився в таборі і через нього нерідко обмінював шкіру на продукти, і радісно підійшов до нього.

— Доброго ранку, Грицю!

— Кого я бачу! — скрикнув приємно вражений Григорій і кріпко потиснув Андрієві руку. — Доброго ранку, дорогий гостю!.. Як же це ти надумався мене відвідати? Можливо, знову маєш »корову« на продаж?

— Ні, Грицю. Я приїхав з багато важливішою справою, як торгівля...

— О, пробач... — раптом перебив Андрія Гриць. — Я й забув познайомити тебе з моїми друзями. — Гриць повернувся до дівчини й приятеля. — Це мій друг з Грацу, з Розенгайму, — Андрій Бутенко. А це — панна Ольга — гордість української молоді в Сант Ніколасі. Рядом біля мене, — мій друг Володимир. Він живе в одного бауера неда-

леко від містечка, і сьогодні приїхав на святкове Богослуження.

Новознайомі, з цікавістю обвівши поглядом один одного, потиснули руки і замовкли, очікуючи ініціативи в розмові з боку Григорія. Той не примусив себе довго чекати.

— Так яку справу ти маєш, Андрію? — запитав.

— Для цього треба трохи більше часу, Грицю. . .

— Знаєте що, панове? — раптом осмілилася панна Ольга й виступила з пропозицією. — Краще ми тепер всі зайдемо до церкви, а після служби Божої ви про все поговорите.

— Я думав, що це само собою розуміється, — озвався Володимир.

— Від себе я тільки можу додати, — сказав Григорій, — що я з такою ціллю і прийшов сюди. Тоді будемо заходити. . .

Андрій не рухався з місця. Йому було шкода розчаровувати друзів, але він твердо сказав.

— Пробачте мені, я до церкви з вами не можу зайти. . .

— Чому?! — з болем і здивуванням запитала Ольга. — Невже ж ви в Бога не вірите?

— Вірю, панно Ольго, дуже вірю. Під час війни Бог неодноразово посилав мені Свій рятунок. . .

— Я дуже рада почути, що ви віруючий, — з полегшенням сказала Ольга. — Але чому ж тоді ви не хочете в цей великий, Великодний день прослухати Божу службу?

Перед Андрієм повстала постать священика Гуревича й почулися його слова: »Викиньте цю книжечку в огонь«, але він не захотів пояснювати правдивої причини своєї відмови.

— Я не маю багато часу. Пробачте мені, але я таки не зможу бути на Богослуженні. Чи зміг би ти, Грицю, пожертвувати для мене цей ранок?

— Добре, Андрію. Якщо ти не маєш часу, тоді і я ради тебе залишуся, щоб переговорити з тобою про твою важливу справу.

— Дуже шкода, що ви в цей святковий день не будете мати сповіді й причастя!.. — з глибоким розчаруванням сказала Ольга. — Все ж я надіюся, шановний пане Андрію, що ви будете правдивим віруючим. Бог мене теж врятував від страшного переживання, і я, хоч нічого й не розумію на латинських Богослуженнях, кожної неділі ходжу до церкви. Думаю, що й ви колись полюбите церкву...

— Дякую за побажання, панно Ольго. А тепер, пробачте, ми мусимо йти. Залишайтесь з Богом!

Попрощавшись, Ольга і Володимир зайшли до церкви, а Андрій з Григорієм направилися до лісу для важливої розмови. Від приятеля Андрій узнав, що чутки про скору можливість виїзду до Венецуели й Англії були правдивими. Організація УННРА, підтримуючи чужинців матеріально, намагається відчинити двері для еміграції й поселення в інших країнах. Покищо дві країни, Венецуела й Англія, виявили готовість прийняти багато тисяч переміщених осіб. В Граці скоро почнеться реєстрація бажаючих емігрувати. Григорій сам не мав наміру залишати Австрію тепер, бо має бажання пізніше виїхати до Канади, якщо буде можливість. А от панна Ольга і деякі інші його знайомі, кому він говорив про ці новини, бажають осістися в Англії. Говорять, що там умови життя для робітників досить добрі.

Наповнений мріями про щасливе життя в новій країні, після обіду Андрій повернувся до табору в свій Розенгайм, де всі слов'яни, традиційно викрикуючи »Христос Воскрес!«, п'яно цілувалися й горланили то релігійні, то світські і нерідко соромітницькі пісні. Тверезого Андрія це знову неприємно вразило, і він вже остаточно вирішив при першій нагоді виїхати з Австрії.

XXI

Багато місяців чутки про можливість виїзду не перетворювалися в дійсність, але в кінці року насправді була оголошена реєстрація для бажаючих виїхати в Англію. Приймали тільки самотніх і молодих. Андрій відповідав всім еміграційним вимогам і без труднощів зареєструвався. З Клагенфурту Сергій повідомив, що він також має бажання виїхати в Англію, і це дуже потішило Андрія. Одне тільки наповнювало його серце смутком: Юрій твердо вирішив залишитися в Австрії. В літі з табору в Розенгаймі він перейшов жити в напівзруйнований будинок на окраїні Грацу, до якого треба було влазити через вікно, і там з новим приятелем Гордійчуком майже весь вільний час проводив в пияцтві. Андрій дуже не хотів розлучатися з другом і односельчанином, але не міг переконати його в доцільності виїзду. І одного весняного дня, міцно обнявшись і поцілувавшись, друзі розійшлися. Перед тим вони добре випили на прощання, і з їхніх п'яних очей текли щирі гіркі сльози розлуки. Не вірилося, що після довгих років дитинства і юнацтва, коли вони горе й радість розділяли пополам, настав день, який розгалузить їхню спільну дорогу й направить лінії їхнього життя в різних напрямках. Але це була правда. Андрій від'їжджав хоч і не в дуже далеку, але невідому Англію, а Юрій залишався в своєму зруйнованому гнізді, так же зруйнованому, як і все його життя.

Ще кілька тижнів Андрій провів в переходовому таборі в Капфенберзі, проходячи політичну й медичну комісії, і, накінець, одного травневого ранку в другому транспорті відправився в далеку подорож. Світило яскраве весняне сонце і, одягаючи природу в золотий ореол, наповнювало серце Андрія рожевими мріями й світлою надією. Але одноразово його охоплював і смуток від думки, що,

можливо, і австрійську природу, і лиця старих і нових друзів він бачить востаннє. Є щось сентиментальне і зворушливе в цьому дивному слові. Певно, коли в'язень залишає тюрму, то і тоді, подивившись на свою камеру «востаннє», він відчує, як нерозумне серце чомусь захищить і зане.

Коли потяг рушив, Андрій став біля вікна і з змішаним почуттям радості й журби спостерігав, як біля нього пропливали гори, телеграфні стовпи, дерева, біло-кучеряві хмаринки, зелені пасовиська з вівцями й коровами, недавно засіяні чорно-зелені полоси ланів. Шкода було залишити цю чарівну красу. Хотілося стрибнути з вікна й сховатися в прекрасній природі.

В купе, де знаходився Андрій, було ще п'ять подорожніх: три українці і два поляки. Біля вікна, навпроти Андрієвого місця, сидів старшого віку чоловік з ласкавими карими очима й довгими козацькими усами і, схиливши голову на ліву руку, заглибився в свої невеселі думи. Інші подорожні, певно, були добре знайомі між собою, бо жваво розмовляли «діпійською» мовою, передаючи один одному скупі відомості про життя в Англії. Один з них розповідав про густі англійські тумани. Інший щось чув про часті дощі. Поляк, що сидів з краю, з тривогою говорив про тяжку працю, яка їх очікує. «Приїдемо, — побачимо, спокійно сказав його приятель. — Гірше не буде, як було.»

У Андрія в цьому вагоні старих знайомих не знаходилося. Втопившись стояти, він сів на своє місце й обвів всіх цікавим поглядом. Його очі зупинилися на приємному лиці «козака», і він чомусь пригадав Найдьонова. «Де він тепер знаходиться, добрий сердечний дядьо?» Від дня його втечі з полону ніхто нічого про нього не чув. Як було б добре, коли б всі корпусовці тепер разом направлялися на нову землю й зажили на ній в спокоеві й достаткові. Думки Андрія занурилися

в минуле, і він з незрозумілим щипаючим почуттям туги віддався на хвилю спогадів.

— Про що задумався, юначе? — раптом почувся густий бас »козака«.

Андрій підняв голову й зустрівся з м'яким поглядом ласкавих очей сусіда.

— Про минуле думаю, пане... Тяжке воно було, а ніби й шкода від нього відриватися...

— Цікаво, таким почуттям охоплене й моє серце. От я краєм уха чую, хлопці говорять про майбутнє, про Англію, а мене тягне в минуле, в давно пережите, безповоротне, але близьке й дороге... Так що в цьому відношенні ми вже маємо спільну точку. Думавши про минуле, приємно ділитися спогадами... Але перед продовженням розмови буде краще, як ми перше познайомимось... Мое прізвисько, — Степан Андрійович Нива. З Чернігівщини. Називай мене просто дядько Степан. А як твоє ім'я?.. Не ображайся, що називаю тебе на »ти«. Бачу, що по роках ти легко міг би бути моїм сином.

— Я називаюсь Андрій Бутенко. А за »тикання« зовсім не ображуюсь; так навіть краще, сердечніше...

Скоро між новими знайомими зав'язалася тепла приємна розмова. Коли прийшов час обідати, Андрій пригадав про подарунок Юрія, — пляшку міцної горілки, — й запитав дядька Степана:

— Дядю! Дозвольте мені почастувати вас смачною »сивухою«. Дуже добре для апетиту перед обідом.

— Та апетит я й так добрий маю. Але випити не відмовлюсь, бо люблю плавати на хвилях хмелю.

Андрій витягнув пляшку, зняв чашку від баклажки і, наповнивши до половини, протягнув Ниві. Той, приємно крякнувши, випив без передиху. Тоді Андрій звернувся до інших пасажирів.

— Гей, друзі! Чи не хочете спробувати трохи моєї »зубровки«?

— Дякуємо, приятелю! — за всіх чотирьох відповів Андрійів сусід з лівого боку. — Там у вас і так мало. А ми маємо з собою по дві пляшки. Так що теж не будемо сумувати.

Правдиво, до самого Мюнстеру, куди потяг прибув на другий день ранком, журби в купе друзів не було. Горілка їх ще більше розвеселила, і вони почали співати різні пісні. Потім перейшли на анекдоти. Розповідали не зовсім гарні випадки, підсилюючи свої вирази поганими словами. Але на це ніхто не звертав уваги: »прикрашення« мови було звичайним явищем.

* * *

В Мюнстері, в історичному Вестфальському місті Західньої Німеччини, в великих військових казармах знаходився перехідний табір. Там новоприбулих знову всестороннє перевіряли. Кілька осіб, що виявилися хворими, залишили на лікування, а останніх за тиждень через Голандію направили до порту.

Андрій весь час тримався біля свого нового друга. В пароплаві вони мали місця поруч і продовжували бесіди на різні теми. У Андрія появилось бажання поговорити і про Бога.

— От ви вже старий чоловік, дядю. Багато пережили і, певно, про Бога більше знаєте, як більшість нас, молодих. Скажіть мені, будьте ласка, як можна жити з Богом?..

— Це глибоке питання, синку, — поважно відповів Нива. — Сказати правду, я тепер над ним часто не зупиняюсь. Коли був молодший, то також деякий час шукав якогось незвичайного життя, а потім на все махнув рукою. Немає такого життя, до якого інколи рветься серце. Всі люди живуть як люди: ошукують, лаються, пиячать, сваряться, миряться, дають, беруть, обмовляють, говорять неправду... Ну, а хіба я кращий?.. Певно, така вже наша доля. Не можемо її ми пере-

мінити... А як з Богом жити?.. Та я думаю, що ми всі з Богом, коли в Нього віруємо...

— А я от читав в Євангелії, що ученики Христові по овочах пізнаються, по любові й по чистоті життя. Значить, коли життя нечисте, тоді й не живе чоловік з Богом?..

— А ти хоч одного чоловіка чистого бачив, щоб жив так, як ти читав в Євангелії?

— Ще не бачив, дядю...

— І не побачиш!.. Тому краще занадто глибоко не заходь в релігійні питання. Віриш в Бога, і добре. Тримайся своєї віри, і живи як можеш... А Євангелія, хоч і свята правдива книжка, не кожному корисна для читання. Голова від неї заболить, і спокою в серці не буде. Я колись теж трохи читав, та потім залишив...

На цьому розмова на релігійну тему припинилася. Глибоко в серці Андрій не міг погодитися з висновками дядька Ниви, але не знаходив доказів проти сили його переконливих слів. »Можливо, він вірно сказав, що по Євангелії жити неможливо? Бо ж це правда, що ніхто так не живе, як там написано.«

Коли світанок настав, пароплав був далеко в морі. Андрій вийшов на палубу й захоплено подивився довкола себе. Яке чудове море! Ранкове сонце яскравим промінням відбивалося в ньому й аж до самого обрію утворювало широку золоту дорогу. Невеликі хвилі, на яких час від часу появлялися маленькі білі гребені, безперестанку котилися по поверхні зелено-сірої води і зникали в морській безвісті. Невтомні супутники кораблів, — гостроносі чайки, — вже появились біля пароплаву і, немелодійно крикаючи, літали довкола, шукаючи поживи. »Певно, Англія вже недалеко, раз пташки прилетіли,« подумав Андрій, але, подивившись на всі боки, берега не побачив. Настільки сягало око, все було неосяжним водним просто-

ром. Аж моторошно ставало від думки, що в час бурі цей пароплав як тріска розлетівся б під натиском робурханої стихії. Чудове море, але ж і страшне!

* * *

Англія нових емігрантів зустріла досить привітно. Сонце щедро сипало золоте проміння на землю і скращувало грубі риси темного похмурого порту.

— »Гарвіх«, — вслух прочитав Андрій.

— Не »Гарвіх«, а »Гарвіч«, — поправив його один українець, що знав англійську мову. — Англійці навіть і »ве« неясно вимовляють, так що у них виходить »Гаріч«.

Пізніше, під час перевірки багажу, Андрій побачив багатьох англійських урядовців і з подивом прислухався до їхньої вимови. Зрозуміти нічого не міг, навіть слів не міг відділити одне від одного: всі речення зливалися в одне нероздільне слово. З уст англійців вилітали якісь нечленороздільні звуки, а в роті вони ніби постійно тримали тверду цукерку, що заважала їм добре вимовляти. »Коли ж я цієї мови навчуся? — з острахом подумав Андрій. — Правду хтось сказав, що при вивченні англійської мови тільки перші п'ятдесят років тяжко, а потім буде легше...«

Після закінчення контролю речей всіх емігрантів привели до потягу, що стояв на колії недалеко від пристані. Андрій разом з Нивою був одним з перших, що зайшли до вагону. Заглянувши в кілька купе, вони збентежено повернулися назад.

— Що сталося, панове? — запитав їх перекладач.

— Та ми попали в якийсь особовий вагон, — відповів Нива. — Певно, першого класу, бо всі сидіння там м'яккі й подібні до гарних панських диванів.

Перекладач засміявся.

— Заходьте й без страху займайте місця в цьому «панському» вагоні. В Англії твердих сидінь немає. Всі тут дуже вигідно подорожують. А ці вагони, в які ви сідаєте, звичайні вагони третього класу.

— Ото диво! — про себе сказав Нива. — Такого купе я дома навіть і не бачив!..

Зручно розмістившись, «діпісти», повні цікавості, виїхали з порту. Перед їхніми очима побігли мальовничі картини рівного норфольського ландшафту. Лісів по дорозі зустрічалось небагато, а поле було густо покране межами, обсадженими рівно підстриженими кущами. Проїжджаючи через деякі індустріальні райони міст, Андрій відзначив чорноту будинків, яка в значній мірі скращувалася сонячною погодою. Високі комини, з великими круглими горшками на них, також притягали його уяву. Інколи на стінах або над дверима він бачив афіші й вивіски й намагався їх прочитати: «Невс оф тге ворлд», «Оксо», «Гараге», «Смоке юліен». На одній станції зауважив велику рекламну картину: дуже мускулистий чоловік у великому возі віз коня, а перед ним був намальований бокал з пивом, і під ним напис: «Гуїнес із гоод фор йоу». Хоч слів Андрій зовсім не розумів, але значення реклами йому передалося через малюнок. «Значить, напйтків тут не бракує, — подумав. — Даремно Юрій боявся залишити Австрію.»

Через дві години потяг зупинився на великій станції.

— «Ліверпооль стретт станіон», — голосно прочитав Андрій.

— Ей, друже, ти недобре читаєш, — знову поправив його один українець. — Не треба читати кожну літеру, бо по-англійськи не все читається, як пишеться. Те, що ти прочитав, так звучить: «Ліверпул стріт стейшн».

— Хто б міг подумати? ! — здивовано проговорив Андрій. — Довго прийдеться ламати голову над цією мовою.

Раптом у вагоні почувся голос перекладача.

— Всім виходити з вагонів! Ми в Лондоні! Біля станції стоять автобуси, в яких нас відвезуть до готелю. Тримайтеся покищо на місці, на платформі, і нікуди не розходьтеся!

Перекладач ходив з вагону до вагону і всім давав нове розпорядження.

Андрієві просто не вірилося, що він знаходиться в Лондоні. Колись він читав про це славнозвісне, найбільше в світі, місто, але йому ніколи й на думку не приходило, що він своїми очима його побачить.

В боковій вулиці стояло кілька автобусів, і новоприбулі скоро заповнили їх. Андрій знову не зміг стримати подиву: і тут сидіння були м'ягкі, обтягнуті гарним візерунковим матеріалом, і все в автобусі виглядало «люксово». Коли виїхали на головну вулицю, Андрієве враження переповнилося до кінця видом багатьох червоних двохповерхових автобусів, а також вуличним рухом, що притримувався лівої сторони. »Тут все по-іншому«, — подумав і прихилився до вікна, щоб краще оглядати англійські вулиці, будівлі, магазини.

В Лондоні емігранти пробули тільки один день. Ще раз пройшли медичний огляд, а потім потягом і автобусом приїхали до розсильного табору біля міста Маркет Драйтон. Голівна частина табору складалася з великих кам'яних бараків, де й розмістилися новоприбулі. В східньому кінці стояло кілька напівкруглих барачних будівель. »Бочки«, — дали їм влучну назву »діпісти«, або »європейські добровільні робітники«, як офіційно називали тут переміщених осіб.

Більше тижня пройшло в безконечних реєстраціях, а потім новоприбулих почали розсилати на роботу. Андрій дуже хотів потрапити в одне місце з »батьком« Нивою, але їх розлучили: старого дядька направили в якесь місто в Валії, а Андрія — на польову працю в районі міста Витчерч.

XXII

Майже одноразово з Андрієм з Австрії виїхав і Сергій, і після розлуки з друзями Юрій ще більше запив. Ввесь заробіток, всі чесно й нечесно придбані речі, — все витрачалось на горілку. Юрій рідко коли був тверезий. Отруений алкоголем, він ні про що інше не міг думати й не уявляв собі життя без напитків. В кінці тижня ходив на танці. Часто бешкетував і нерідко був битий. В хвилини рідкого протвердження сумління не давало йому спокою й гризло його серце болючими справедливими докорами. »То це так ти служиш Богові, Юрку?.. Ти ж обіцяв жити для Нього, як Він збереже твоє життя, а що ж ти тепер робиш?..« На це внутрішнє обвинувачення появлялися інші, оправдуючі думки: »А хіба пити християнам не дозволяється? Всі ж п'ють, навіть і священники... А служити Богові, — як я тепер міг би? Коли б я був вдома, тоді б виконував свою обіцянку, а на чужині неможливо...« Але таке самооправдання не приносило спокою. Сумління продовжувало його докоряти, і тоді, не маючи сили його заглушити, він хапав пляшку з горілкою й заливав нею внутрішній осудливий голос. На кілька хвилин це лікування помагало, а потім знову в серці підіймалася страшна невгомованна буря. Життя стало нестерпно гірким і навіть і з горілкою безрадіним. Душа інколи поривалася до Бога, в безхмарну блакить чистого побожного життя, але таке стремління здавалося ненормальним маренням хворої фантазії. Хіба ж можливо в цьому світі справедливо, побожно жити? В більшій чи меншій мірі всі люди чинять зло, живуть для себе, і ради своєї вигоди можуть і ошукати, і неправду сказати, і тяжко скривдити. »Як же я, нещасний п'яниця, можу звільнитися від зла і від всього того, чим живе світ?« Юрій не бачив виходу з свого положення. Безпутне пияцьке життя йому вже до

смерти набридло, але перемінити себе в нього не було сили. І так, з постійним ниючим болем в серці і з почуттям глибокого незадоволення, він продовжував нести гнітучий тягар непотрібного існування.

Одного ранку Юрій проснувся в поганому настрої, з заплутаним клубком незрозумілих болючих почувань. На серце давив тяжкий камінь і ніби витискував повітря з грудної клітки. В середині було тісно і неспокійно. Одягнувши своє виношене убрання, Юрій підійшов до старої шафи в надії знайти в ній «лікарство», але горілки там не було. Біля двадцяти пляшок, що стояли попід стіною і в шафі, були порожніми. Взявши склянку, Юрій почав зливати останки, але і половини ними не наповнив. Випивши одним ковтком назбиране, він взувся й через вікно вийшов на дорогу. Безцільно крокував в поле. Пожовкле листя, що падало з придорожніх дерев, під ногами журливо шелестіло й ніби нагадувало про сумний кінець всього живого. Сіре осіннє небо сталевим шатром нависло над землею і обдавало її холодним вогким повітрям. Ранкове сонце затрималося за густими хмарами, що скупчилися на обрії, і не могло зігріти засмучену природу своєю холодною усмішкою.

Заглибившись в невеселі думи, Юрій вийшов на міст і став посередині. Схилився на поручні й подивився вниз, в бурхливі пінисті води Мура. Якась таємна сила раптом наповнила все його єство бажанням стрибнути вниз і назавжди покінчити з цим безглуздим життям. Розширені очі невідривно вп'ялися в ріку, а ліва нога мимоволі підіймалася на поручні. Серце несамовито затріпотіло, в голові запаморочилося і все тіло затремтіло, як в пропасниці. Підсвідомий тваринний страх перед чимсь жахливим і непоправним охопив Юрія, але він не міг поставити ногу назад: вода магнетично кликала й могутньо тягла в свої обійми.

— Габен зі вас ферльорен? (Чи ви щось загубили?) — як грім, залунало біля нього питання.

Ніби електричний струм пронизав Юрія, і він прутко стрибнув назад, на міст. Холодний піт виступив на чолі, а лице поблідло, як папір.

— Найн... Я... Ні... Так... — пробував щось відповісти, але не міг витиснути з себе слова.

Старий австрієць, певно, бауер, в гостроверхо́му капелюсі і сіро́му піджакові з зеленими відворотами, ласкаво подивився на Юрія і знову запитав:

— Зінд зі кранк? Кан їх інен гельфен?... (Ви хворі?... Можу я вам допомогти?..).

— Найн... Данке... (Ні... Дякую...) — з трудом відповів Юрій, а потім різко повернувся і скоро побіг в напрямкові до міста. Австрієць здивовано подивився йому вслід, а потім, похитавши головою, перейшов через міст і направився до села.

Прибігши в свій зруйнований дім, Юрій впав на коліна, в глибокому поклоні притиснувся чолом до підлоги й зашепотів:

— Господи! Прости мені!.. Я не знаю, що зі мною робиться!.. Підтримай мене, Боже!.. Навчи, як жити!.. Не залиш мене... напризволяще...

Це була перша молитва вдома від часу звільнення з полону. Виливши своє горе перед Богом, Юрій трохи заспокоївся, а потім вирішив: »Сьогодні ж поїду в еміграційне бюро й запишуся на виїзд в Англію. От і Андрій і Сергій пишуть, що їм там добре живеться. Можливо, й мені буде легше з ними...«

* * *

Подорож Юрія була подібна до подорожі Бутенків. Тільки в Мюнстері на нього чекала неприємна несподіванка: на медичному огляді в нього виявилось захворювання очей, і він був направлений на лікування в містечко Емсеттен. Цілих п'ять місяців він провів в госпіталі, в страшній самотності й нудзі, і надія на краще життя почала гаснути. Знову потягло до горілки, до забуття в п'янстві, але пити не було за що.

В госпіталі працю сестер милосердя виконували монахині, »законниці«. Вони були дуже лагідні і

незвичайно добрі, але на їхніх лицях завжди був відпечаток смутку й журби. З однією, що добре володіла польською мовою, Юрій нераз бесідував і відчував, що вона не була щасливою. Складалося враження, що тягар посвячення був занадто тяжкий для неї. Про релігійні справи вона не мала права глибоко роздумувати й робити свої висновки, але була зобов'язана приймати те, що їй подавалося, як безсумнівна правда. Такої »сліпої віри« і такого відношення до життя Юрій не міг зрозуміти. »Вірити в Бога треба, не сумніваючись, — це вірно. Але довірятися людям так беззастережно і з такою пасивною покірною, відмовляючись вживати свій розум в духовних питаннях, — це вже небезпечно. А що, як провідники помиляються? Вони ж теж тільки люди... Для духовного провідництва треба чогось більшого, як людське розуміння й людське наставлення... От Андрій має Євангелію, Боже Слово... Певно, Слово Боже і єсть найкращим надійним провідником...«

Коли Юрієві прийшов час залишати госпіталь, монахині з ним лагідно й зворушливо попрощалися. Юрій щиро побажав їм всього найкращого від Бога і, зігрітий їхньою добротою, а також ошчасливлений виздоровленням, повернувся до перехідного табору. На цей раз затримки вже не було: з першим наступним транспортом Юрій від'їхав до Англії, а через три дні знаходився вже в пересильному пункті біля міста Маркет Драйтон.

Мрії Юрія про краще життя в Англії не збулися. Після реєстрації він ще більше місяця сидів в таборі, очікуючи роботи. Без друзів, без близьких, в тяжких матеріальних умовах, він знову впав в нудьгу й смуток. Запомогу безробітного, — один фунт стерлінг на тиждень, — пропивав після одержання, а потім залишався без грошей протягом кількох днів. Добре, що їсти давали непогано, а то він часто був би голодним.

Кожного дня Юрій залишав табір і ходив в ліс, на довгу прогулянку, насолоджуватись видом чудової природи. Розкішні дерева й горбиста нерівна поверхня, хоч і відрізнялися від буковинської природи, все ж була своєрідно прекрасною і мальовничою. Сонячна погода викликала здивування у Юрія. »Де ж ті славнозвісні англійські тумани й дощі, про які так багато говорять?« — подумав він.

Однієї неділі, повертаючись з ранкової прогулянки, Юрій біля воріт табору побачив високу фігуру чоловіка з велосипедом, в вигляді якої було щось дуже знайоме й до зворушення рідне. Сильно захвилювавшись і не сміючи вірити своєму припущенню, він прискорив ходу й наблизився до брами. Юнак з велосипедом в цей час повернув голову, і Юрій, залитий морем радості, кинувся до нього.

— Сергійку!..

— Юрку!..

Друзі міцно обнялися й деякий час від щастя не могли нічого сказати. Потім, глибоко зворушений і піднесено радісний, Юрій проговорив:

— О, як це чудово, що ти приїхав, Сергію!.. Мені так було сумно й тяжко на серці. Здавалося, що нікого вже в мене немає в цьому світі і що я вже всіма забутий... А ти от і пригадав, і приїхав!.. Дуже тобі дякую!..

Розчулений Сергій теж був дуже радий бачити свого найближчого друга.

— Пробач мені, що я раніше до тебе не приїхав. Про свій скорий приїзд ти мені повідомив ще з Німеччини, і я знав, що ти скоро тут будеш. Але не мав часу тебе відвідати, та й далеко таки звідси до мого табору...

— Андрій теж з тобою?

— Так. По суті, це він і добився, що мене з Шотландії перевели в цю місцевість. Він надіється, що в скорому часі й ти зможеш до нас приїхати.

Як це буде радісно нам всім знову знаходитися вкупі!.. Ну, а тобі як подобається тут, Юрку?

— Зовсім не подобається. Природа, правда, гарна, але нею ніхто не проживе. Тяжко і сумно без праці й без друзів.

— Потерпи ще трохи, Юрку. Дасть Бог, скоро й праця й друзі будуть...

— Та чому ж це ми стоїмо? — спохватився Юрій. — Зайдімо до мого бараку й там собі про все сердечно побесідуємо.

В бараці Сергій привітався з усіма співжителями Юрія, а потім сів на ліжко, на яке вказав йому його друг.

— Ти, певно, голодний, Сергію?

— Дякую, не дуже... Але ти про частування не турбуйся. Сам же нічого не маєш...

— Це правда, — відповів Юрій, — але у нас скоро буде обід, то я й для тебе випрошу порцію. А також дістану в кредит і пляшчину англійської віскі, а завтра, як одержу гроші, розрахуємось. Не можна ж такої великої події не відзначити належним способом. Пам'ятаєш, Сергійку, як ми колись разом випивали?

— Пам'ятаю, Юрку, але дуже прошу, не турбуйся про напитки: я тепер зовсім не п'ю.

— Чому?! — здивувався Юрій. — Чи ти не захворів тут часом?

— Ні, не захворів. Навпаки, вилікувався.

— Ото диво!.. Ну, то хоч закуримо разом. З цигаркою якось легше бесідувати.

— Ні, дякую, Юрку, я також і не курю.

— Та що з тобою сталося, Сергію?!

— Сталася найбільша подія в моєму житті, Юрку: я зрозумів Божу правду і прийняв Христа в своє серце як особистого Спасителя. Пригадуєш, в нашому селі були родини Чумаків і Гаврилюків?

— Так, пригадую. Їх називали »дітьми Божими«. Спокійні були люди, але ніби не з цього світу.

— Так от я тепер такий же, як і вони, »не з цього світу«. Покаявшись в своїх гріхах і повіривши в спасаючу Божу ласку, я одержав від Господа повне прощення й звільнення від гріхів і правдиво християнське, нове життя. . .

— Нове життя? — луною відгукнувся Юрій. — Я теж часто думав про нове життя, але не мав про нього найменшої уяви. Я тільки відчував, що воно мусить бути зовсім відмінним від того, яким я тепер живу. . . Так значить, щоб жити по-новому, не треба пити й курити?

— Ні, ти помиляєшся, Юрку. Втримання від пиття й куріння нікого не робить новим чоловіком і нікого не приводить до чистого нового життя. Пиття й куріння правдиво шкідливе, але можна не пити й не курити, і все ж бути так далеко від Бога, як колись були книжники й фарисеї.

— А хто такі фарисеї?

Сергій усміхнувся.

— Тобі прийдеться багато читати й слухати з книги Божої, щоб більше знати Господньої науки про спасіння. В Євангелії ти й прочитаєш про фарисеїв. А тепер я тобі коротко поясню: фарисеї, — це самоправедні люди, які не бачили свого гріха й себе рахували кращими, достойнішими людьми, а всередині були нечисті, повні заздрости, злоби, ненависти, гордості й самозадоволення. Про таких людей Господь сказав, що вони подібні до побілених гробів: зверху гарні, а всередині наповнені нечистотою. . . І таке положення може бути з тими, що не курять і не п'ють. . . Бачиш, Юрку, нове життя, — це повне покаяння, залишення гріхів, повна віддача Христові й життя з Ним і для Нього. . . Хочеш, я тобі коротко розкажу як Господь пробудив мене й привів на дорогу спасіння?

— Дуже прошу, Сергію. Це мене незвичайно цікавить, бо я й сам останнім часом багато думав

про Бога й про життя з Ним, але так нічого й не зрозумів.

— Пригадуєш, як в Розенгаймі я раптом загорівся бажанням переїхати до Клагенфурту? Тепер я бачу, що тоді вже Господь побуджував мене до цього, хоч я тоді й сам цього не розумів. Недалеко від Клагенфурту я зустрів людей, які зовсім відрізнялися від інших своїм незвичайним поведінням. Я призвичаївся жити серед ошуканства, неправди, пияцтва, брудних слів, самолюбства і думав, що так воно й повинно бути. Зрозуміло, серед людей я зустрічав гірших і кращих, але ніхто з них, навіть з кращих, не говорив правду, коли вона могла йому пошкодити, не втримувався від гніву й образливих, нерідко брудних слів, якщо був роздражнений, не любив від усього серця ближнього. Я сам, як і всі, живучи в гріхах, рахував це звичайним нормальним явищем. Але в Клагенфурті глибоко віруючі люди, вірніше, Господь через них, показали мені, що я глибоко помилявся. Гріхове життя не є нормальним, і якщо людина з поміччю Божою не припинить його, то загине навіки... Так от, перш всього ці люди на мене вплинули своїм поведінням. Кілька місяців я жив недалеко від них, і ніколи не чув від них поганого слова, ніколи не бачив їх гнівними, не зауважив ні одного випадку ошукання чи вживання неправди. Молодь їхня теж вела себе чемно, пристойно, і завжди раділа якоюсь особливою світлою радістю. Однієї неділі дві молоді дівчини запросили мене на релігійне Богослуження цих віруючих. Дуже цікавий більше узнати, звідки вони беруть сили для такого життя, я з радістю прийняв запрошення. Зайшовши до церкви чи молитовного дому, як вони називають, я не побачив в ньому ніяких зображень, а тільки на протилежній від дверей стіні великими літерами були написані вперше читані мною слова: »Я — Дорога, і Правда, й Життя. Ніхто не приходить до Отця,

якщо не через Мене». (Єванг. св. Івана 6:14). Пізніше я узнав, що це були слова Самого Господа Ісуса Христа, записані в Євангелії. В залі зібрань були розставлені лавки, а спереду було підвищення й на ньому невелика кафедра. Майже все приміщення було заповнене людьми. Коли я зайшов, люди стояли і, тримаючи в руках якісь книжечки, гарно мелодійно співали. За кафедрою стояв старший чоловік в звичайному одязі й керував цим Богослуженням. Коли закінчили пісню, він закликав всіх до молитви і сам щиро зворушливо помолився не завченими словами, а своїми, що виходили з серця. Мені тяжко передати тобі, Юрку, що я відчував. Атмосфера в цьому зібранні була такою незвичайною і чудовою, що я переповнився глибоким почуттям благовійності. Я відчув, що святий Бог правдиво присутній в цьому місці, і це зразу ж привело мене до думки про мою недостойність. Після молитви чоловік за кафедрою прочитав із Євангелії про плоди. Він читав і потім поясняв, що дерево добре приносить овоч добрий, а дерево зле родить плоди лихі. По плодах пізнається стан людей і їхня приналежність до Христа. »Як можна пізнати правдивих християн?« — поставив чоловік щире питання. По любові, по чистоті, по лагідності, по чесності... Ти знаєш, Юрку, коли я слухав ці слова, я зараз же зрозумів, що мене, як християнина, ніхто ніколи не міг би пізнати. Бо я більше всього піклувався про себе, а не про ближніх, до яких не мав великої любови, чистоти в моєму житті не було, бо я вільні від роботи дні проводив в пияцтві і в гулянках, чесності крайньої я не мав, бо часто говорив неправду, а також вживав брудні слова... Це відкриття своєї гріховності мене дуже засмутило і наповнило страхом. Я відчув, що коли б Бог захотів покарати мене найбільшою карою, Він поступив би справедливо. І старший чоловік якраз і читав далі, що всяке дерево, яке не приносить доброго плоду,

зрубують і вкидають в огонь. Всі люди в світі мають гіркі плоди і тому заслуговують на зрубання, на вічну кару, але Христос прийшов, щоб всіх нас, грішних людей з гіркими овочами очистити і, відродивши на спасіння, дати нове життя з новими добрими плодами. Христос всіх грішників закликає до покаяння й до повної віддачі Йому і всім обіцяє прощення й спасіння. Коли цей старий чоловік прочитав цей Христові заклик, я трохи не розплакався. Мені так захотілося поєднатися з Богом і під Його проводом жити по-новому! Коли проповідник на закінчення всіх знову закликав до молитви, я, не в силі стримати сліз, зашепотів: »Господи!.. Ти знаєш мої злі плоди... Прости мене!.. Спаси від загибелі!.. Очисти і дай нове життя!.. Я хочу жити в чистоті... Хочу завжди... Тобі служити... Прости... і дай силу...« — В Сергія очі наповнилися слізьми і загорілися радістю. — О, Юрку! Коли б ти знав, яка радість мене охопила, коли я закінчив свою молитву! Ніби море щастя вилилося на мене, і я вповні, до кінця, занурився в нього. На серці в мене стало легко й радісно, і все воно наповнилося любов'ю до Спасителя й до людей. Господь правдиво простив мої гріхи й дав нове життя... І з того часу я й намагаюся жити по-новому. Спочатку я спотикався й помилявся, диявол намагався спокусити й потягти назад, в старе гріхове життя, але Господь укріпляв і вгрунтовував в Його правді. Кожного дня я читаю Його Святе Письмо і прохаю Господа в молитвах направляти мої кроки в Його світлі. Останнім часом Христос так мене зміцнив духовно, що навіть дає побудження й іншим засвідчити про Його велике спасіння.

— Правдиво, Сергію, ти мав незвичайне чудове переживання! — сказав глибоко вражений Юрій.

— Але це не з кожним може статися...

— З кожним, Юрку! — поспішив запевнити його Сергій. — От коли ти прийдеш до нашого

табору, я тобі дам Євангелію, Боже Слово, і ти сам прочитаєш, що Христос всіх грішників хоче спасти.

— Дав би Бог, щоб я зміг до вас переїхати!.. Ну, а Андрій як ставиться до твоєї переміни?

— Андрій відноситься добре, але інші його намовляють проти мене, і тому він не любить, як я другим говорю про спасіння. »Віриш, то й вір для себе, — говорить він мені, — а інших залиш в спокої«. Але подумай, Юрку: хіба ж не можна не говорити про любов Христову? Хіба було б добре, коли б я тобі не розповів про те, що Господь вчинив зі мною і для мене?

— Я теж думаю, що краще говорити про Бога, як розповідати один одному негарні анекдоти або плітки, — погодився Юрій. — А за твоє оповідання я дуже дякую тобі, Сергійку. Можливо, Господь і мені допоможе визволитися від сили гріха й піти Його шляхом.

Щасливі друзі ще довго розмовляли на духовну тему, а також розповідали один одному про подорож і про життя в Австрії, в Німеччині і в Англії. Сергій досить добре описав життя чужоземних робітників. Житлові умови, правда, покищо не дуже добрі, але заробіток нормальний. Ніхто ні в чому немає гострого недостатку, і за короткий час чужинці придбали такий одяг, якого багато з них ще ніколи не мали. Сергій навіть і доброго велосипеда встиг купити. Але найдорожче є те, що і тут Сергій вже знайшов щирих віруючих, таких, як в Австрії, і, хоч і не розуміє ще добре англійської мови, переживає багато радості в їхній християнській спільноті. Він також має листування з одним віруючим українцем, що живе в Валії, а також з одним щирим шотландцем, що розповсюджує Слово Боже серед наших людей.

Перед вечером Сергій від'їхав. Потішений і підбадьорений, Юрій залишився в своєму таборі в надії на скоре з'єднання з своїми дорогими друзями.

XXIII

— Та невже ж це ти, Юрку?! — притискаючи друга до грудей, викрикував щасливий Андрій. — Як чудово, що ми знову з'єдналися!

Юрій, щойно приїхавши в табір, розташований недалеко від міста Витчерч, з великою радістю приймав щире тепле привітання Бутенків. Їхня любов його глибоко зворушувала й зігрівала його розчароване наболіле серце.

— Ну, розкажуй, як там живеться в «нашій» Австрії? — поцікавився Андрій. — Чи багато чужинців вже виїхало закордон? Як там Кобза, Дукич, Гордійчук і інші друзі поживають?

— Знаєте що, братки? — вмівався Сергій. — Не будемо стояти на подвір'ї, а краще заїдемо до мого бараку і там поговоримо. Між іншим, в нашому бараці є ліжка і для Юрія разом зі мною, так що ми там будемо вдома, а ти, Андрію, будеш нашим гостем.

— От маєш! — здивовано вигукнув Андрій. — Я тут найстаріший житель, і попадаю тепер в гості до новоприбулого! Але добре, — гість чи господар, — тільки б бути разом.

Друзі направилися до Сергієвого бараку, що знаходився в правому кінці табору. Біля крайніх бараків росли високі дерева, і Сергієва «хата» утопала в ніжній зелені. В середині табору в різних напрямках тяглися широкі асфальтові доріжки. Поряд деяких з них росли низенькі, рівно підстрижені кущі і надавали всьому табору вигляд чистоти й охайності.

З Сергієм в бараці жило ще дев'ять сербів. Зайшовши до бараку, Андрій і Юрій привіталися:

— Добрий день!

— Добар дан! — чемно відповіли серби.

Сергій провів приятелів до свого ліжка й запрохав сідати.

— А це буде твоє ліжка, Юрку, — показав він

на застелену ковдрами постіль, що стояла рядом. — Так що і на моєму і на твоєму ліжкові можна сидати, бо стільців у нас тут обмаль. Пізніше я допоможу тобі з усіма формальностями в бюро. А тепер спершу розкажи Андрієві все, що його цікавить, а я тим часом приготую щось з'їсти.

Багато було чого розповідати друзям. Цілий рік же пройшов з часу останньої зустрічі, і в кожного було багато нових переживань і вражінь. Поки Андрій і Юрій жваво бесідували, Сергій нарізав хліба й густо намазав його мармеладом, який тут називався »джамом«. Тарілок в бараці не було, тому Сергій поставив між ліжками стілець, покритий його газетою й наклав на нього куски нарізаного хліба. Потім сказав:

— От ми тепер трохи й підкріпимося. Тільки пробачте мені, друзі: я за звичаєм євангельських віруючих подякую в молитві за цю їжу.

Андрій з деяким незадоволенням нахмурився, але не заперечив. Тоді Сергій, стоячи і закривши очі, склав руки й помолився:

— Боже ласкавий! Прийми нашу щирю подяку за цей Твій дар і благослови його для нашого вжитку, в ім'я Ісуса Христа! Амінь!

Юрієві дуже сподобалося, що Сергій в молитві подякував Богові. А в голові в нього легким докором промайнула думка: »А я ж скільки вже живу, а ніколи й не подумав, що за все треба дякувати Господеві...«

З'ївши кусок хліба, Андрій встав і сказав друзям:

— Я переконаний, що для такої великої події, як наша зустріч, мармеладу мало. Треба чогось трохи кріпшого. Я зараз принесу пляшку огненного джину. Хоч тут і дорогі напитки, але, Богу дякувати, я маю за що купити.

— Не треба, Андрійку! — благально попрохав Сергій. — Ми й так же раді й щасливі від нашого поєднання. Для чого псувати чисту радість п'янством?..

Андрієве лице прийняло суворий вигляд. Стримуючи гнів, він твердо сказав:

— Якщо ти не хочеш пити, Сергію, то не пий. Але інших не відмовляй і не накидай нам своєї «святости». Я не малий хлопець, щоб ти мене вчив, як жити.

Один серб, почувши таку розмову, підтримав Андрія:

— Так, братко! Ти старший від Сергія і маєш право заборонити йому набридати всім своєю Євангелією...

— Але ж, друзі, що поганого я вам зробив? — з боєм запитав Сергій. — Кого з вас я образив, кого скривдив?..

— Скривдити ти нікого не скривдив, — відповів інший серб, — але прийняв якусь нову віру...

— Та це ж не нова віра, братки. Це життя в тій правді, про яку говорив Господь... Це віра євангельська, апостольська, в якій жили перші християни. Коли б ви прочитали з Нового Заповіту книгу Дій Святих Апостолів, ви б тоді більше зрозуміли...

— Ти знову починаєш свою пропаганду? — перебив його серб. — Краще будь обережним, бо мені вже говорили ваші ж українці, що вони виб'ють з твоєї голови цю штунду. Та й нас ти колись виведеш з терпіння.

— Та ж я не чіпаю вас, тільки намагаюся пояснити ті речі, в яких ви мене обвинувачуєте... — відповів Сергій.

Андрієві ж погроза не сподобалася.

— Хай ніхто з вас не посміє його вдарити! По-перше, він мій брат, а, по-друге, він має право вірити так, як його побуджує сумління... Але язика свого, Сергію, ти все ж придержи.

— Андрію! Ну хіба ж я що погане кому сказав? До злого намовляв? Розповідав брудні історії? Хіба ж це гріх бесідувати про Божі діла, про Божу науку?

— Гріх не гріх, а раз люди не хочуть, то й не чіпай їх. І мене теж не вчи. Я сам тебе можу більше повчити. Недавно от я читав історію православної церкви, і при нагоді багато цікавого й корисного можу тобі розповісти. Але це потім... Припинімо цю розмову... Так от. Що ж ти, Юрку, думаєш про пляшку горілки? Хочеш, підемо до мене і вдвох відзначимо день твого приїзду?

В серці Юрія піднялася сильна боротьба. Дуже тягло його випити, але сумління цьому противилося, та й Сергія не хотів засмутити. З другого боку, не бажав і Андрієві зробити прикрости. Накінець, після хвиливого вагання погодився:

— Добре, Андрію. Я піду з тобою. Пробач мені, Сергійку. Ти ж сам знаєш, що ми цілий рік не бачилися. Воно таки треба випити при цій нагоді.

— Як хочеш, Юрку. Я тебе не суджу. Ти сам собі господар. Поступай так, як тобі сумління говорить.

Юрій, силою волі заглушивши внутрішній голос протесту, пішов за Андрієм.

Вечером, коли він, повернувшись до бараку, неслухняним язиком прохав у друга пробачення, Сергій лагідно допоміг йому роздягтися і поклав його до ліжка. А потім і сам, помолившись, пішов на відпочинок і скоро заснув спокійним солодким сном.

* * *

Юрій одержав працю в сільському господарстві. Разом з іншими робітниками вантажним автом його кожного дня привозили до того чи іншого фермера, і він виконував в полі ту роботу, яку йому вказував господар. Праця на ріллі не була легкою, але Юрій любив працювати і не відчував особливої втоми. Заробіток же, хоч і не був дуже високим, все ж легко забезпечував всі потреби. Турботи про кусень хліба зовсім залишили Юрія, а через кілька тижнів за зароблені гроші він зміг

купити собі нові черевики й гарний коричневий костюм. Матеріальні здобутки на деякий час ніби заповнили життєву порожнечу, і Юрія знову потягло до «австрійських веселоців».

На другий день після «гандлярської експедиції», в неділю, Юрій зранку одягнувся в новий костюм і, задоволений своїм гарним виглядом, запропонував Андрієві:

— Чому б нам сьогодні не поїхати до Рексгаму, Андрійку? Тепер ми вже добре одяглися, так що не сором і серед людей появитися. От подивись на мене: чим не козак? В такому «одянні» я до самого короля міг би йти на прийняття!..

— Та ти правдиво виглядаєш як нова копійка, Юрку!.. Ясно, що такої краси не можна тримати в невідомій нікому дірі нашого табору: обов'язково треба тебе показати в місті. Хай знають англіїці, яких красунів ми маємо.

— Ну, якщо ти такої високої думки про мій вигляд, — сказав Юрій жартівливо, — тоді, я думаю, шкода мене показувати безкоштовно. Ти, Андрійку, візьми свого нового капелюха і, показуючи мене, підходь з ним до людей в місті. Напевно добрий будеш мати на мені заробіток.

— Дуже добра ідея!.. Тільки почекай трохи, Юрку: я скоро одягнуся, і тоді ми разом поїдемо. Також треба й Сергія запрохати.

— Сергієві я вже говорив. Він не мав особливого бажання, але я його переконав, так що він в кінці погодився. Шкода тільки, що він з нами не захоче випити. Я його люблю за щирість і глибоку віру, але не розумію, чому він так недобре ставиться до напитків? Що в них злого? Вони ж так звеселяють людей!

— А ти не звертай уваги на Сергія. Хай живе, як хоче, а ми теж так будемо жити, як нам краще.

Через двадцять хвилин після цієї розмови три приятелі на старих таборових велосипедах виїхали в недалеку дорогу. Гарні придорожні краєвиди й непорожні кишені підтримували веселий настрій. Почуття забезпеченості й незалежності надало друзям ще більше самоповаги й певності, і їхні серця раділи можливістю вільного нормального життя. Жваво розмовляючи і захоплюючись красою природи, Бутенки і Юрій і не зчулися, як приїхали в Рексгам, який знаходився від табору приблизно на відстані десяти миль. Це невелике валійське місто не мало в собі нічого виняткового, але хлопців все цікавило. Вони оглянули і залізничну станцію, що незаметно стояла на окраїні міста, і базарний майдан, і міську площу, на кінцях якої було багато крамниць і ресторанів. Двері одного з них були широко відкриті, і Юрій легко піддався спокусі.

— Хлопці! — сказав він. — Зайдімо на кілька хвилин до ресторану: вип'ємо по бакалові пива чи по склянці вина, а тоді й додому поїдемо.

Сергієві ця пропозиція не сподобалася.

— Ну, яка користь з того пиття? — невдоволено промовив він. — Чи не краще залишитися тверезим, тим більше, що нам ще десять миль треба їхати на велосипедах?

— Ми сами знаємо, як краще, Сергію, — з почуттям зверхності сказав Андрій. — А ти роби, що хочеш. Пити вино тебе ніхто не змушує. Можеш купити собі склянку лимонаду й посидіти з нами.

— Купувати з вас ніхто нічого не буде! — поспішив попередити Юрій. — Я частую і сам за все заплачу, бо мені просто муляють два фунти в кишені.

Сергій не міг переконати друзів і був змушений разом з ними зайти в шинок. Сівши за крайній

вільний стіл, він замовив собі склянку »кока-коли«, а Андрій і Юрій взяли по великому келехові пива. Майже без віддиху випили і знову замовили по одному. Потім ще раз повторили »процедуру«. Після пива захотілося й вина, і скоро друзі відчули себе досить веселими.

— Дивний ти, Сергійку, — вставивши на друга розширені зрачки, звернувся до нього Юрій. — Чому ти не хочеш з нами веселитися? Бачиш, як винце нас ошчасливило? А на »кока-колі« ти далеко не поїдеш.

— Ех, Юрку! — відповів Сергій. — Хіба ж ти забув, до якого розпачу довело тебе пиття в Австрії? Та й тут ти тільки на короткий час себе алкоголем ошукуєш, але сердечної порожнечі все рівно не заллеш. А про »добročинність алкоголю« я тобі можу одне сказати: недавно я десь читав, що приблизно сімдесят процентів всіх кримінальних злочинів було вчинено під впливом алкоголю. Роби з цього сам свої висновки.

»Погасивши спрагу«, друзі нетвердою ходою вийшли з шинку й сіли на своїх »коней«. Андрій, володіючи добрим здоров'ям, досить стійко тримався на велосипеді, а Юрій невпинно робив зигзаги по кривій зміїстій дорозі. Сергій їхав за ними з незрозумілим почуттям неспокою й тривоги. Коли вони проїхали село Овертон і виїжджали на гору, Андрій сказав братові:

— Ти їдь вперед, а ми будемо слідувати за тобою.

Сергій слухняно натиснув на педалі і вмить перегнав друзів. Легко досягнув вершини гори і потім, злегка натискаючи на гамульці, скоро поїхав вниз. Коли Андрій і Юрій виїхали на гору, перед ними відкрився чудовий краєвид. Зелені й золотисто-жовті квадрати полів, порізані межовим живоплотом, чудовими килимами розстелилися перед ними, а вузька дорога, з мережею телеграфного проводу, кривою лінією спускалася

з стрімкої гори і, пересікши долину, далеко на другому боці підіймалася на гористу площину.

Подивившись вниз, Юрій захоплено вигукнув:

— Отут ми тепер покотимося!.. А ну, натисни, Андрійку, на шпори! Покажи, який з тебе артилерист!.. Бо я зараз скоріше від тебе з'їду з гори!

Андрія ніби хто штовхнув в плечі. Сильними мускулистими ногами він, як мотором, закрутив педалі і, мов стріла, полетів вниз. Вітер свистів в ушах, телеграфні стовпи миготіли перед очима, як патики густого забору, а уста радісно й переможно шепотіли: »Андрія ніхто не дожене!.. Андрій покаже, який він артилерист!..« Вправно нахилиючись вліво і вправо на різних закрутах, він обігнав злякану жінку, а потім і Сергія, і помчався далі, в долину.

Юрій, побачивши, як далеко Андрій випередив його, щосили почав крутити педалі згори й теж кулею понісся вниз. Блискавична швидкість все єство наповнювала захватом і дикою радістю. »Від Юрія не втечеш, Андрійку!« — кричав він про себе і, вже не крутячи педалів, без гамульців летів по стрімкій нерівній дорозі. Від зустрічного вітру п'яні очі наповнилися сльозами, і тяжко було дивитися перед собою. Трохи не впавши, він пролетів перші два скрути і почав доганяти жінку, що повільно їхала на своєму велосипеді. Пролетівши біля неї, Юрій наблизився до наступного скруту, і раптом перед його повними сліз очима появилось велике вантажне авто. Відчувши велику небезпеку, різко повернув керівницю вліво і одноразово щосили натиснув на гамульці обох колес. Щось сильно затріщало, а потім якась могутня сила підняла Юрія в повітря і люто кинула на великий телеграфний стовп. В очах тисячами іскорок засвітилося сліпучо-яскраве світло, а потім все занурилося в непорушну тишу темного мороку.

XXIV

Два тижні, під ретельним доглядом медичних сестер і старанним лікуванням досвідчених лікарів в госпіталі в Рексгамі, Юрій боровся зі смертю. Спочатку, після великої втрати крові й сильного пошкодження голови й рук, ніхто не мав надії на його виздоровлення. Але молодий організм переміг. Через півмісяця критичний стан пройшов, і поволі до побитого Юрія поверталися сили. Сергій в таборі невпинно молився, прохаючи Бога дарувати Юрієві життя й дати йому ще одну нагоду покаятися у всьому й прийняти Христа в серце, а Андрій, переслідований невідступним почуттям вини, разом з своїм співжителем Колосовим шукав забуття в горілці.

Більше двох місяців Юрій знаходився в госпіталі. За цей час, страждаючи від болю, він також мучився й докорами серця й нічим не міг себе заспокоїти. Безконечні госпітальні дні дали йому можливість ще раз переглянути все своє минуле, і мало потіхи він знаходив в ньому. Неправда, бешкетування, пияцтво мали найбільше в ньому місця. »Правду Сергій говорив, — неслися думки. — Немає добра в пияцтві... Як багато зла я сам від нього зазнав!... І вдома, і в Австрії, і от тепер тут, в Англії... Коли Господь пошле мені здоров'я, більше не буду пити... Тільки б дав Бог сил, бо ж так тяжко з собою боротися...«

Повернувшись до табору, Юрій був тепло прийнятий друзями й всіма таборянами. Особливо ж радів Сергій, бо в виздоровленні Юрія побачив Божу ласку не тільки до нього, а й до себе. Він також з радістю зауважив, що після страждання його друг з більшою увагою й спрагою слухає Боже Слово. Вечерами вони разом читали Євангелію й проводили час в щирих духовних бесідах.

Біля тижня проживши в таборі без роботи, Юрій

відчув себе досить здоровим і знову почав їздити на працю до фермерів.

Одного вечора, приїхавши з поля, він зайшов до свого бараку й побачив, що місце, де стояло Сергієве ліжко, було порожнім. Серцем опанувало нестримне хвилювання, і він, боячись почути якусь страшну новину, тривожно запитав співжителів-сербів:

— Братки! Що сталося з Сергієм? Де він подівся?

— Ми винесли його ліжко до іншого бараку, — відповів високий чорнявий серб. — Хай він не заважає нам з своєю Євангелією. Ні випити, ні полаятись при ньому не можна. Не потрібний він нам тут...

Юрієві було дуже прикро й боляче, що його друга так несправедливо ненавидять, але він нічого не сказав і тільки запитав:

— В якому ж бараці Сергій тепер знаходиться?

— В четвертому, там, де його брат живе, — відповів серб. А потім додав: — Ти на нас не гніваєшся, Юрку? Ми тебе поважаємо, бо ти добрий хлопець. Але ти не слухай Сергія. Він збився з дороги і тебе хоче звести.

— Я не гніваюся на вас, братки, — з смутком сказав Юрій. — А що стосується дороги, то Бог знає, що мене далі вже нікуди зводити. А коли б ви знали Сергія раніше, то ви побачили б, що то велике чудо, що Бог його так перемінив. Він став зовсім іншою, новою людиною. Дав би Господь і мені силу, щоб і я почав жити по Євангелії...

— Видно, що й на тебе вже вплинув той пропагандист, — незадоволено зробив свій висновок серб.

— Не Сергій на мене впливає, а Сам Господь через Його Слово. Коли б ви читали Євангелію з щирим серцем, ви зрозуміли б Божу правду й Божу дорогу... Шкода тільки, що люди з Євангелією вам заважають. Певно, з горілкою й брудними

анекдотами ніхто не заважає... Ну, пробачте, я хочу тепер відвідати Сергія...

Юрій поспішив до четвертого бараку. Зайшовши всередину, недалеко від дверей він побачив свого друга, сидячим на ліжкові з книжкою, і, привітавши його, негайно приступив до потішення.

— Ти не переживай, Сергіюку, що з тобою серби так недобре поступили. Вони непогані люди, але просто не розуміють Христової науки...

Сергій, попрохавши друга сісти, без найменшої грікоти відповів:

— Дякую, Юрку, за потіху. Мені правдиво боляче, що в них таке жорстоке до мене ставлення. Але ти сказав правду: вони не розуміють... — Сергій на мить замовк, а потім, проникливо подивившись на друга, з любов'ю запитав: — Ну, а ти, Юрку, розумієш?

— Багато тепер розумію, Сергію, але далеко не все. В кожному разі мені ясно, що моє життя не було християнським і що я великий грішник перед Богом.

— Це дуже добре, Юрку, що ти це признаєш. Слово Боже говорить, що всі люди грішні, але не всі це визнають. А навіть коли деякі і визнають, то все рівно не каються від щирого серця і не залишають гріховного життя. Господь всім бажає спасіння, але не всі його бажають прийняти... Скажи мені чесно, Юрку: ти всім серцем бажаєш спасіння й нового життя?

— Так, Сергію! — з запалом відповів Юрій. — Але я не маю сили звільнитися від гріхів і жити по-новому...

— Ніхто не має такої сили, Юрку. Але Господь Ісус Христос має. От послухай, що написано в Євангелії від Івана, в першій голові, дванадцятий вірш. — Сергій відкрив Новий Заповіт, який весь час тримав в руках, і врочисто прочитав: »А всім тим, що Його прийняли, дав міць дітьми Божими стати«. Розумієш, Юрку? Христос дає міць, Він

Сам очищає нас від гріхів, бо ми сами себе ніяким способом очистити не можемо. Він прощає наші гріхи, коли ми правдиво каємося, бо ніхто інший в світі не має права і сили прощати гріхи, і Він дає владу жити як дитя Боже, поборюючи гріх і перебуваючи в добрих вчинках. Це все Господь бажає дати грішникові. Нам тільки треба прийняти Його дар і Його Самого в наше серце. Чи бажаєш ти, Юрку, прийняти Христа?

— А як це я можу зробити?

— Вірою, Юрку, живою вірою серця. Але перше: чи ти знаєш, що ти грішник?

— О, так, Сергійку! Якщо я будь-що твердо знаю, то це цю сумну правду.

— А от в Євангелії від святого Луки написано: »Син бо Людський, тобто Христос, — прийшов, щоб знайти та спасти, що загинуло«. Віриш ти, Юрку, в ці чудові Божі слова? Віриш, що Христос помер за гріхи твої і Своєю ласкою може тепер навіки спасти тебе?

— Вірю, Сергію!

— Тоді тобі залишається тільки одне: в щирій молитві покаюння відкрити свої уста й серце перед Господом.

Раптом до бараку з чашкою і з столовим прибором в руках заскочив один українець і крикнув:

— Гей, хлопці! Чому ж ви тут засиділися? Вечеря вже кінчається. Ідіть скоріше в їдальню. Вас же не будуть там чекати.

Друзям було дуже шкода переривати таку цікаву розмову, але вони мусіли йти на вечерю.

Після їжі повернувшись до свого бараку, Юрій сів на ліжкові й занурився в хмари думок. Все його безрадісне п'яне минуле пропливало перед очима й тяжко гнітило серце. Слухаючи й читаючи Слово Боже, Юрій побачив себе в ньому як в зеркалі і вжахнувся від свого гріховного стану. В серці боляче защеміло, а в голові промайнули Сергієві слова: »Тобі залишається тільки щиро

молитися...» Нестримно захотілося впасти на коліна й вилити перед Богом своє серце в щирому покаянні. Юрій подивився довкола й затремтів від хвилювання. Співжителі-серби лежали вже в своїх ліжках і перед сном, покашлюючи, докурювали свої цигарети. »Будуть сміятися... якщо почну молитися... — з тривогою подумав Юрій. — Можливо, і поб'ють...» Його погляд став розгубленим і безпорадним. І сором, і страх наповнював його серце, але бажання молитися не ослаблювалося. Раптом на пам'ять прийшли слова з Євангелії: »Хто посоромиться Мене перед людьми, того і Я посоромлюся перед Отцем Моїм Небесним«. Не ставлячи більше опору внутрішньому побудженню, Юрій став на коліна і, закривши лице руками, залився нестримними сльозами. Кілька секунд ні слова не міг сказати. А потім тихо зашепотів: »Господи милосердний!.. Я вже втомився... жити в гріхах... Прости мої гріхи!.. Прости п'янство... прости брудні слова... прости неправду... прости крадіж... І всі інші гріхи... відомі й невідомі... прости, милий Боже!.. Очисти мене!.. І дай мені нове... Твоє життя... Бо без Тебе я не зможу жити... Загину без Тебе, Господи... Прийми ж мене!.. І зроби мене... Твоїм дитям... І Твоїм правдивим... слугою... Щоб я служив Тобі... чистим життям... і любов'ю до Тебе... і до людей...«

Після молитви Юрій встав і, не оглядаючись на сербів, що здивовано дивилися в його бік, підійшов до вікна й подивився в блакитне літнє небо. Його вмите сльозами лице сяяло неземною радістю, а серце збуджено билось від надмірного щастя. Гнітучий камінь з душі був знятий, і всім еством опанувало дивне чудове почуття чистоти й невинності. Вечірнє небо ніби привітливо усміхалося до Юрія, і він, переповнений вдячністю, посилав в небесні оселі слова безмежної невимовної подяки: »О, Спасителю любий!.. Дякую Тобі... і славлю Тебе... за прощення... і за спасіння!..«

З того пам'ятного вечера в Юрія почалося нове життя. І в полі, і вдома він був щасливий і радісний. Від пияцтва, несправедливості, брудних слів і інших гріхів Господь його звільнив і наповнив його серце спокоєм і любов'ю. Колись нестримний і забіякуватий, він став покірним і незвичайно тихим. Але в цій смиренності відчувалася могутня Божя сила. Андрій до навернення Юрія віднісся без осуду, рахуючи, що добрий демократ завжди мусить підтримувати ідеал свободи сумління, але себе відчув дуже самотнім і відокремленим від брата і від друга.

Коли наступила неділя, скоро після обіду до бараку, де жив Андрій, разом з Сергієм зайшло два чоловіки інтелігентного вигляду. Один з них, середнього росту, одягнений в темно-сіре убрання, лагідно привітався, сказавши »Гуд афтернун«, а другий, низький чорнявий чоловік міцної будови, через окуляри ласкавим поглядом обвівши всіх, сказав чистою українською мовою:

— Добрий день, панове!

Потім підійшов до кожного присутнього в кімнаті і кожному тепло потиснув руку. Коли наблизився до Юрія, Сергій півголосом сказав йому:

— Це мій друг і земляк Юрій Підлісний. Він недавно віддався Господеві.

— Дуже радий вас вітати, дорогий Брате у Христі! — сердечно привітав його незнайомий. — Хай Господь пошле вам багато радості й успіхів в житті для Його слави.

Юрія незвичайно зігріло тепле чудове звернення »брате у Христі«. Він вдячно подивився на приїжджого й щиро сказав:

— Я теж радий вас зустріти.

Андрія Сергій також представив:

— Це мій рідний брат, Андрій Бутенко.

— Мені приємно з вами познайомитися, пане Бутенко...

Коли приїжджі з усіма привіталися, Колосов, сусід Андрія по ліжкові, сміливо звернувся до них.

— Садітесь, гаспада, пожалуйста. Кто ви і с чем ви к нам приїхали?

Чоловік в окулярах чемно відповів йому поросійськи:

— Ми євангельські віруючі. Мій приятель називається містер Джонсон. Живе він в Рексгамі, порівняно недалеко від вашого місця. А я проживаю в Південній Валії. Як і ви, в сорок сьомому році приїхав сюди з Німеччини на роботу. По національності я українець, а прізвище мое — Марчук.

— Спасібо вам, что ви нас посетілі, — подякував Колосов. — Раскажіте нам что-нібудь новое, а то ми по-англійські мало понимаем і с більшим опозданиєм с наших газет узнаюм новости.

— Новин ми можемо розповісти вам багато, — відповів Марчук. — Але сьогодні ми хотіли б побесідувати з вами про найбільшу і найважливішу новину, — вістку Христової Євангелії. Чи можна зробити тут у вас в кімнаті коротке євангельське зібрання?

— Пожалуйста, — поспішив погодитись Колосов. — Интересно будет вас послушать.

Андрій, а за ним і інші, також виявили свою згоду.

— Тоді ми спочатку заспіваємо одну євангельську пісню, — скаав задоволений Марчук і роздав присутнім кілька книжечок. Андрій взяв одну в руки і на обкладинці прочитав: »Пісні Християн«.

— Ви, певно, цих пісень не знаєте, але ми з містером Джонсоном почнемо співати, а ви потім підтягнете. Відкрийте пісню нумер два. Це дуже гарна пісня, і слова в ній мають глибоке значення.

Марчук трохи непевним тремтячим баритоном

~~в минуло, і він з незрозумілим щипаючим почут-~~
затягнув пісню, а за ним заспівав і Джонсон, на-
магаючись чітко вимовляти українські слова:

Отче Небесний, Боже Могучий,
Ти Утішитель, Дух Правди Ти,
Всюди присутній і Всевідучий,
Будь тут між нами, нас просвіти!

Мелодія була досить легкою, і при наступних
віршах майже всі присутні включилися в спів.

Отче Небесний, збав нас від скверни
І чистотою душу вкраси.
Хай Твоя ласка радість нам верне,
Нас із недолі, Боже, спаси!

Юрієві дуже подобалися прості, зрозумілі слова
духовної пісні. Він вимовляв їх як молитву, особ-
ливо підкреслюючи прохання: »І чистотою душу
вкраси!«, бо розумів, що для того, щоб бути щас-
ливим, треба бути чистим, а очищення може дати
тільки Господь.

Після співу Марчук встав і коротко помолився.
А потім сказав:

— Ми дуже раді, дорогі друзі, що ви маєте
бажання слухати Боже Слово. Немає кращого й
певнішого духовного керівництва для кожного
чоловіка, як Святе Писання. Апостол Петро так
говорить про нього: — Марчук скоро знайшов
потрібне місце в Новому Заповіті й прочитав: —
»Кожне тіло, немов та трава, і всяка їх слава —
як цвіт трав'яний: засохне трава — то й цвіт опадє,
а слово Господнє навік пробуває. А це слово, зві-
щене вам у Євангелії«. (І Пет. 1:24, 25). Тому,
любі друзі, віднесіться до цього слова з глибокою
увагою і повагою, бо воно правдиво дорожче зо-
лота й коштовніше перлів... — Марчук нахилився
до англійця й щось йому тихенько сказав. Той
похитав головою в знак згоди, і тоді він продов-
жив своє звернення: — Сьогодні я не буду вести
бесіду, а передам слово англійському віруючому,
братові Джонсонові. Він буде говорити по-англійсь-

ки, а я перекладу його на українську мову. Прошу, брате.

»Брат Джонсон«, — повторив в думці Андрій. Його глибоко зворушило це дивне слово »брат«. В устах віруючих воно звучало ніжно, тепло і щиро, і мало багато більше значення, як звернення капітана Когтева »братці« або югославське »братко«. З непідробленим зацікавленням Андрій направив свій погляд на »брата Джонсона«, нетерпляче очікуючи, що він має сказати.

Містер Джонсон встав і приємним, м'яким голосом промовив:

— Дір френдс!

— Дорогі Друзі! — переклав Марчук.

— Ви не можете собі уявити, — продовжував Джонсон, — яке це велике щастя для мене сьогодні разом з вами читати живі слова Божої правди. Я дуже шкодую, що не навчився ще говорити вашою рідною мовою, але вірю, що Господь і з допомогою перекладу всім нам допоможе зрозуміти Його божественну науку. Сьогодні я маю бажання бесідувати з вами про овець і про Пастиря. Слово Боже часто порівнює людей до овець, а Господа Ісуса Христа — до Доброго Пастиря. В Старому Заповіті, в книзі пророка Ісаї, в п'ятдесят третій голові, в шостому вірші, так написано: »Всі ми блукали як вівці, кожен ходив своєю дорогою«. Коли вівця не слухає пастуха і відбивається від отари, вона блукає, попадає в терни або в яму і, тяжко страждаючи, дорого платить за свій непослух. Святе Писання говорить, що »ВСІ ми блукали, як вівці, кожен ходив своєю дорогою«. Іти СВОЄЮ дорогою і є блуканням. Декому СВОЯ дорога здається і доброю, і справедливою, але тому, що вона своя, а не Божа, вона заводить людину на манівці. Коли б всі люди побачили себе

в Божому світлі, вони б зрозуміли, що вони блукають без Бога. Що ж це значить, — блукати без Бога? Дуже просто: йти в ті місця, куди я з Христом не пішов би, думати так, як Христос не думав би, говорити те, чого Христос не говорив би. Ми легко можемо перевірити себе фактами. Якщо я йду в шинок і напиваюся, — чи йду я Божою дорогою? Зрозуміло, що ні. Якщо я говорю неправду, лаюся, ошукую, кривджу інших, — чи йду я Божою дорогою? Ваше сумління вам скаже, що ні. Коли я навіть і всього цього не роблю, але мало даю місця Богові в думках або через свою гордість рахую себе праведним і добрим, то і це є гріх, бо Слово Боже говорить, що ми всі блукали. Біда в тому, що є багато загублених овець, які не бачуть себе й не хочуть признати, що вони загублені. Із Святої Біблії ми бачимо, що всі люди грішні, а тому всі загублені. В Листі до Римлян є такий вірш: »Бо всі згрішили. . . Немає праведного ані одного«. А в першому листі апостола Івана знаходяться слова для самоправедних: »Коли ж кажемо ми, що не маєм гріха, то себе зводимо, й немає в нас правди«. Я думаю, що ця істина не потребує доказу. Кожен із нас знає своє життя і своє серце, і коли ми чесні з собою, то згодимось, що ми грішні, що ми загублені й заблукані вівці. Але милосердний Отець не залишив нас напризволяще. Палаючи до нас любов'ю, Він послав Свого Сина Господа Ісуса Христа стати Добрим Пастирем і зібрати овець в Своє Боже стадо. В Євангелії від святого Матвія дев'ята глава, тридцять шостий вірш, сказано, що Христос, як бачив людей, змилосерджувався над ними, бо були вони змучені та розпорошені, »немов вівці, що не мають вони пастуха«. Правдиво, гріх змучує і розпорошує людей. Певно, ви сами в цьому вже пересвідчилися. Але Господь Ісус Христос має милосердя до нас.

В десятій голові Євангелії від святого Івана Він говорить про Себе: »Я — Пастир Добрий«. І Христос, цей Добрий Пастир, кличе заблуканих овець до Себе. Він бажає всіх повести Божою дорогою, дорогою спасіння. І я надіюся, дорогі друзі, що ви відгукнетеся на цей лагідний клич і прийдете до Христа з щирим каяттям і з вірою в Його спасаюче милосердя. Хай Бог вам в цьому допоможе!..

Джонсон закінчив. Слухачі були глибоко вражені біблійною правдою. Юрій з вдячністю Богові подумав: »Слава Господу, що Він мене, загублену неслухняну вівцю, віднайшов і спас! Як це радісно належати Йому!« Андрій теж глибоко до серця прийняв правдиві слова. »Немає сумніву, я заблукана вівця, — признав він. — Я і лаюся, і напиваюсь, і неправду говорю... Так вівця Христова не робить... Але ж як мені до Нього прийти?.. Як вирватися в гріхів?.. Що робити з тими гріхами, які я вже вчинив, і де взяти силу їх не повторити?..«

— Дорогі друзі! — почувся голос Марчука. — Ми тепер на закінчення ще раз помолимося. А потім, коли хто з Вас бажає набути Новий Заповіт чи всю Біблію, прошу вас звернутися до нас: ми маємо кілька з собою...

В заключній молитві Марчук щиро прохав Господа, щоб Дух Святий діяв в серцях слухачів і щоб привів їх з манівців своїх гріховних стежок на вузьку правдиву Божу дорогу.

Після молитви Андрій купив у Марчука Біблію, а потім запитав його про його відношення до православної церкви. Марчук відповів, що вони ніяких церков не критикують, а мають тільки одну ціль, — нести людям Боже Слово, щоб вони по ньому жили й за його вказівками ставали на дорогу спасіння.

Раннім вечером гості від'їхали в Рексгам, а мешканці табору, повечерявши, пішли відпочивати перед наступним робочим днем.

Хоч Андрій і визнав себе загубленою вівцею, він ніяк не міг зрозуміти, в який спосіб він міг віднайти й вилізти з тернів гріха. Біблію він читав без відриву, і в одному місці знайшов суворі страшні слова: »Душа, що грішить, мусить померти«. »Куди ж я подіну свої гріхи? — з відчаєм думав він. — Навіть коли б я тепер і зміг жити краще, то все рівно я заслуговую смерть, бо я вже згрішив. Хто може відрізати від мене мое минуле? І як я зможу в майбутньому утримуватися від гріхів?« Не знаходячи задовольняючої відповіді, Андрій прийшов до висновку: »Наука Євангелії добра, але, як колись говорив дядько Степан Нива, хто може жити по ній? Тому не буду собі ламати голову. Житиму, як можу, а там хай буде, що буде«.

В таборі ж люди почали висміювати не тільки Сергія і Юрія, але й Андрія, називаючи їх відступниками й штундами. Увірувавши хлопці це терпеливо зносили, смиренно стверджуючи, що вони правдиво відступили від брудного безпутного життя, і продовжували з любов'ю говорити й іншим про спасіння в Христі, а Андрій на всіх гнівався, особливо на брата.

— Через тебе й мені сором від людей! — незадоволено докоряв він йому. — Прямо хоч з табору тікай... Ти от носишся з своїм новим життям, а куди ж ти старе подів? Ти ще мало знаєш і розумієш. Прочитай в Старому Заповіті. Там написано, що душа, яка грішить, мусить померти. А ти хіба не згрішив? Знаю я, який ти святий... Якщо ти, Сергію, не перемінишся і не станеш нормальним чоловіком, то мені прийдеться виїхати звідси.

Сергій не перемінився, і через кілька тижнів Андрій правдиво виїхав до пересильного табору в Фул Саттоні, а потім, після довгого безробіття, був направлений в місто Герефорд.

XXV

На новому місці Андрій одержав дуже легку, хоч і небезпечну, працю: розряджувати й виймати міни, які ще з часу війни залишилися на аеродромах. Першого дня після приїзду Андрій реєструвався в таборі в різних місцях, а на другий день вже зібрався на роботу. Зранку пішов в їдальню поспідати, і раптом біля другого столу побачив приємне вусате лице Ниви.

— Дядьку Степане! — не вірячи своїм очам, крикнув Андрій. — Невже ж це ви?

— Андруша! Синоку! Звідки ти тут взявся? — вигукнув не менш здивований і радий Нива, схопившись на ноги, щоб привітати приятеля.

— Я вже й не думав вас зустріти, — стискаючи дядькові руку, сказав щасливий Андрій. — Приїхавши в цей табір, я почував себе самотнім, а от найкращого друга зустрів.

— Невже таки ти мене рахуєш найкращим другом? — запитав зворушений Нива.

— Так, дядю. Тепер ви єдиний у мене приятель. Маю я ще брата й кузину, але вони поробилися штундами, і нам тепер вже не по дорозі.

— Шкода, синку, що вони збилися з дороги. Але ти не сумуй: можливо, вони ще врозумляться. А тут ми з тобою заживемо на славу: сьогодні після роботи в честь твого прибуття ми «лизнемо» такого коньяку, якого ти ще ніколи не пив. Старий Нива буде частувати: для тебе нічого не шкода... Ну, а де ти встаткувався? — Не вислухавши відповіді, Нива прийшов до нового рішення. — Де б ти не знаходився, ти перейдеш до нашого бараку. Я тобі там приготую місце й ліжко поставлю, так що сьогодні вечером перейдеш до мене. А тепер поспіши з сніданком, а то на роботу спізнишся.

Зустріч з приємним дядьком Степаном дуже потішила Андрія, і в дружбі з ним він на деякий час забув про велику втрату, викликану переміною

Сергія і Юрія. Працю він мав легку, а вільні дні проводив весело в ресторанах з старим Нивою й іншими друзями. Одного разу в «пабі», шинкові, два підпивші солдати затіяли сварку з чужинцями. Андрій, довго не думаючи, підійшов до одного з них і з усієї сили вдарив його в груди. Солдат, як скошений, впав. Другий вхопив стільця, але Андрій встиг вдарити його знизу в підборіддя, і той разом з стільцем повалився на підлогу.

— Тікаймо, хлопці, поки поліція не прийшла! — крикнув він таборянам, і всі чужинці, не допивши пива й вина, поспішили вибігти з ресторану.

Цей випадок дуже підняв авторитет Андрія серед робітників в таборі. Слава про його силу скоро стала всім відома. А при наступній п'янці він і сам прилюдно це з зухвалістю проголосив. Добре випивши з Нивою, він став посередині бараку на стіл і, закотивши рукава, щосили закричав:

— Хто хоче зо мною боротися або битися? Запевняю вас, ще не народився той, що мене переміг би!.. Даю десять фунтів кожному, хто мене поб'є!..

Ніхто не відповідав на його виклик. Невелика, але мускулиста кам'яна його постать виглядала досить грізно і непереможно, і ніхто не захотів заробити від нього десять фунтів.

Кілька місяців Андрій жив так розгульно, насолоджуючись славою і повагою серед своїх співжителів. В звичайні дні після роботи багато читав, і потім розказував цікаві оповідання друзям. Був дуже щедрим, і нікому ні в чому не відмовляв. Часто грав в карти, але грою не захоплювався і звичайно залишався »при своїх«. Любив слухати смішні анекдоти від дядька Степана, який знав їх без ліку. Інколи й сам їх розповідав.

Місяців за два до Різдва разом з практичним бувалим Нивою Андрій вже почав планувати організацію спільного вечора »на наші свята«. Підраховували, скільки пляшок горілки буде потрібно, скільки треба закупити хліба, консерв, пирожного.

Також вирішили і бочку або дві пива купити, щоб всі пам'ятали великі дні свят.

Але скоро Андрієві таке життя набридло. Сумління все частіше докоряло його за недобре поводження, і він не знаходив слів, щоб себе оправдати. «Тепер уже я не тільки загублена, але просто пропаща вівця, — з смутком подумав про себе. — Чому ж той чоловік не пояснив докладно, як вівця приходить до Доброго Пастиря? І взагалі, як вона може прийти, коли заплуталася в тернах?..» Прагнучи знайти якусь потішливу відповідь, Андрій знову почав читати Біблію. І чим більше читав, тим дошкульніше відчував свою гріховність і безпомічність. «Ну як же я можу вийти з цього гріховного кола? З облоги монастиря було дуже тяжко вирватися, але від сили зла ще тяжче звільнитися. В який же спосіб це коло, цей гріховний ланцюг, можна розірвати?»

Нива незадоволено дивився на захоплення Андрія Біблією, але не перешкоджував йому в читанні. «Ця хвороба в нього пройде», — заспокоював він себе й терпеливо очікував Андрієвого «виздоровлення». Коли ж незадовго перед Різдом Андрій відмовився приймати участь в організації спільної вечери, Нива по-батьківському суворо попередив його:

— Синку! Ти краще кинь читати свою Біблію: вона до добра тебе не доведе.

— Та вже далі зайти в зло, як я зайшов без Біблії, вже майже й нікуди. Ну, скажіть чесно, дядьку Степане: хіба ж це добре життя, яким ми живемо? Треба з нього якось виходити, бо ж напевно Христос не радіє, дивлячись на нас. І я вірю, що в цьому може допомогти Євангелія, яка вказує на шлях спасіння. Я ще всього не зрозумів, але буду шукати, поки знайду нове життя.

— Ну якого ж життя ти ще хочеш, Андруша? Так жили наші батьки, так живуть всі люди, так і будуть жити, поки й світ стоїть. Тобі, певно,

треба на якусь планету або на місяць емігрувати, якщо ти тут не задоволений.

— Ні, дядю, я вірю, що й на землі побожне життя можливе. Я тільки ще не розумію, як його можна досягнути, але я знаю, що Бог може все вчинити. Я от читав в Діях святих апостолів, як Господь спас від гріхів апостола Павла, коли він ще був горливим фарисеем Савлом. Він правдиво став новою людиною. Та от же і мій брат Сергій і Юрій перемінилися!.. Як це я раніше не розумів, що таку переміну міг вчинити тільки Бог?.. І раз Він їх врятував, то Він може спасти й мене!..

Ця думка Андрія дуже підбадьорила. Коли невтішений Нива відійшов, він знову занурився в читання Божого Слова, шукаючи відповіді на свою пекучу проблему.

В день під Святий Вечір дядько Степан сів на Андрієвому ліжкові й лагідно заговорив:

— Ну от, синок, і великі свята надійшли. Колись у нас в Україні люди вечерю носили, поздоровляли один одного з світлим празником і частували найкращими стравами й найкращою наливкою. Нам тяжче на чужині святкувати, але ми теж хочемо спільно відзначити ці великі дні. Хочти, Андруша, і відмовився прийняти участь в підготовці до вечері, ми все ж змогли дещо пришикувати. І я буду дуже щасливий, як ти, синку, теж прийдеш на святкування. Бо люблю тебе, як рідного...

В Андрія не вистачило сили не прийняти таке запрошення.

— Добре, дядю Степане. Я прийду ради вас, бо й ви мені любі, як батько. Але не розгнівайтесь, якщо я не буду пити. Я нікого не хочу засмучувати, але мені сумління просто не дозволяє більше пиячити й так жити, як я жив. Ви сами знаєте, як чоловікові тяжко йти проти свого сумління. Мені здається, що то Сам Господь так промовляє до серця. Вас же й інших я не осуджую: ви пийте й

гуляйте, якщо маєте на те внутрішній дозвіл. А я просто не можу...

— Не розумію я тебе, Андруша, але не буду тебе змушувати. Все ж дуже радий, що ти не погорджуєш нашою вечерею і приєднаєшся до нашого святкування. Тоді приходь на сьому годину вечера до третього бараку: там ми будемо мати нашу спільну святкову трапезу.

На вечерю Андрій прийшов без запізнення. Довгі столи, застелені простирадлами, були заставлені добірною стравою й пляшками різної форми. Нива з радістю посадив Андрія біля себе. Коли й інші зайняли свої місця, він попрохав всіх встати і чітко, з почуттям, виголосив молитву «Отче наш». Сказавши «амінь», перехрестився, і всі також вчинили хресне знамення. Це зразу ж надало вечері врочистий піднесений тон, і Андрій був дуже радий, що ім'я Боже було так побожно пригадане. «Коли б же так було до кінця!» — побажав в своєму серці. Нічого не п'ючи, він з'їв трохи смачної куті й купленого печива, бісквітів, і, коли всі добре підпили, незаметно вийшов і повернувся до свого бараку. На серці в нього було порожньо і тяжко. В кімнаті знаходилося ще багато поляків, які вже відсвяткували «своє Різдво», але ні до кого Андрій не міг звернутися з своїм тягарем. Почуття самотності й повного сирітства охопило його. Тепер він стояв на роздоріжжі, ніби висів в повітрі, нікуди не належав: від старого життя відірвався й нового не мав.

Підійшовши до шафи, Андрій вийняв дорогу стару книжечку й сів на ліжко. Подивившись на забруднену обгортку Євангелії, Андрій пригадав Вучу Гору, і перед ним показалася страшна картина облоги. От він, хоробрий артилерист, стоїть недалеко від монастирської брами і, притискаючи дорогу книжечку, гірко плаче перед Богом і прохає Його послати рятунок. Довкола чути нестихаючу канонаду, гупають вибухи мін, тріщать

кулемети, горить з усіх кінців запалений монастир, але ніщо не перешкоджає Андрієві молитися. І Господь почув. Він розірвав коло смерті, Він вивів його на волю. Він правдиво був тоді Добрим Пастирем для Нього. Невже ж Він не може мене й тепер вивести з внутрішньої в'язниці, з тюрми гріховного життя?

Андрій відкрив Євангелію і запитав себе: «А де ж тут написано про Доброго Пастиря?» Перелистав кілька пожовклих сторінок і потім зупинився. «О, тут щось написано про овець і про пастуха!» З глибоким зацікавленням почав читати десятую главу. «Я — Двері: коли через Мене хто ввійде, спасеться, і той ввійде та вийде й пасовисько він знайде. Злодій на те закрадається, щоб красти й вбивати та нищити. Я прийшов, щоб ви мали життя, й подостатком щоб мали. Я — Пастир Добрий. Пастир Добрий кладе життя власне за вівці. А наймит і той, що вівці йому не свої, коли бачить, що вовк наближається, то кидає вівці й тікає, а вовк їх хватає й полошить. А наймит втікає тому, що він наймит, і не дбає про вівці. Я — Пастир Добрий, і знаю Своїх, і Свої Мене знають. Як Отець Мене знає, так і Я Отця знаю, і власне життя Я за вівці кладу. Також я маю інших овець, що вони не з цієї кошари, — Я повинен і їх провадити. І Мій голос почують вони, і буде отара одна й один Пастир». Андрій зупинився й глибоко задумався. В його уяві повстала картина загубленої вівці. На крутому схилі гори вона заплуталася в колючих тернах, гріхах. Десь далеко ніби чує призивний голос Пастиря, але вирватися не може, бо терни цупко тримають. Тоді вівця в розпачі закричала, і зараз же над нею показалося світле, повне любови, лице Пастиря. Спустившись нижче, Він одну руку поклав на голову вівці, а другою поламавав терни й потім ніжно підняв її на руки. Витягнув із тіла багато колючок і, лагідно гладячи, поніс її до отари. Роздумуючи більше,

Андрій почав розуміти цю правду. Загублена вівця — це він. Терни — минулі й теперішні гріхи. Схил гори перед безоднею — вічна загибель. Добрий Пастир — Христос, Який Сам спускається до гинучого грішника. Терни колять Йому руки й ноги, — це смерть Христа на Голгофському хресті. Він же сказав: »Я — Пастир Добрий. Пастир Добрий кладе життя власне за вівці«. »А!.. — раптом зрозумів Андрій. — Так от в який спосіб я звільнений від кари смерті! Хоч і написано, що душа, що грішить, помре, але тепер Христос поклав Своє життя за всіх, і за мене, і прийняв на Себе заслужену мною кару. І Своєю відкупною смертю Він знищив силу гріха і відкрив двері до спасіння кожному грішникові, кожній вівці, яка озивається до Нього з каяттям і з вірою. Він, Добрий Пастир, Сам обрубус чи ламає терни-гріхи. Людина безсила визволитися з гріхів, але коли щиро кличе Воскреслого Спасителя, Небесного Визволителя Ісуса Христа, як загублена вівця пастуха, тоді Він приходить до неї і підіймає її на руки. Це і є спасіння! Як же я цього не міг зрозуміти?..«

В голові Андрія все прояснилося. Як ніколи раніше відчувши всю силу Божої любови і палаючи бажанням бути відшуканою спасенною вівцею, він, ні на кого не звертаючи уваги, став біля свого ліжка на коліна й почав щиро, гаряче молитися. »Боже великий!.. З небесної висоти... поглянь на мене... Ти бачиш... що робиться в моєму серці... О, я так хочу ходити Твоею дорогою!.. Але грішний я... і слабкий... Прости ж мене, милосердний Спасителю!.. Відрубай мої гріхи!.. Очисти від всякого бруду!.. Я так прагну... бути чистим... Дай же Твою чистоту... і Твою силу... Сам веди мене... Твоїм чудовим шляхом!.. Бо пропаду я... на гріховній дорозі... Будь моїм... Добрим Пастирем... Почуй моє благання, Господи!.. Подай ласкаву відповідь!..«

Милосердний Господь не відкинув слізної молитви Андрія. Вставши з колін, він відчув себе вільним як пташка, і його серце в неземній радості ніби піднялося в небеса й блаженствовало в любові Божій. Андрій ніби відчув себе на руках Доброго Пастиря, що ніжно пригортав його до Себе. Від надмірного щастя, яке не поміщалось в серці, він заплакав і щиро вигукнув: »О, як багато милосердя і ласки в Господа!.. Хай навіки буде прославлене Його святе ім'я!..«

Всі співжителі в кімнаті вже спали. Потішений, щасливий, Андрій виключив світло й ліг в ліжко. Приємно простягнувся на постелі і, підклавши руки під голову, подивився в вікно. З темного неба на нього ласкаво дивилися миготливі, світло-яскраві зорі. Землю покривала ніч. Різдвяна ніч.

* * *

На другий день Андрій встав, коли ще п'яні друзі, деякі з них нероздягнені, кріпко спали після бурхливого святкування. Помившись і помолившись, він одягнувся в новий костюм і з Біблією сів біля столу. Коли він закінчував читання сто третього псалму, таборяни почали пробуджуватися. І скоро в бараці залунали радісні привітання:

— Христос рождається!..

— Славіте Його!..

Степан Нива теж проснувся. Одягнувшись і помившись, він підійшов до Андрія й сердечно до нього промовив:

— Синку! Поздоровляю тебе з великим днем Різдва Христового!

Андрій відчув незвичайну щирість і сердечну теплоту в його зверненні, і, до сліз зворушений, сказав:

— Дуже дякую вам, дядю Степане!.. Правдиво, це великий день для всіх людей, а сьогодні для мене особливо, бо тепер і в моєму серці народився Христос, бо це також Різдво для моєї душі. І вас,

дорогий батьку, я сердечно поздоровляю з Різдвом Христовим і від усього серця бажаю вам не тільки святкувати, але й пережити його!..

— Дуже дякую тобі, Андрійку, за добре побажання. Слава Богу, що Він зберіг нас до цього часу, і що ми можемо вільно відзначати великі свята Різдва... А тепер, синку, хочу тебе запрохати: підемо сьогодні зі мною до міста. Погуляємо й повеселимося в цей радісний день, як раніше ми з тобою веселилися...

— Дядю Степане!.. Мені так шкода вас засмучувати, але я не можу. Ви не розумієте мого прагнення. Я тепер і без горілки щасливий, такий щасливий, яким я ніколи ще не був... То ж хіба я можу понести це щастя в шинок? І невже ж ви думаєте, дядю, що Богові такі гулянки угодні? Хіба ви забули, як вони кінчалися? Пам'ятаєте, як я бешкетував і з солдатами бився, як ми разом викрикували брудні слова, як з іншими сварилися?.. Або як я стояв на столі й викликав на бійку?.. Ні, дядю, дякую. Не можу я йти на таке святкування. Вчора я від усього серця покався й благав Господа про спасіння. Він простив мене й дав мені пережити правдиве Різдво, внутрішнє духове відродження. Тепер я бажаю йти новою, Христовою дорогою, і на стару не хочу повертатися...

Відповідь Андрія дуже засмутила старого Ниву. Тяжко зітхнувши, він похитав головою й відійшов вбік. Але потім зупинився й знову підійшов до Андрія. Лагідно, по-батьківському, поклав йому на плече руку й до зворушливості щиро, з любов'ю запитав:

— Синку! Скажи мені: для чого й кому ти продав свою душу?..

Це питання все перевернуло в Андрієвому серці. Сльози здивовання, болю і безпомічності виступили в нього на очах.

— Дядю Степане! Батьку!.. — стримуючи плач, сказав він. — Невже ж і ви, з вашою щирістю,

так засліплені, що не можете відрізнити добра від зла?.. Коли я пив, лаявся, бешкетував, говорив неправду, тоді моя душа не була проданою. А тепер, коли мені Господь допомагає почати нове життя, ви рахуете, що зі мною сталося щось жахливе, що я продав душу... Так, батьку. Я продав душу. Продав Христові! І я був би дуже щасливий, коли б і ви те зробили...

* * *

Не тільки старий Нива, але й інші співжителі табору дуже непохвально віднеслися до навернення Андрія. Щоденне читання Біблії, регулярні ранкові й вечірні молитви і особливо його спокійне чисте поводження було живим докором багатьом таборянам. Їхні насмішки, глузування, презирство, ненависть глибоко ранили серце Андрія, але він твердо тримався за Христа і в молитвах отримував силу не відповідати злом на зло. Його лагідність і покірність з часом в деяких людей викликали повагу і навіть прихильність, та все ж багато колишніх друзів залишилося в ворожому наставленні. Коли Андрієві було дуже тяжко, він несподівано отримав моральну підтримку від молодого Жарика, якого зустрів при дивних обставинах.

Працюючи на окраїні аеродрому, в час обідньої перерви всі робітники-чужинці розсілися біля межових дерев і з насолодою підкріплялися «сандвічами» і теплим чаєм з термосів. Небо було затягнуте густими зимовими хмарами, а зі сходу повівав холодний вітер. Робітники закутувалися в свій теплий одяг, в шинелі і в плащі, але не могли зігрітися: вологе пронизливе повітря досягало до кісток. Раптом, наскоро поївши, один юнак слабкої будови, Жарик на прізвище, почав збирати гілки й складати в купу. Потім запалив їх, і зразу ж від багаття в усі сторони понеслося тепло.

— Приходьте, панове, грійтеся! — щиро запрохав він всіх.

Вмить огонь був оточений молодими хлопцями, і в першій шерензі навіть забракло всім місця. Невеликий, мускулистий Бичко трохи запізнився і теж не мав де сісти поближче до вогню. Тоді він безцеремонно сильно штовхнув Жарика й крикнув:

— Забирайся звідси, штундо!.. Дай доброму чоловікові погрітися!..

Слабий Жарик, не сподіваючись удару, від сильного стусана впав на хлопців, що сиділи з лівої сторони. Ті з люттю закричали:

— Проклятий штундо!.. Ти що ж на людей кидаєшся?!

І часті удари посипалися на бідного Жарика.

У Андрія дихання перехопило від крайнього обурення.

— Як же вам не соромно, хлопці! — викрикнув він і підбіг до юрби. — Це ви так дякуєте чоловікові, що він зробив для вас багаття?.. Зараз же припиніть цю бійку!

Сильними руками Андрій відштовхнув двох крайніх бійців на бік, а останні сами відскочили від Жарика. Хоч в їхніх очах Андрій і став »вівцею«, все ж стара повага перед його силою змусила їх послухатися його окрику.

— Мені дуже шкода, друже, що ці невдячні люди так тебе несправедливо побили, — з щирим співчуттям сказав Андрій Жарикові, що витирав хусткою побите лице.

— Вони сами не знають, що роблять, — пробачливо й без найменшої гіркоти відповів Жарик. — З Господа Ісуса Христа багато більше знущалися, а потім і розп'яли засліплені злі люди, а Він за них молився... Я дякую Йому, що не я їх, а вони мене побили...

— То ви знаєте Христа, як свого Спасителя? — з радістю запитав Андрій.

— Так, вже кілька років пройшло, як я покався й прийняв Його в своє серце.

— О, як я радий, що зустрівся з вами! — захоплено проговорив Андрій і щиро потиснув Жарикові руку. — Вітаю вас, дорогий брате у Христі!..

Почувши їхню розмову, полтавець Колода насмішливо вигукнув:

— О, »брати« знайшлися!.. »Всі люди браття, люблю з вас брать я«!..

Андрій не звертав уваги на глузування й продовжував радісну бесіду з новим другом.

— А чому вони називають вас штундою? — запитав він його. — Я ще раніше це слово чув, і навіть сам його вживав, але не зміг узнати, що воно означає.

— Наскільки мені відомо, ця презирлива назва походить від німецького слова »штунде«, що означає »година« чи »лекція«. Більше ста років тому на Україні поселилися німецькі колоністи. Вони мали свої релігійні виклади або Біблійні години, — »Бібель штунде«, — і тих людей-українців, які почали відвідувати ці зібрання, почали називати »штундистами«. Тепер же, надаючи цьому слову зневажливого значення, ним називають всіх євангельських віруючих. Але люди, що любили євангельську правду і намагалися жити по ній, були на наших землях і до німецьких поселенців. Наприклад, Григорій Сковорода. Також і Тарас Шевченко ідеали Євангелії незвичайно цінив і ставив вище всього.

— Дуже дякую тобі, брате, за це цікаве пояснення. Бажав би я ще з тобою побесідувати, але тепер вже треба знову починати роботу. Надіюся, вечером ми знову зійдемося.

Так у Андрія повстало нове знайомство і нова християнська дружба. Майже весь вільний від роботи час тепер він проводив з своїм приятелем

в глибоких духовних бесідах. Це дуже укріпляло Андрія в християнському житті, але дуже злило його сусіда по ліжкові, колишнього дядька Колоду, який невільно мусів слухати їхні розмови. Молодий же Бичко ще більше тепер висміював віруючих друзів. Одного разу, під час снідання на аеродромі, він підбіг до Андрія і Жарика і, впавши перед ними на коліна, почав благально кричати:

— О, спасителі!.. Помилуйте мене!.. Дайте мені вічне життя!..

Віруючі друзі не звертали на це уваги, а деякі хлопці голосно засміялися. Бичко ж, скрививши лице, продовжував:

— Зробіть мене безсмертним, святі угодники!.. Щоб я, як і ви, ніколи не помер!.. Щоб їв смачні страви по віки і віки!..

— Дай хлопцям спокій, Миколо! — невдоволено сказав старий Нива. — Не роби з себе дурня.

Бичко не вгамовувався.

— Та ви знаєте, дядьку Степане, які вони боягузи, оці святі? Вони тремтять при думці про смерть. Тому завжди й говорять про вічне життя та про якесь спасіння. Навіть і ваш колишній друг Андрій став боятися смерті. — Бичко з визовом звернувся до Андрія. — От скажи мені, новоспечений херувиме, чому ти так довго возишся з міною, коли розряджуєш її? Чи не тому, що боїшся, щоб вона не вибухла й не відібрала в тебе вічного життя?

— Для безпечного розрядження потрібно приблизно п'ятнадцять хвилин, Миколо, — спокійно відповів Андрій. — Так нас учили й тому поставили до цієї відповідальної праці.

— Та для чого ж там потрібно п'ятнадцять хвилин?.. — зухвало викрикнув Бичко. — Та я за дві хвилини розряджу тобі міну. Ось почекай, — я зараз докажу це на ділі.

Андрій захвилювався, побачивши, що Бичко може виконати цю погрозу.

— Миколо! Ти не маєш права чіпати міну, — суворо сказав він йому. — Тобі добре відомо, що тільки нам, старшим груп, які мали спеціальне навчання, дозволено розряджати...

— Таких старших, як ти, я не визнаю! — відвернувшись, сказав Бичко і побіг до міни, що знаходилася на відстані двадцяти метрів.

— Хлопці! Ховайтеся в укриття, бо може щось страшне статися! — стривожено крикнув Андрій і, потягнувши за собою Жарика, побіг до ями. Заледве вони встигли вскочити до неї, як розлігся оглушливий гуркіт вибуху. На хлопців посипалася земля, а далше впало кілька осколків різної величини. А потім все принишкло в зловіщій гнітучій тиші.

Трохи почекавши, Андрій перший вискочив з укриття й побіг до місця вибуху. За ним вибігли й інші робітники. Перед собою вони побачили чорну пащу свіжо утвореної великої ями і довкола груди пошматованої землі. Від Миколи Бичка не залишилося й сліду. Тільки пізніше, на дальшій відстані, хтось знайшов його відірвану закривавлену ногу.

— Отак і гинуть нерозумні люди... — з жалем сказав Нива і відійшов від ями. — Тепер мас безсмертя...

Андрія ж глибоко вразив цей сумний випадок. Незрозуміння багатьох колишніх друзів і їхня сліпа ворожнеча викликала пекучий сердечний біль і внутрішнє ослаблення. До сліз захотілося спокою і любовної, християнської атмосфери. Прагнучи духовного укріплення і утвердження в побожному житті, він почав благально молитися: »Господи ласкавий! Пошли мене в братерську спільність, в таке місце, де люди люблять Боже Слово й бажають жити по ньому!..«

XXVI

Різдвяні свята Юрій разом з Сергієм провів в чудовій спільності на з'їзді євангельських віруючих в Лондоні. О, яка то велика була радість! Слово Боже, в читанні і в глибоких щирих проповідях, правдиво як ріки живої води виливалося на спрагнені душі молодих християн. Їхнього щастя не можна було передати! І чудові мелодійні й багаті змістом пісні, і щирі молитви, і спільні братерські обіди, — все тішило й до сліз зворушувало їх. Коли співали пісню »Ти знаєш, Боже, моє бажання«, Юрій прямо розплакався і в серці молився: »Так, Господи, ти знаєш, що я більше всього бажаю завжди бути з Тобою й Тобі догоджати!.. Поможі ж, Боже, бо ще правдиво далекий шлях іти!..«

На з'їзді друзі зустріли і брата Марчука, і познайомилися з багатьма віруючими. Сергій уже почав домовлятися, щоб йому переїхати до віруючих на постійне замешкання до Галіфаксу, де він зміг би пробувати в спільності в Брадфордській громаді.

Переповнені радістю від неземних рясних благословінь, Юрій і Сергій повернулися до свого табору. Через кілька тижнів Сергій виїхав в Йоркшір, до Галіфаксу, з умовою, що за деякий час і Юрій приїде до нього.

Після Різдва Юрій працював біля двох місяців в небагатого валійського фермера. Одного березневого дня, коли раннє весняне сонце щедро ogrівало звільнену від снігу землю, він чистив стайні в дворі й захоплено співав вивчену ним пісню »Отче Небесний«. Раптом, глянувши на фермерську дорогу, яка відходила від головного тракту, побачив невисокого чоловіка, що їхав на велосипеді, і в ньому впізнав Андрія. Серце радісно захвилювалося, але потім і стривожилось: »Можливо, Андрій буде сперечатися і гніватися? Минулого

року він з великим гнівом виїхав з нашого табору». Все ж, встромивши вила в землю, він вийшов назустріч другові.

— Яким же це вітром тебе принесло, Андрійку? Дуже радий знову тебе бачити!..

Андрій, поставивши велосипеда під стайню, підбіг до Юрія і, простягнувши руку, піднесено промовив:

— Вітаю тебе, дорогий... брате Юрку!

І, не відповідаючи на запитливий погляд друга, міцно його поцілував. Щасливий Юрій, вставивши задоволені очі в Андрія, несміливо запитав:

— Ти сказав, Андрійку, »брате Юрку«?

— Так, Юрчику!.. Бо ми правдиво брати у Христі. На Різдво я віддав своє серце Господеві, і тепер в Його любові ми знову з'єднані навіки як брати у Христі і як друзі!..

— О, як це чудово!.. — тремтячим голосом сказав зворушений Юрій, і радісна сльоза впала на землю з його вологої повіки. — Слава Господу!..

— Свого щастя я не можу тобі передати, Юрку, — продовжував збуджений Андрій, — але ти сам знаєш, що це значить переживати радість прощення й спасіння. Засмучує мене тільки відношення людей. Дуже вони ворогують на мене. Але я на них не гніваюся, зрозуміло, бо й сам так відносився до тебе й Сергія, поки не відкрилися мені очі. А все ж мені дуже хочеться бути серед віруючих, щоб у християнській спільності укріпитися і бути кращим слугою Христа. Після навернення я написав листа братові Марчукові й запитав його про місця, де є євангельські віруючі. Він написав, що євангельські громади є в Лондоні, Ноттінггамі, Бадфорді й інших місцях. Я щоденно молився й прохав Господа відкрити мені і тобі, як бажаєш, двері в одне з цих міст. Пресвітерові Бадфордської Церкви я теж написав, і він відповів, що вони будуть дуже раді нашому приїздові. Помешкання для тебе й для мене знайдеться в Сергія, в

Галіфаксі. Галіфакс знаходиться від Бадфорду всього на відстані десяти миль. І там, Юрку, ми знову будемо жити вкупі і разом з іншими братами й сестрами славити дорогоцінне ім'я нашого любого Спасителя!.. Що ти на це скажеш, брате?

— Дав би Господь, щоб так сталося! — з радістю погодився Юрій. — Мені Сергій теж говорив перед виїздом, що він приготує там місце. Так що тепер ми знову будемо жити разом, але по-новому, в щирій дружбі, в братерській любові і в служінні Господеві!..

* * *

Наближалися Великодні Свята. Оновлена весною природа з чудовими, багатими пахощами і кольоритом, квітками і новими зеленими листочками нагадувала про вічне непоборне Воскресіння. Але ще більше про нього говорило оновлене життя трьох друзів і братів. Їхнє відродження було правдивим чудом Божої ласки і живим доказом могутньої Господньої любові, яка сильна перемінити і спасти кожного грішника.

Була чудова, рідка в Англії, погода. Ясне квітнєве сонце навіть і чорний Галіфакс, куди Андрій і Юрій щойно приїхали, робило привабливим і світлим. Густих ліс фабричних труб, що вкривали нерівну горбисту поверхню міста, і хмари диму не зіпсували настрою друзів. Вони були щасливі в любові Божій і могли від усього серця сказати: «Скрізь добре з Господом».

Сергій привітав їх радісним братерським поцілунком, нагодував, приготував ліжка в своєму маленькому будинкові, купленому на виплат, а на другий день допоміг зареєструватися в міській управі і в відділі праці для отримання роботи.

Коли прийшла неділя, друзі всі разом автобусом поїхали до Бадфорд на Євангельське Богослуження. Це місто також було індустріальним, як і Галіфакс, і мало чим відрізнялося від нього. Але

чужинців тут було дуже багато, і на вулицях часто можна було почути рідну мелодійну мову.

Сергій добре знав дорогу і без труднощів привів новоприбулих друзів до церковного приміщення. Підійшовши ближче, Андрій раптом зупинився від великого здивовання.

— Юрку! — звернувся він до приятеля. — Подивися на ту невисоку молоду жінку, що стоїть недалеко від брами. Мені здається, що то Оля з Сант Ніколасу?..

— Так, то вона! — підтвердив здивований Юрій. — Але як же вона сюди попала?

Друзі поспішили підійти до Олі.

— Добрий день, панно Олю! — привітався Андрій, а за ним і Юрій.

— Чи не зраджують мене мої очі?! — з подивом і з радістю сказала Оля, простягаючи руку старим знайомим для привітання. — Звідки ж ви тут взялися, панове?

— Господь привів, панно Олю! — відповів Андрій. — Слава Йому за Його провідництво!

— То ви вже покалися й прийняли Господа в серце, друзі?

— Так, панно Олю, — радісно сказав Юрій. — Господь нас обох чудово врятував від загибелі.

— Яке ж це велике чудо! — в захопленні промовила Оля. — Хто б міг подумати, що такі п'яниці, забіяки, бешкетники, гандлярі, якими ви були, стануть дітьми Божими!.. Яка велика і всемогутня Божа ласка!

— Ну, а як ви, панно Олю? Теж пізнали й пережили силу Божої правди?

— Так, брати. Можете й мене називати сестрою, бо Господь по багатству Своєї ласки і мені простив гріхи і дав нове щасливе життя.

— Чудові й недослідимі дороги Божі! — радісно вигукнув Андрій.

Раптом від входних дверей почувся голос високого чоловіка:

— Брати й сестри! Будьте ласка, заходьте до залі. Через кілька хвилин почнеться зібрання.

Жінки й чоловіки, що невеликими групами стояли на подвір'ї й бесідували, почали заходити до приміщення. Друзі теж пішли за ними. Сергія вже майже всі знали і тепло його вітали щирим потиском руки. Також підходили з привітанням і до Андрія і Юрія і дружнім відношенням зігрівали їхні серця. В залі зібрань, що була звичайним, без прикрас, приміщенням, вже знаходилося багато людей. Деякі з них тихо молилися, а інші, помолившись, очікували початку Богослуження. Друзі сіли на одній з лавок, що були розставлені вздовж залі, і подивилися вперед. Перед ними, недалеко від стіни, стояв невеликий стіл, а за ним на кріслі сидів чоловік середніх років, в сірому костюмі, з рідким руським волоссям і м'яким поглядом ласкавих спокійних очей. Це був проповідник церкви Павло Романюк. Він лагідно, з любов'ю, дивився на людей, а потім, коли всі розсілися по місцях, встав і, держачи невелику книжечку в руках, промовив:

— Дорогі брати і сестри! Наше Богослуження ми почнемо співом пісні нумер два із співаників «Пісні Християн», — «Отче Небесний, Боже Могутній».

Андрій, для якого ця тепла християнська спільність здавалася чудовим казковим сном, з радістю зауважив назву оголошеної пісні. «Та це ж та, яку я вперше чув у таборі!.. О, як чудово, що її будуть всі співати!..»

Всі встали. Один брат на передній лавці подав тон, і потім кімната наповнилася надхненним мелодійним співом. Дивне небесне почуття охопило друзів. Пісня-молитва проникала в глибину серця і поривала душу в вишину, до Бога, до славного служіння Йому. Андрій не стримав сліз і заплакав, а Юрій з мокрими, піднятими вгору очима захоплено сердечно співав, відчуваючи, що всі ці

люди, ще неznані йому, тепер рідні для нього, бо у них у всіх один Бог-Спаситель — Небесний Отець. Колись він грав на скрипці й співав недобрі погані пісні. А тепер співає до Бога і для Бога! Переживаючи всю силу і значення глибоких слів, Сергій також піднесено виспівував:

Отче Небесний, Скарбе ласк многих,
Нас, Своїх діток, не забувай.
Прийди, вселися в серцях убогих,
Благослови нас, щастя нам дай!

Після пісні проповідник запрохав всіх до молитви. З кінця залі залунав смиренний голос якогось брата. Він щиро дякував Богові за Його спасіння, за велику ласку й безмірну любов, за можливість чудової духовно-будуючої християнської спільноти, а також прохав благословіння на це зібрання, і також на Слово Боже, яке буде проповідуватися. Після нього помолилася одна сестра. Разом з подякою, плачучи, виливала перед Господом своє серце в благанні за рідних і близьких, що залишилися в рідному краї. Коли вона закінчила, проповідник Романюк теж відкрив свої уста до Господа:

— Милосердний Спасителю! В Твоєму слові Ти обіцяв, що де двоє або троє зберуться в Твоє ім'я, там будеш і ти посеред них. Ти знаєш, що ми тут зібралися тільки з однією метою: зустрітися з Тобою, більше навчитися Твоєї правди і жити в ній. Благослови ж нас, Господи! Дай нам відчути Твою благословенну присутність і теплоту Твоєї небесної любови. Хай Дух Святий пояснить нам Твою науку й дасть нам силу приміняти її в нашому поводженні. Хай Він навчить нас більше, від усього серця любити Тебе і всіх людей, кожного ближнього. В Твої руки ми передаємо це зібрання. Промовляй до нас через Твою Євангелію, благословляй нас і зроби нас благословінням для

інших! Ми просимо Тебе в ім'я нашого Господа Ісуса Христа! Амінь!

Всі дружно й щиро повторили »Амінь!« і потім сіли на свої місця. Проповідник залишився стояти. Взяв Євангелію в руки, відкрив її й промовив:

— Тепер звернемося до Божого Слова. Так як через тиждень настануть Великодні Свята, я бажав би прочитати ті слова, які говорять про Воскреслого Господа Ісуса Христа. Прочитаємо з Євангелії від святого Луки, глава 24, від вірша 13 до 35.

Андрій відкрив свою Євангелію і скоро знайшов зазначений розділ. Проповідник читав, а він слідував по книжці й одноразово переносився в ті дні, про які описувалося в Святому Писанні. Брат Романюк читав:

— »І ото, двоє із них того ж дня йшли в село, на ім'я Еммаус, що від Єрусалиму лежало на стадій із шістдесят. Й розмовляли вони між собою про все те, що сталося. І ото, як вони розмовляли й розпитували один одного, підійшов Сам Ісус, — і пішов разом з ними«.

Далі в цій голові розповідалося, що учні не впізнали Воскреслого Христа. Вони бачили, як Його три дні тому розп'яли й поховали, і не мали віри, що Він міг воскреснути. Тоді Господь Ісус пояснив їм з Писання, що так мусіло статися, щоб Месія-Христос за всіх постраждав і всім придбав вічне відкуплення і спасіння. В учнів »горіли серця«, як Ісус поясняв їм Божу науку й пророцтва. Тільки пізніше, в селі, вони впізнали Його, коли Він перед вечерею розломив і благословив хліб, і були щасливі пересвідчитися в Його воскресінні.

Після читання брат Романюк виголосив щиру, надхненну проповідь.

— Дорогі Брати, Сестри й Друзі! Багато повчальних думок можна взяти з того місця, яке ми читали, але я бажаю зупинитися на одній із них, на провідництві Господнім. Кожен чоловік має потребу

в провідникові. Всі люди грішні. Гріх скривлює погляд людини, і вона нічого не може розуміти й бачити в правдивому світлі, бо кожен гріх, малий чи великий, заводить її в темряву. В прочитаному місці ми бачимо двох учнів Христа, що в глибокому смуткові йшли від Єрусалиму до села Еммаус. Чому вони були сумні? Тому що йшли без Христа, без цього Небесного Провідника. Без Христа завжди сумно. Ні гроші, ні слава, ні знання, ні навіть релігія, — ніщо не може дати людині спокою, задоволення, правдивої радості й певного провідництва, бо воно досягається тільки в Христі. Поза Христом щастя неможливе. І учні сумували, бо не мали віри в воскресіння Господа, розп'яттю Якого вони недавно були свідками. Ніхто їх не міг потішити. Ні їній малий масток, ні можливість спокійного життя в селі, ні здоров'я, ні навіть батьківська релігія, в якій вони народилися й виховались. Серце грішника може мати повну потіху тільки в прощаючій любові Христа і в живій спільності з Ним, бо Слово Боже говорить, що немає іншого імени під небом, яким нам належало б спастись. Більшість людей покладають свою надію на своїх провідників, — політичних чи релігійних, — і тому помиляються і блукають в гріховній темряві. Бо ж людина залишається людиною, — слабою, обмеженою, грішною. Немає ні одного чоловіка вповні справедливого, досконалого, непомильного. Тоді ж як можна непевній хиткій людині довіряти спасіння душі? »Немає іншого імени...« Та й для чого нам шукати інших посередників і помічників в спасінні, коли Господь Ісус Христос з любов'ю закликає всіх безпосередньо до Себе: »Прийдіть до Мене всі, працею зморені та перетяжені, — і Я дам вам спочинок!« Та для того, щоб прийти до Господа, нам треба мати щире покаяння й особливу віру серця в спасаючу Божу ласку. Сумні учні, що йшли в Еммаус, мали батьківську віру, але не мали особистої,

живої, яка б з'єднала їх з Христом. Тому вони й були такими зажуреними. І так завжди буває. Коли чоловік вірить тільки традиційно, але не має особистого пізнання Бога, він буде жити в журбі, в смуткові і в грісі. Більшість з вас переконалися в правдивості цих слів. Між нами сьогодні знаходяться три брати, які тільки недавно пережили відродження й поєдналися з Христом.

Бутенки і Юрій із схвилюванням зрозуміли, що брат Романюк мав їх на увазі, і з великою увагою слухали правдиву глибоку проповідь. Романюк продовжував:

— Ці брати вам пізніше розкажуть, як Христос зустрів їх на гріховній дорозі і як врятував їх від безцільності життя й від вічної загибелі. Я певний, що вони й тепер вам можуть засвідчити, як їм тяжко було жити без Христа, і яка невимовна радість наповнила їхні серця, коли вони з каяттям віддалися в руки Спасителя. Подібне переживання мали й учні, що йшли в Еммаус без віри в Воскреслого Христа і в можливість Його провідництва. Бачивши Його розп'ятим, вони не розуміли, що Він помирав на хресті за них і за весь світ, що Він Своєю смертю відкрив двері до вічного життя для кожного грішника. По цій причині вони не мали і віри в Христове воскресіння... Як же чоловік може мати особисту живу віру? Через щире дослідження Святого Писання. Люди й сьогодні знаходяться в духовній темряві і блукають в гріхах тільки тому, що Слово Боже не має місця в їхніх серцях, і на всіх шляхах вони керуються словом людським, словом непевним і хибним. Коли Христос, невпізнаний учнями, підійшов до них, Він почав пояснювати їм все, що було написано в пророчих книгах про Нього. Коли Він їм вияснив, їхні серця палали. Слово Боже відкрило їм очі на правду. Від цього в них зародилася віра, а коли Христос благословляв хліб, вони Його впізнали й переповнилися великою радістю. І хоч

Христос потім став невидимий для них, вони завжди мали з Ним зв'язок, були постійно в Його чудовому провідництві, тому що по вірі їхній він поселився у їхніх серцях і став для них Світлом життя. І переживання цих учнів по дорозі в Еммаус можна з'ясувати в кількох словах: йшли без Христа, потім поряд з Христом і в кінці, пізнавши Його, пішли з Христом... Більшість із нас, тут присутніх, пережили спасіння Господнє. Для спасіння ми потребували Його ласку, також потребуємо її і для служіння Богові. Ми слабкі, але Він сильний. У нас не вистачає терпіння, любови, лагідности, смирення, — у Нього це все є, і Він подасть нам все необхідне для успішного звернення земної мандрівки. Хай же Він завжди буде нашим Непомильним Єдиним Провідником! Він вестиме нас від перемоги до перемоги, Він потішатиме і підкріплюватиме нас в труднощах, Він утре наші сльози й розділить нашу радість, а в кінці приведе в чудові оселі Небесного Отця! Прислухаючись до Його ніжного голосу, будемо йти за Спасом, за нашим Добрим Пастирем. Бо Він сказав: »Мого голосу слухають вівці Мої, і знаю Я їх, і за Мною слідком вони йдуть. І життя Я вічне даю їм, і вони не загинуть повік, і ніхто їх не вирве з Моєї руки«.

Брат Романюк закінчив. Андрій з насолодою слухав невідразно справедливе повчання і в глибині серця згоджувався з кожним словом. Так, правдиво, немає нічого кращого й дорожчого, як пробувати в руках Спасителя, в чудовій спільності з Ним і в Його певному непомильному провідництві. Христос один дає щастя, спасіння, і Він приведе в рідний, небесний край, в Царство вічної любови й блаженства, де »Бог кожену сльозу з очей їхніх зітре, і не буде вже смерти, ані смутку, ані крику, ані болю не буде«.

У Юрія на очах блищали кристали радісних щасливих сліз. Якого чудового Провідника Він

має! Він вивів його з гріховного кола, з полону зла, Він змив всі його беззаконства й переступи, очистив Своєю дорогоцінною святою кров'ю, все простивши, звільнив серце від гнітучого почуття вини й душу від страшної загибелі, і тепер могутньою й лагідною рукою веде в сонцесяйні небеса, в блаженну майбутність вічного життя в Божому Царстві. О, який багатолюбний і ласкавий Господь! Нестримана сльоза впала на розкриту Біблію, але Юрій її не помітив: його надхненний неземний погляд, пронизавши стелю молитовного дому, витав в чудових безхмарних просторах блакитного святого неба.

Перед кінцем Богослуження проповідник щиро зворушливо помолився. А потім оголосив заключну молитовну пісню. Укріплені в вірі, з глибоким всеохоплюючим бажанням йти за Христом і від усього серця служити Йому й людям, щасливі друзі разом з усією громадою піднесено щиро заспівали:

Візьми мене, мій Христе, за руку Сам
Й веди Ти шляхом чистим в Твій вічний храм,
Бо кроку я не можу без Тебе йти,
Мене в дорозі, Боже, підтримуй Ти! . .

